

publisher.agency
London

January, 2024

№ 5

London, England
11-12.01.2024

International
Scientific
Conference

Scientific Research and Experimental Development

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 5th International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (January 11-12, 2024). London, England, 2024. 212p

ISBN 978-3-7958-2726-7

DOI 10.5281/zenodo.10511606

Editor: Dorothy Harrison, Professor, University of London

International Editorial Board:

Anna Davis

Professor, AECC University College

Donald Cooper

Professor, University of Bedfordshire

Samantha Simpson

Professor, Aston University

Patricia Wright

Professor, University of Bolton

Gary Walker

Professor, Buckinghamshire New University

Alexander Williams

Professor, University of Birmingham

Charlie Scott

Professor, University of Chichester

Tyler Davies

Professor, Arden University

Emily Price

Professor, University of Derby

Daniel Taylor

Professor, University of Huddersfield

Lauren Martin

Professor, Leeds Trinity University

William Marshall

Professor, University of Kent

Nancy Price

Professor, Keele University

Donald Martin

Professor, University of Hull

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Pharmaceutical Sciences

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ФИТОХИМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СЫРЬЯ VICIA FABA L.....	6
--	---

*ТАИРА ГАДЖИБЕЙЛИ
ДОСТУ ГАФАРОВА
ГЮЛЬНАР ЗЕЙНАЛОВА*

Historical Sciences

ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ПРОТИВ ТУБЕРКУЛЁЗА В ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	8
--	---

*АЛШЫНЕНОВА АЙГУЛ ТОРЕХАНКЫЗЫ
МУСАБАЛИНА ГҮЛЬНАРА ТОЛЕУГАЗИНОВНА*

FROM THE HISTORY OF VISITS BY BRITISH DIPLOMATS TO GEORGIA	20
--	----

OTAR NIKOLEISHVILI

Economic Sciences

THE IMPACT OF GLOBAL PANDEMICS ON INTERNATIONAL BUSINESS: LESSONS FROM COVID-19	23
---	----

TENGIZBAI SHUGUYLA

CAN FINTECH AFFECT THE PERFORMANCE OF COMMERCIAL BANKS IN DEVELOPED COUNTRIES? DOES OWNERSHIP MATTER?	27
---	----

LAMIA KALAI

RESOURCE EFFICIENCY THROUGH DIGITALIZATION, GENDER EQUALITY AND COMPETITION IN GLOBAL MARKETS.....	46
--	----

EKA SEPASHVILI

THE STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SIGHTSEEING TOURISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	53
--	----

AMANZHOLOV ALIBI ALTYNBEKOVICH

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО НИВЕЛИРОВАНИЮ СЛАБЫХ И РАЗВИТИЮ СИЛЬНЫХ СТОРОН В ИМИДЖЕ УЧРЕЖДЕНИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ.....	59
--	----

ЖУМАБЕКОВ Ж.Т.

Geographic Sciences

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКТЕРІ АУМАҒЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ ТУРАЛЫ 67

*ҚЫЛЫШБАЕВА АЙМАН ҚАЙРАТҚЫЗЫ
БЕЙСЕЕВА ГҮЛЬЖАН БЕЙСЕЕВНА*

Biological Sciences

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА СУРЕТ САЛУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ.....	79
---	----

*ЕШИМОВА Л.Д.
СИБАТАЕВ А.К*

Philological Sciences

COARTICULATION AS ONE OF THE CONNECTED SPEECH PROCESSES	89
---	----

TARANA JABBARLY

THE THEORY OF CONCEPTUAL METAPHOR IN COGNITIVE LINGUISTICS.....	95
---	----

PUTAYEVA ELNARA ELДАР

ДАНАЛЫҚ БИІГІ: АБАЙДЫҢ БІР ӨЛЕҢІНДЕГІ БІРЕГЕЙЛІК	98
--	----

САЛҚЫНБАЙ АНАР БЕКМЫРЗАҚЫЗЫ

THE ZONE OF FUNCTIONING OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN THE SEMASIOLOGICAL SYSTEM	107
--	-----

ISRAFILOVA GULMAR FAKHRADDIN

THE THEME OF `LOVE` IN SOMERSET MAUGHAM'S WORK `THEATER`	110
--	-----

*SHERIMBETOVA MERUERT
INKARBЕК ASIYA*

MULTIMODAL COMMUNICATION RESOURCES AND THEIR FUNCTIONS.....	115
---	-----

PKHAKADZE NINO

Pedagogical Sciences

FORMATION OF MEDIA COMPETENCE ON THE BASIS OF THE SUBJECT-LANGUAGE INTEGRATED APPROACH.....	119
---	-----

*MAULETOVA SABINA KANATOVNA
NURPEISSOVA DINA LESBEKOVNA
ISSINA NAZERKE TEMIRKABYLKYZY*

SOME QUESTIONS OF FORMING MORAL AND PSYCHOLOGICAL STABILITY ON OFFICERS OF BORDER SERVICE OF NATIONAL SECURITY COMMITTEE OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	123
---	-----

*SHOPANBAEV MARAT ZHARKYNBEKOVICH
TAUBAEVA SHARKUL TAUBAEVNA
KERIMBAEV NURLAIN MARATOVICH
SHOPANBAEVA AINUR ZHARKYNBEKOVNA*

CULTURAL WISDOM OF LANGUAGE: PROVERBS AND SAYINGS IN THE FORMATION OF LINGUOCULTURAL COMPETENCE IN HIGH SCHOOL STUDENTS	126
---	-----

БАҚТЫҒАЛИЕВА АЙЗА СЕРІКҚЫЗЫ

СТРУКТУРА УЧЕБНИКА `ЛАТИНСКИЙ ЯЗЫК`	133
---	-----

АБЖАНОВА Т. А.

SIGNES DE PONCTUATIONS ET SA FONCTIONS.....	140
<i>ӘСМАҢӘ ВӘХТИҢАР ҚІЗІ ӘКВӘРОВА</i>	
Philosophical Sciences	
AZERBAIJAN AND THE CIS COUNTRIES: SOCIETIES AND CULTURES.....	146
<i>ALI ABASOV</i>	
Veterinary Sciences	
ПОКАЗАТЕЛИ БЕТА – ГЛОБУЛИНОВОЙ ФРАКЦИИ СЫВОРОТКИ КРОВИ ТЕЛЯТ, ИММУНИЗИРОВАННЫХ РАЗНЫМИ ВАКЦИН ПРОТИВ САЛЬМОНЕЛЛЕЗА.....	153
<i>ДЖАНАБЕКОВА ГУЛЬМИРА КУМИСКАЛИЕВНА ЖЫЛКЫШЫБАЕВА МЕРҮЕРТ МАЛИКОВНА ЕРНАЗАРОВА САНДУТАШ ТУКЕНОВНА К.В.Н. УТЕБАЕВ ЖАСУЛАН МАРАТОВИЧ</i>	
Technical Sciences	
USE OF RECIPROCATING ELECTROMAGNETIC VIBRATION MOTOR EQUIPMENT FOR THE SEPARATION OF GRAPE SEEDS FROM MARC.....	159
<i>GELA JAVAKHISHVILI</i>	
DIRECTIONS OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION, THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION AND ITS IMPACT ON MODERN EDUCATIONAL SYSTEMS.....	162
<i>YERZHANBEK ASYLBEK SERI LAZZAT TROFIMOVA ANGELINA VASILIEVNA</i>	
Agricultural Sciences	
ნიდაგობრივ-კლიმატური პირობების გავლენა წვეთოვანი მორწყვის რეჟიმზე	171
<i>ო. ხარიშვილი ლ. ბაიდაური დ. ბაიდაური ნ. კაკაბაძე ქ. ბერიაშვილი მ. გლუნჩაძე ლ. ტოკოლიკიშვილი ნ. სვიმონიშვილი ნ. კოჭლამაზაშვილი ლ. ქორიძე</i>	
Physical and Mathematical Sciences	
ҚИЫНДЫҒЫ ЖОҒАРЫ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ КЕЙБІР ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ ТУРАЛЫ.....	180
<i>БАТЫРБАЕВА ГУЛЬНИЕТ АСИЛХАНОВНА</i>	
Medical Sciences	
CUTANEOUS MELANOMA: A COMPLEX EPIDEMIOLOGICAL ASSESSMENT AND PROGNOSIS	183
<i>ARMAN KHOZHAYEV HAKIMZHAN BEKISHEV YERLAN ASETILLA SYMBAT UMBET ULZHAN BURAMBAYEVA AIGUL SARIYEVA ZHULDYZAY KYDYRALIYEVA AZAT NAGIYEV</i>	
LAPAROSCOPY IN ONCOLOGY: METHODOLOGICAL AND CLINICAL ASPECTS.....	188
<i>ARMAN KHOZHAYEV BAKHTYBAY KAMALBEK YELAMAN ORYMBAY SHYNGGYS AMANGELDY ASKHAT NAIMASSOV DONIYOR IDRISOV LAZZAT ISSA</i>	
PROGNOSTIC SIGNIFICANCE OF QUALITATIVE ANALYSIS OF NON-SPECIFIC IMMUNITY IN EFFEREONTOLOGY	194
<i>PANOV STANISLAV ALEXANDROVICH BALTABEKOV NURLAN TURSUNOVICH PAVLYUKOV ANDREY VIKTOROVICH RAKHMATULIN ANDREY VYACHESLAVOVICH</i>	
Pharmaceutical Sciences	
COLLABORATION BETWEEN PHYSICIAN AND CLINICAL PHARMACIST IN THE TREATMENT OF CARDIOVASCULAR DISEASES WITH STATINS	199
<i>TAMAZ TCHUMBURIDZE NINO NEMSITSVERIDZE TAMAR KIKALISHVILI TATIA SHUSHIASHVILI LIZI TOMADZE IOSEB TOMADZE</i>	

Political Studies

RENOVATION OF MANAGEMENT IN HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN: ANALYSIS OF MAIN REFORMS	206
<i>BURHANOV ERZHAN MYRZAHANOVICH</i>	

Pharmaceutical Sciences

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ФИТОХИМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СЫРЬЯ Vicia faba L.

Таира Гаджибейли

Азербайджанский медицинский университет, кафедра фармацевтической химии

Досту Гафарова

Азербайджанский медицинский университет, кафедра фармацевтической химии

Гюльнар Зейналова

Азербайджанский медицинский университет, кафедра фармацевтической химии

Введение - Имеется достаточно информации об использовании сырья видов, принадлежащих к роду *Vicia* L. и экстрактов, приготовленных на его основе в народной медицине разных стран. В настоящее время в разных странах мира проводятся многочисленные исследования по определению химического состава сырья *Vicia* L. а также по изучению биологической активности компонентов растения. Фитохимические исследования, проведенные на видах, принадлежащих к роду *Vicia* L. позволили идентифицировать около 185 веществ. Состав растения богат полифенольными соединениями (п-гидроксibenзойная кислота, протокатехин, п-кумар, ферул), флавоноидами (катехин, эпигаллокатехин). Кемпферол, производные апигенина и лютеолина, галлат-процианидин, протокатехин-альдегид определяли в сырье *Vicia* L. методом ВЭЖХ-МС. В масличных семенах вида *Vicia* присутствуют небольшие количества миристиновой, пальмитолеиновой, а также пальмитиновой и стеариновой кислот. Исследования показали, что экстракты *Vicia* L. обладают широким спектром фармакологического и терапевтического действия, включая антиоксидантное, противовоспалительное, противодиабетическое, противопаркинсоническое, антикоагулянтное, антибактериальное и омолаживающее действие.

Актуальность: Учитывая вышеизложенное, можно показать, что фармакохимическое изучение видов рода , распространенных во флоре Азербайджана, является актуальным.

Цель работы: фитохимическое исследование сырья.

Материал и методы: Использованное в исследовательских целях сырье растения было поставлено в августе 2020 года на территории Джалилабадского района. Флавоноидный комплекс из сырья получали методом экстракции 80% этиловым спиртом. Для изучения фитохимического состава сырья использовали хроматографические, химические и физико-химические методы. Элементный состав анализировали с помощью приборов ICP-MS и ICP-AES. Количество макро- и микроэлементов определяли методом атомно- адсорбционной спектрофотометрии.

Результаты: Предварительное исследование биологически активных веществ, содержащихся в сырье, проведено хроматографическими методами (бумажная хроматография, тонкослойная хроматография). Проведены реакции химической идентификации биологически активных веществ в сырье. Флавоноиды выявляли методами

цианидиновой пробы или реакции Чинода (Снода), реакции с хлоридом железа (III), борлимонной реакции (реакция Вильсона), реакции с щелочью, реакции со спиртовым раствором ацетата свинца, реакции с 1% раствором ванилина. Реакция с 10% раствором ацетата свинца, реакция с 1% раствором холестерина в спирте, реакция Лафона и реакция Санье на сапонины дали отрицательный результаты. Кроме того, были проведены реакции идентичной актуальности, связанные с кумаринами. Результаты предварительных фитохимических исследований подтверждают, что сырье богато флавоноидами. В дальнейшем флавоноидный агрегат экстрагировали из сырья с помощью 80%-ного этилового спирта, процесс экстракции проводили 3 раза и полученные экстракты концентрировали. Полученный водный остаток последовательно фракционировали хлороформом, этилацетатом и бутанолом. На следующем этапе исследовали элементный состав сырья с помощью приборов ИСП-МС и ИСП-АЭС. Количество макро- и микроэлементов определяли методом атомно-адсорбционной спектрофотометрии. В сырье присутствуют макро (Na, P, K, Ca, Mg и др.) и микроэлементы (Zn, Cu, Mn и др.). Всего оценено количественно 27 элементов, в том числе тяжелые металлы (Cd, Ni, Pb).

Заключение: Таким образом, сырье *Vicia L.* распространенное во флоре Азербайджана, богато флавоноидами, сапонинами, макро- и микроэлементами, что создает основу для обширных фармакохимических исследований сырья.

ЛИТЕРАТУРА- REFERENCES

1. Amarowicz R., R.B.Pegg, K.Okubo. Presenseof two saponins in faba bean (*Vicia faba L.*) seeds/ *Molekullar Nutrition & Food research*, 1997.P.352-254.
2. Campeol E, Catalinos S.D., Gremoni R., Mrelli I. Flavonoids analysis of *Vicia* species of *Narbonensis* complex: *V. Kalakhensis* Khatt. and *V. eristaloides*Maxt// *Caryologia*, 2000, Vol.53, №1, p.63-68
3. Campeol E, Catalinos S.D., Gremonni R., Morelli L. Analysis of flavonoid species *Vicia*, 2000, Vol.53, N 1, p.63-68.
4. Vani P., Gouri S., Rajinder K. Phytochemical and antioxidant activity of underutilized legume *Vicia faba* seeds and formulation of its fortified biscuits// *Journal of Pharmacognosy and phytochemistry*, 2014, №2, p.75-80

Historical Sciences

УДК 356.331

ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ПРОТИВ ТУБЕРКУЛЁЗА В ЮЖНО–КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Алшыкенова Айгул Тореханкызы

Докторант 3 курса образовательной программы "История", Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. г. Астана. Казахстан

Мусабалина Гульнара Толеугазиновна

Доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. г. Астана. Казахстан

Аннотация Статья в основном посвящена освещению истории развития медицинской отрасли Южно-Казахстанской области. Несмотря на трудности, с которыми сталкивается здравоохранение края, особенно в послевоенные годы, дефицит кадров, нехватка медицинского оборудования, недостаточный опыт медицинских кадров, самоотверженный труд врачей. Во вводной части статьи сделаны краткие обзоры историографии здравоохранения Южного региона. В том числе на труды в области медицины гениального ученого из Южного Казахстана Аль-Фараби. Также сделаны исторические выводы к трудам известного этнографа А. Диваева, работавшего на этой территории в первые годы советской власти. История проблемы здравоохранения Южного-Казахстана изучены в работах С.А. Сақыбаева, Т.А. Маймакова, М.А. Булешова. В статье, написанной, в основном, на основе архивных данных, проанализирован ход борьбы с распространенными в Казахстане туберкулезного заболеваний с прошлого века, процент заболеваемости, распространенность, смертность, профилактика заболеваний, административная организационная работа в этой сфере отражена и в ходе выполнения приказов Министерства здравоохранения. В ходе статьи также проведен сравнительный анализ текущего состояния и показателей заболеваемости пневмонией в Южно-Казахстанской области. В заключительной части представлены результаты в этом направлении даны рекомендации по профилактике данного заболевания снижение показателей заболеваемости у детей в современных условиях не свидетельствует об улучшении эпидемиологической ситуации в целом. Тем более что, среди подростков заболеваемость туберкулезом растет и наиболее значимыми причинами способствующих этому являются наличие контакта с больными активными формами туберкулеза легких, особенно внутрисемейного, а также плохие социально-бытовые условия жизни. Ежегодно около 19% населения области госпитализируется в стационары, из них, по экспертным оценкам, 16% больных не нуждаются в стационарном лечении; увеличивается количество вызовов скорой медицинской помощи.

Заболеваемость и смертность от туберкулеза чаще регистрируются у мужчин трудоспособного возраста

Ключевые слова: Медицина, здравоохранения, больница, туберкулез, сан.авиация, амбулатория, тубдиспансер, Южно-Казахстан

UDC 356.331

Alshykenova Aigul

Doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana.

The history of the fight against tuberculosis in the South Kazakhstan region

Annotation

The article is mainly devoted to the coverage of the history of the development of the medical industry of the South Kazakhstan region. Despite the difficulties faced by the health care of the region, especially in the post-war years, there is a shortage of personnel, a shortage of medical equipment, insufficient experience of medical personnel, selfless work of doctors. In the introductory part of the article, brief reviews of the historiography of the health care of the Southern region are made, including the works in the field of medicine of the brilliant scientist from Southern Kazakhstan Al-Farabi. Historical conclusions are also drawn to the works of the famous ethnographer A. Divaev, who worked on this territory in the early years of Soviet power. The history of the health problems of South Kazakhstan are studied in the works of S.A. Sakybaev, T.A. Maimakov, M.A. Buleshov. The article, written mainly on the basis of archival data, analyzes the progress of the fight against common forms of diseases of the last century in Kazakhstan, the percentage of morbidity, prevalence, mortality, disease prevention, Administrative organizational work in this area is also reflected in the implementation of the orders of the Ministry of Health. In the course of the article, a comparative analysis of the current state and indicators of the incidence of pneumonia in the South Kazakhstan region was also carried out. The final part presents the results in this direction and provides recommendations for the prevention of this disease. The decrease in morbidity rates in children in modern conditions does not indicate an improvement in the epidemiological situation as a whole. Moreover, the incidence of tuberculosis is increasing among adolescents and the most significant reasons contributing to this are the presence of contact with patients with active forms of pulmonary tuberculosis, especially interfamily, as well as poor social and living conditions. Every year, about 19% of the region's population is hospitalized in hospitals, of which, according to expert estimates, 16% of patients do not need inpatient treatment; the number of emergency medical calls is increasing.

Morbidity and mortality from tuberculosis are more often registered in men of working age

Keywords: Medicine, Healthcare, hospital, tuberculosis, san.aviation, outpatient clinic, tubdispanser, South Kazakhstan

Актуальность исследования является недостаточное исследования истории становления здравоохранения в Южно-Казахстанской области. Объектом исследования является история социальных процессов в Республике Казахстан, на примере функционирования здравоохранения в условиях борьбы против туберкулезом в Южно-Казахстанской области

Целью данного исследования является комплексный анализ процессов становления здравоохранения Южно-Казахстанской области, с точки зрения социально-исторического развития области. Реализация поставленной цели предопределила решение следующих задач:

- изучить состояние системы здравоохранения и медицины в Южного-Казахстана.
- рассмотреть социально-экономические основы преобразования системы здравоохранения в Южном-Казахстане;

- показать основные этапы адаптации здравоохранения к условиям борьбы против туберкулеза в Южно-Казахстанской области;
- выявить особенности приоритетных направлений системы медицинского обслуживания населения в ЮКО;
- определить приоритеты в становлении системы здравоохранения и развитии ее новых элементов;

Для решения поставленных задач были использованы общенаучные и специальные исторические методы исследования. В рамках общенаучных нашли применение методы анализа, синтеза, индукции, дедукции, сравнения и т.д. Главными инструментами нашего исследования выступают специальные методы исторического познания. Среди них наиболее значимыми для нашей работы являются историко-сравнительный, контент-анализ, Хронологические рамки исследования включают здравоохранения РК - 1930-2022 гг. Научная новизна исследовательской работы состоит: во -первых, в комплексном, системном анализе и целостном изучении формирования, определения проблем и перспектив системы здравоохранения в Южно Казахстанской области; во-вторых, впервые исследуется социальная политика в области здравоохранения Южного-Казахстана в данный период; в-третьих, введены в научный оборот новые источниковедческие и архивные материалы, ранее неиспользованные в исследовательских работах.

Историография здравоохранения Южного-Казахстана начинается из древних веков. Наш великий земляк Абу Наср Аль-Фараби (870 - 950) - крупный ученый, энциклопедист из Отрара. Он автор более 100 работ по философии и естественным наукам. Проблемам медицины посвящены трактаты "об органах человеческого тела", "о противостоянии Галена с Аристотелем по поводу органов человеческого тела", "слово о болезнях желудочно-кишечного тракта и других болезнях", "о душе", "афоризмы государственного деятеля" [1, с 419]. Аль-Фараби написал работы "Об органах человека" и "о темпераменте", посвященные медицине. В своих работах он углубленно затрагивает теоретическую проблему медицины, пытается определить суть, цель и задачи медицинского искусства. Например, развитие — медицины-это продукт "чистого" труда, а также средство развития полезного общественного труда (жизнедеятельности), выживания [3, с 165]

По-народному целительству в Южном Казахстане труд Абубакира. Диваева огромен. Опубликовано около 30 его статей, посвященных народной педагогике. Остатки ранних верований Диваев находит в некоторых семейных отношениях. Например, когда невеста переступает порог первой юрты, свекровь бросает хвостовое масло в горящий огонь, будущая невестка приветствует старших, стоя на пороге. Он считает это пережитком древнего язычества. На улице, между двумя огнями, проходами, это так. В ряде статей Диваев описывает мусульманские обряды и праздники. [4, с 193] на том же основании он писал о «Оразе» и «оразе айт», «Курбан айт», ношении и хранении амулетов, о «паломничестве к святым местам» и чтении Корана. Заслуживает внимания его очерк "Несколько слов о кладбище Святого Коркыт Ата". "Часто, - пишет Диваев, - сюда приезжают киргизы и киргизские женщины из очень отдаленных мест, чтобы совершить паломничество к святителю, желают исцеления от определенных болезней, особенно в большинстве случаев» аруаак" называют зажатым, и просят медет от болезней, исходящих от которых вызван черными силами История проблемы здравоохранения Южного-Казахстана изучены в работах С.А. Сақыбаева С.А. [2, с 8-11], Т.А. Маймакова, М.А. Булешова [8, с 276]

В целом история здравоохранения Южного Казахстана хранится в архивных материалах.

В послевоенный период, особенно в начальный период, в Южном Казахстане особенно не развито медицинское обслуживание населения. Сеть лечебных учреждений, количество коек в них не удовлетворяли потребности жителей региона и даже не

соответствовали минимальным нормам. Особенно остро стояла проблема нехватки медицинских учреждений и кадров в сельской местности. Кроме того, в связи с административно-территориальным началом 50-х годов объединение городских и районных больниц нанесло ущерб медицинскому обслуживанию городского населения региона. Об этом свидетельствуют данные, приведенные в отчете о сети медицинских учреждений за 1952 год [5, л 14-17-20 об].

Одним из наиболее угрожающих демографическому росту населения на рубеже прошлых веков является туберкулез. В настоящее время, конечно, во время эпидемии коронавируса, охватившей эпидемический мир, туберкулез стал эпицентром опасных заболеваний прошлой эпохи, и врачи Южного региона могут сделать анализ, обратившись к реальным данным, как они справились с этой эпидемией. 25.11.61 г. опубликовано Постановление Совета министров государственной комиссии Южно-Казахстанской области по вопросам оказания государственной противотуберкулезной помощи. 1019 постановление Совета Министров СССР от 29.11.60 г №972, постановление Совета Министров СССР №1017 и приказ министра здравоохранения Казахской ССР-19 от 30.1.61. Передовыми медицинскими работниками "о мерах по дальнейшему снижению заболеваемости туберкулезом" поставлены новые задачи по ликвидации туберкулеза и ликвидации его широкого распространения, что считает его экономической задачей. Как на нашем юге происходило выполнение этих задач? Основными показателями работы являются эпидемиологические показатели: (болезнь, заражение, смерть)

Таблица 1. Заболеваемость на 10000 населения

Год	По области	Чимкент	Республика.
1958г.	13,5	28,2	29,3
1959г.	25,6	32,1	39
1960г.	24,5	32,7	34
1961г.	13,7	18	-

Судья по приведенным данным (таб. 1) заболеваемость туберкулезом в Южно-Казахстанской области растет и в тоже время остается ниже среднереспубликанской. Это объясняется тем, что по многим районам, где не были развернуты противотуберкулезные учреждения больные туберкулезом не учитывались и сведения о них не поступали. В последние годы учет больных идет значительно лучше, но тем не менее во многих районах все остается без изменения.

Таблица 2. Болезненность (пораженность) на 10 000 населения

Годы	По области.	Чимкенту.	Республика.
1958г.	44,1	94,3	123
1959г	65,7	95	112,6
1960	90,7	95,2	98,8

Пораженность населения туберкулезом так же, как и заболеваемость не снижается показатель близок к среднереспубликанскому, но он несколько ниже (таб. 2) из-за неполного учета больных в районах. [6, л 2 об] Это также объясняется тем, что общая лечебная сеть мало обеспечена выявлением и учетом больных, в случае проведения этой работы они не были проведены с особой документацией и отчеты по форме №281 своевременно не были сданы в Облтубдиспансер. Так, несмотря на неоднократные предупреждения из Созакского и Каратасского районов, информация о первичных

туберкулезных заболеваниях была направлена только за 2 месяца 1961 года, из них Пахта-Аральский район на 3 месяца, остальные районы также направили данные о заболеваемости туберкулезом по району и области в целом. Низкая заболеваемость по Тюлькубасскому району, Келесскому и Каратасскому районам, городам Ленгер и Арысь в связи с принудительным учетом больных туберкулезом. Исследование тубдиспансера, проведенное в 1961 году в Келесском и Каратасском районах, показало, что их заболеваемость значительно выше, чем было известно.

Таблица 3. Смертность от туберкулеза на 10 000 населения.

Годы	По городу Чимкенту	средне. Республиканская
1956г.	6,2	6,4
1958г.	5,1	5,6
1959г	4,2	6,8
1960г.	3,9	5,2

Таким образом, показатель смертности от туберкулеза из года в год снизился и оказался ниже республиканского показателя (таб. 3). Это объясняется тем, что туберкулез стал выявляться на более ранних стадиях, лечение антибиотиками и химиопрепаратами стало широко проводиться в сочетании с другими методами лечения. Взрослые и подростки в большинстве случаев умирали от хронических форм туберкулеза, а дети-от туберкулезного менингита. В основном, дети из районов умерли от менингита, потому что они ставят поздний диагноз и попадают в больницу, когда процесс находится в необратимом состоянии. Это лишний раз свидетельствует о том, что врачи общей лечебной сети районов не обладали достаточными знаниями о туберкулезном менингите. Предварительные данные о заболеваемости и поражении туберкулезом населения нашей области свидетельствуют о том, что туберкулез как массовое заболевание был далеко не ликвидирован. Поэтому все усилия направлены на борьбу с туберкулезом. Министерство Здравоохранения Курашев в июле 1961 года на совете по туберкулезу поставил задачу к 1970 году снизить заболеваемость туберкулезом. Он не должен превышать 25-30 человек на 100 000 человек населения, а этот показатель не должен превышать 75-100 человек на 100 тысяч населения в 10-15 раз выше [7, л 2 об]

Сравнительный анализ заболеваемости и смертности по туберкулезу в Южно-Казахстанской области за 2005-2011гг. (на 100 000 населения)

Показали, смертности возросли во всех возрастных группах, кроме лиц, в возрасте 70 лет и старше, где смертность продолжала снижаться. Показатель смертности от туберкулеза населения трудоспособного возраста возрастал значительными темпами. Пик смертности во время подъема эндемии туберкулеза переместился на более молодые — трудоспособные группы населения. В неблагоприятной эпидемиологической обстановке мужчины умирают от туберкулеза значительно чаще, чем женщины, так как туберкулез среди мужчин протекает тяжелее и чаще сопровождается сопутствующей патологией. [8, с 276]

Профилактические мероприятия. Осенью 1931 года из Москвы в республику прибыла группа специалистов для изучения возможности организации курортного дела в Казахстане. Было установлено, что по состоянию на 1931 год в республике функционировали 9 курортов, но не было ни одного санатория для туберкулезных больных; всего в 2-х лечебницах было организовано кумысолечение — это Бер-Чогур на 20 коек, находившийся в ведении железнодорожного транспорта, и Уральская сезонная лечебница органов Социального страхования на 100 коек. В итоге впервые было запланировано строительство санатория для туберкулезных больных в окрестностях Алматы на 150 коек, в Семипалатинской области — на

50 коек и санатория «Кабанья щель» в Каркаралинском округе – на 25 коек, а также строительство кумысолечебниц в Манкенте – на 50 коек и в Каркаралинском округе – на 50 коек. При численности населения республики 7577500 чел. и высокой заболеваемости туберкулезом такие планы строительства не соответствовали потребности здравоохранения, но финансовые возможности республики не позволяли начать широкое строительство учреждений для туберкулезных больных [9, л 22-30].

В приказе Министра здравоохранения большое внимание уделяется профилактической работе. "В целях усиления мер по профилактике туберкулеза обеспечить проведение вакцинации от туберкулеза всех детей, подростков, родившихся в городах и сельской местности, в том числе на дому, учащихся техникумов и вузов, и неинфицированного лечащего персонала. До 30 лет" Охват прививками, кроме групп, установленных в 1961 году, а также всех лиц, по каким-либо причинам не привитых рано, не инфицированных туберкулезом, не был невозможен. Если в 1958 году насаждениями было охвачено 177,9%, это объясняется тем, что площадь насаждений значительно ниже по Республике.

В 1959 году выполнено 55,1% к плану, в 1960 году-56,9% к плану, в первом полугодии 1961 года насаждениями охвачено всего 12,5%. Правда, план на 1961 год вырос в 2 раза по сравнению с прошлым годом, медицинская сеть значительно снизила темпы проведения этой важной работы в 1961 году. По Тюлькубасскому, Келесскому, Кировскому, Шаянскому, Созакскому районам процент выполнения плана прививок в старшем возрасте низкий. Дело о ревакцинации аналогичное в Ленгере и Георгиевском районе.

Приказ Минздрава РК обязывает медицинских работников родовспомогательных учреждений заниматься вакцинацией новорожденных и ревакцинацией детей работниками детских лечебных учреждений. Стоит отметить, что, на столь важный вопрос внимания не обращалось. Постановлением Совета министров и приказом министра здравоохранения предусмотрено введение в штат каждой районной больницы должности медицинской сестры (фельдшера) по прививкам против туберкулеза. Данный пункт постановления не исполнен ни по одному району.

За счет эпидзащиты в Облтубдиспансере созданы два прививочных отряда, которые в течение года в районах области проводят вакцинацию против туберкулеза сроком на два месяца вместо десяти отрядов, предусмотренных приказом. Важным разделом профилактики является рентгенологическое обследование населения на туберкулез. Основная нагрузка в этом отношении ложится на общую лечебную сеть. Приказом Министра предусмотрено ежегодное обследование населения на туберкулез детей до школьного и школьного возраста и подростков, учащихся техникумов и вузов, работников пищевых и коммунальных предприятий, работников школ и лечебных проф. учреждений. Кроме того, все населения необходимо обследовать один раз в два года. По архивным данным из года в год количества, осмотренных на туберкулез в Южно-Казахстанской области растет, шире стали принимать участие в проф. осмотрах работники общей лечебной сети.

В 1961 году в тубдиспансере г. Ленгер, Арыском и Ильичевском районах работала флюорография, в Облтубдиспансере был передвижной флюорография, но в 1960 году было обследование население Арыского, Келесского, Кировского районов (таб.4).

Таблица 4. Обследования населения

Год	Осмотрено всего.	Из них тубдиспансерами
1958г.	139.200ч	50136ч
1959г.	109000ч	84976ч
1960г.	169976ч	140117ч
1961г.	57151ч	Сведения не полные

В 1961 году население Каратасского, Келесского, Сары-Агачского, Ильичевского и Пахта-Аральского района. С 21 сентября 1961 года рентген передвижка и прививочный отряд выехали на работу в Шаульдерской район. Большим недостатком в работе по профилактике по туберкулеза является, то, что общая лечебная сеть несвоевременно сообщает в Облтубдиспансер или районные диспансеры сведения о выявленных при обследовании туберкулезных больных, что затрудняет своевременно взятие больного на учет и оттягивает начало лечения. Наряду с недостатками в этой работе необходимо указать на те, что в связи с большим охватом население рентгеновским обследованием, туберкулез выявляется в более ранних стадиях, и с каждым годом уменьшается % выявления: запущенных форм и вновь взятым (таб. 5).

Таблица 5. % Выявления: запущенных форм и вновь взятым.

1958 г	35,7%
1959 г	27,9%
1960 г	22,9%

Сеть противотуберкулезных учреждений. Развертывание противотуберкулезных коек в постановлении Совета Министров придается большое значение, так как ликвидация туберкулеза не будет возможна до тех пор, пока все больше не будут госпитализироваться для длительного и окончательного излечения. В Южно-Казахстанской области отмечается значительный рост противотуберкулезных учреждений (таб. 6).

Но еще не всех районах имеется противотуберкулезные диспансеры.

Таблица 6. Сеть противотуберкулезных учреждений

Год	Тубдиспансеры	по Гор. Мест	По сельской. местности
1952г.	2	2	-
1958г.	7	6	1
1959г	8	6	2
1960г.	10	6	4
1961г.	12	6	6

За последние три года в сельской местности открыто еще 5 диспансеров. В 1961 году были открыты диспансеры в Каратасском и Чаянском районах. Три туб. есть отдел, один сельский туб. и 4 городских туб. кабинеты [6, л 2 об]

Кадры врачей. На 1 сентября 1961 года в противотуберкулезном учреждении работают 66 врачей-фтизиатров. Из них 8 были направлены на работу в 1961 году для комплектования противотуберкулезных учреждений, еще 92 врача потребовались. Приказом министра здравоохранения №19 до 1968 года для работы в противотуберкулезных учреждениях было обследовано 100 врачей.

Но из-за того, что ежегодно в областном отделе здравоохранения была нехватка врачей, план распределения врачей в 1961 году не был выполнен. Ситуация в кадрах осталась неудовлетворительной. В Чаянском тубдиспансере нет ни одного врача, Каратас, Келес, В районы Туркестана по одному врачу. В связи с этим в каждом районном тубдиспансере пострадало организационно-методическое руководство противотуберкулезной работы в районе. Кроме того, большинство врачей тубдиспансеров не имели длительной специализации по туберкулезу. Оснащенность противотуберкулезных диспансеров. Большинство районных тубдиспансеров расположены в Туркестанском, Каратасском районах (Ленгирском, Кентауском, Сарыагашском, Келесском, Тюлькубасском,

Кировском). Плохое состояние помещения для больных туберкулезом находится в г. Арысь и областном туберкулезном диспансере г. Шымкент.

Вновь открывшиеся диспансеры и г. Арысь недостаточно оснащены мягким и твердым инвентарем, они также не обеспечены медицинским оборудованием. В Келесском, Каратасском диспансерах во многих диспансерах, где нет рентгеновских аппаратов, наблюдалась нехватка лабораторного оборудования. В Чаянском районе, в Каратасском и Келесском тубдиспансерах был дефицит автомобилей. В 1961 году областной отдел здравоохранения передал противотуберкулезным учреждениям 5 автомашин, 2 рентгеновских аппарата. Наблюдение за диспансерскими контингентами лечение больных туберкулезом диагностика. Судья по приведенным архивным данным контроль за туберкулезными заболеваниями проводился в тубдиспансерах.

В очагах бацилл-делителей работают медсестры, которые совместно с лечащим врачом составили план оздоровительных мероприятий в очагах. Для постоянного наблюдения за больными и постоянной информированности врачей проведена картотека больных туберкулезом.

Объясняется это незнанием врачами организационно-методической работы и статического учета туберкулеза. В Тюлкубасском тубдиспансере нет ни одной патронажной медсестры, картотека и другая документация в неудовлетворительной состоянии, врач не знал контингента своих пациентов и даже не знал о количестве создателей бацилл. То же самое можно сказать и о Кентауском диспансере, где за 4 месяца резко ухудшилась работа. Во многих районных диспансерах статическая работа находилась в стадии организации. Проводится удовлетворительное наблюдение за больными г. Ленгер Сарыагашского района. Все больные туберкулезом, состоящие на учете, пользовались амбулаторным лечением антибиотиками и другими препаратами бесплатно. Обеспечение районных туберкулезных учреждений проводилось через Облтубдиспансер по централизованному фонду.

В районах, где нет туберкулезных учреждений, бесплатное лечение больных туберкулезом проводилось через районную больницу. Раннее выявление туберкулеза, антибактериальная терапия и сочетание с искусственным пневмотораксом способствуют быстрому излечению туберкулеза. Первичный пневмоторакс является одним из существующих методов лечения туберкулеза, к сожалению, он используется не во всех диспансерах. Некоторые из них связаны с отсутствием рентгеновского аппарата. Хирургическое лечение больных туберкулезом реализовано в г. Шымкент, г. Кентау. Широко применяемые методы лечения туберкулеза способствовали быстрому переводу больных туберкулезом в группы активного учета 9 борьба с туберкулезом среди детей.

В приказе министра здравоохранения Каз.ССР № 19 имеется пункт, отражающий проблему раннего выявления ранних форм туберкулеза и ранней инфицированности детей туберкулезом. Для этого необходимо периодически проводить туберкулезные пробы среди детей. Дошкольники-три раза в год, остальные дети и подростки-два раза в год. Эта работа должна быть полностью выполнена сотрудниками общей медицинской сети. На учете должны состоять дети с 3 лет с положительными реакциями Пирке и локальными формами туберкулеза. Но во многих районах этот отчет отсутствовали [10, л 14 об].

Таблица 7. Клиническая структура нового случая туберкулеза органов дыхания у детей.

Годы	2008г		2009г		2010г		2011г		2012 г	
	Абс.ч	%	Абс.ч	%	Абс.ч	%	Абс.ч	%	Абс.ч	%
Заболеваемость	104	13,5	93	12,3	81	10,3	82	9,9	56	6,5
Темпы динамики заболеваемости	-		<8,9		<13,3		<12,8		<34,3	
Выявлено: по обращению	56	53,8	52	55,9	49	58,2	51	62,2	31	55,4
профосмотром	48	46,2	41	44,1	32	41,8	31	37,8	25	44,6

Таким образом, в результате вышеизложенного можно сказать, что снижение показателей заболеваемости у детей в современных условиях не свидетельствует об улучшении эпидемиологической ситуации в целом (таб.7). [11, 26с]

Таблица-8. Уровень динамики заболеваемости туберкулезом детей на 2008-2012 годы

Клиническая форма туберкулеза легких	2008г.		2009г.		2010г.	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс. %	%
Первичный туберкулезный комплекс	4	3,8	6	6,4	3	3,72
Туберкулез внутригрудных лимфоузлов	45	43,3	36	38,7	27	33,3
Диссеминированная	1	0,9	1	1,1	2	2,5
Очаговая	2	1,9	1	1,1	2	2,5
Инфильтративная	16	15,4	27	21,0	21	22,6
Туберкулема	-	-	-	-	-	-
Фиброзно-кавернозная	1	0,9	-	-	-	-
Туберкулезный плеврит	1	0,9	-	-	-	-
Туберкулез бронхов	-	-	-	-	-	-
Милиарная	-	-	1	1,1	1	1,2
Всего	104	100	93	100	81	100
Из них с деструкцией	8	7,7	14	46,7	12	48,0
С бактериовыделением	3	2,9	5	5,3	6	7,4

Видно из таблицы 8, отмечается снижение показателя заболеваемости туберкулезом среди детского населения за этот период с 13,5 (104 случаев) на 100 тыс. населения в 2008 году до 6,5 (56 случаев) на 100 тыс. населения в 2012 году. [13, с 270]

Областная санавиастанция. Архивные документы содержат такие данные об этом отделе, отделение санавиастанции находится в областной больнице. Заведующий отделением санавиации с ноября 1958 года-врач-хирург по специальности врач Коршев Б.С.,

стаж 17 лет. Бортовой врач-хирург Волобоев работал с 16.10.1959 по 0,5 ставки, стаж работы 2 года. Борт акушера гинеколога нет. Введено 6 акушеров-гинекологов. Из Шымкента они летели в районы по расписанию. Им платили 0,5 ставки в месяц работы.

Борт медсестры: 1. Струкова М. С.-мед.фельдшер с медицинским стажем 9 лет работал в санавиации с 1953 года в 1ставке

2. Федотова З.Ф.-мед.фельдшер, стаж работы с 1959 года. Работал в санавиации с 15.07.1959 г

3. Ануфриева Л.И. медсестра. Стаж работы с 1957 года, а в сан.авиации с 26.11.1959 года. Консультанты сан.авиации в основном врачи областных мед.главные специалисты учреждения и областного отдела здравоохранения. Из областных специалистов вылетели в районы:

Главный хирург областного отдела здравоохранения Н.Ф. Хохлов кандидат медицинских наук. Стаж работы 19 лет. В отчетном году 26 раз летала на экстренные и главные консультации. В районах области проведено 9 операций, проконсультировано 364 стационарных и амбулаторных больных, обследовано 4 учреждения. Главный акушер-Целуйко В.В. стаж работы 14 лет. По заданию сан.авиации летал в авиации 5 раз. Проконсультировано 108 больных, проведено 4 гинекологических операции, обследовано 6 учреждений крови.

Главный терапевт Аймуханбетов Ж. стаж работы 18 лет. В Сан авиации летали 8 раз, консультировали 90 раз, проверяли 15 учреждений

Областной фтизиатр Кислицина М.А. летала 1 раз

Областной педиатр Аптекарь Ф.Н.- Летал 2 раза. Врачи-ординаторы терапевтического отделения областной больницы терапевты тоже прилетели в районы. Консультация педиатра при необходимости врачи 3 детских медицинских объединений по графику 1959 г. 98/26 от хирургии, 35/19 от терапевтов, 10/5 от урологов, 5/9 от окулистов, 22/0 от невропатологов, стоматологов, от гинекологов 59/5, от венерологов 1/12, от педиатров 33/3 от фтизиатров 23/11 от инфекционистов 1/12 отправлены на вылет в районы онкологи 0/1, эпидемиологи 1/9 также при невозможности полета и обслуживания самолета врачи выезжали в районы автотранспортом: хирурги-20, терапевты-2, урологи-2, невропатологи-7, инфекционисты-2, гинекологи-6, педиатры-2. В отделении находился легковой автомобиль ГАЗ-69 [10, л 16.об]

На территории Южно-Казахстанской области расположено одно крупное предприятие Шымкентской свинцовый завод, в котором занято около 6000 человек. Медицинское обслуживание рабочих и служащих завода осуществляет мед.служба №2. Рядом с поликлиникой находился пункт скорой помощи, где круглосуточно работала одна дежурная машина.

Завод разделен на 4 цеховых участка, где работают врачи цеха.Поликлиника открытого типа обслуживала рабочих и служащих, и семьи, проживающие на их территории. В районе свинцового завода проживало около 48 000 человек. В поликлинике 26 есть кабинет.

Всего в медицинском объединении работали 37 врачей, в том числе хирург-8, терапевт-14, невропатолог-1, гинеколог-2, лаборант-2, рентгенолог-2, физиотерапевт-1, кожно-венеролог-1, а также, в медицинском объединении работали 5 стоматологов со средним образованием. В целом Южно-Казахстанский регион, наряду с здравоохранением, является крупнейшим промышленным центром. Свидетельством этого является то, что свинец марки «СЧСЗ» Шымкентского свинцового завода был признан лучшим свинцом во всем Союзе. Шымкентский завод пресс-автоматов освоил выпуск более 20 видов машин [11, 240 б].

Заключение. В Казахстане борьба с туберкулезом остается приоритетным направлением, и ее особая актуальность обусловлена поручениями Президента страны и Постановлением Правительства Республики Казахстан от 21 декабря 2007 г №1263 «О мерах защиты населения от туберкулеза в Республике Казахстан» [12, С-4-6]

Таким образом, в результате вышеизложенного можно сказать, что снижение показателей заболеваемости у детей в современных условиях не свидетельствует об улучшении эпидемиологической ситуации в целом. Тем более что, среди подростков заболеваемость туберкулезом растет и наиболее значимыми причинами способствующими этому являются наличие контакта с больными активными формами туберкулеза легких, особенно внутрисемейного, а также плохие социально-бытовые условия жизни. Отмечается снижение показателя заболеваемости туберкулезом среди детского населения за этот период с 13,5 (104 случаев) на 100 тыс. населения в 2008 году до 6,5 (56 случаев) на 100 тыс. населения в 2012 году. Среди больных туберкулезом с множественной лекарственной устойчивостью, взятых на лечение препаратами резервного ряда, отмечались высокие показатели эффективного лечения: 92,3% и 83,4% [14, с 1-2]

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что наметилась неблагоприятная динамика в распространенности, заболеваемости, смертности формами туберкулеза. Заболеваемость и смертность от туберкулеза чаще регистрируются у мужчин трудоспособного возраста. Это в свою очередь, убедительно показывают, что проблема уменьшения контингента бактериовыделителей в крупном городе может быть решена только в рамках комплексных медико-социальных программ.

Литературы:

1. Аль-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1994г, 419 с.
2. Сақыбаева С.А. Организация дневных стационаров для лечения больных туберкулезом легких в Южно-Казахстанской области//Научно практическая конференция молодых ученых, специалистов и студентов ЯКГФА «Роль молодых ученых и специалистов в развитие научного потенциала страны». – Шымкент: 2005. – С.8-11
3. Хайруллаев М.М. Мировоззрение аль-Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент, 1967. –165 с.
4. «Записки восточного отдела» Русского археологического общества Т.1 1896 С.193.
5. Центральный Государственный Архив РК, Ф.1473. оп.4. д.432, л.14, 17, 20.
6. ЦГА РК Ф-134, Оп-2, Д-502
7. ЦГА РК Ф-134, Оп-2, Д-426
8. Т.А. Маймаков, К.К. Куракбаева, М.А. Булешов. Распространенность и динамика заболеваемости лекарственно-устойчивым туберкулезом в Южном Казахстане. Алматы. Вестник КазНМУ, №4(1) – 2013. Стр 276
9. ЦГА РК, фонд 82. – оп. 1. – д. 570. – л.22-30.
10. ЦГА РК Ф-134, Оп-2, Д-442
11. М Козыбаев, К. Нурпейс, К. Жукешев. Қазақстан тарихы 1914-2009гг -Алматы: Издательство Мектеп 2009-240с.
12. Абилдаев Т.Ш. Приоритетные задачи борьбы с туберкулезом в Республике Казахстан // Фтизиопульмонология. -2012-№1(20) - С.- 4- 6.
13. Таханова Ж.У., Есжанова Г.А., Исмаилова Х.Х. Клинико-эпидемиологическая характеристика у детей в современных условиях Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Фармацевтика Академиясы Хабаршысы №2 (63) 2013ж-С. 270
14. Асемғалиев Д.Ж, Акбаева А.Т., Абдирова З.С., Сералиева Г.И., Ордабаева Е.Г., Жунусбекова, Г.Т., Даулетова, Л.Х., Ракишева А.С., Эффективность лечения туберкулеза с

множественной лекарственной устойчивостью в Алматинской области Южного региона.
Алматы. Вестник КазНМУ, №4(1) – 2013- С 1-2.

FROM THE HISTORY OF VISITS BY BRITISH DIPLOMATS TO GEORGIA

Otar Nikoleishvili

Doctor of History, Akaki Tsereteli State University, Kutaisi, Georgia

Abstract *Georgia, because of its strategic location and importance, have always been under the special interests of the foreign visitors. One of those persons was a British diplomat and traveler Augustus Henry Mounsey (1834–1882). During his career, Augustus Henry Mounsey served as a diplomat in Portugal, Germany, Austria, and Japan.*

He visited our country in the winter of 1865-1866. He described impressions of this journey in his book "A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia, which was published in London in 1872. Besides this, that he traveled around almost whole Georgia, he did not give us the detailed information about cities and regions of our country.

As it known, Augustus Henry Mounsey's above-mentioned book is not widely studied for the researchers of the history of Georgia. That is why, we can say, that the author's description and opinions are very valuable for the study of the history of that period of our country.

The history, contemporary existence, and diverse nature of Georgia have always been a subject of special interest for people visiting us from different countries. The proof of this can be seen in the fact that most of the travelers who came to our country were not only satisfied with seeing the big cities but also tried to see individual corners of Georgia.

To clarify what has been said, this time I would like to pay special attention to the information provided by the British diplomat Augustus Henry Mounsey (1834–1882). He began his diplomatic career in Lisbon in 1857, from which he was transferred to work in Hanover in 1861, and continued to work in Vienna in 1862 (6).

Two events have a special place in the diplomatic career of A. H. Mounsey. First of all, we must remember the tragic events that took place in the Iranian city of Barfrouch (today's Babol) in May 1867, in which many representatives of the Jewish community were killed. According to the British official, A. H. Mounsey, who was stationed in Tehran and together with the British Minister Charles Alison was involved in the diplomatic efforts to extend relief and protection to the victims of Barfurush, the exact amount of compensation authorized by Nasir al-Din Shah (Shah of Qajar Iran in 1848-1896 – O. N.) was 16,000 tumans. This amount, however, was ultimately reduced to 3,800 tumans, as most of it was, so we learn, misappropriated by various ministers and officials" (Yeroushalmi 2009, 288).

A. H. Mounsey witnessed another, also very important, event during his work in Japan. As is known, in 1876, he started his diplomatic activities in this country. On January 29, 1877, during his work in this country, the Satsuma Rebellion broke out on the island of Kyushu and lasted for almost eight months. The character of A. H. Mounsey at that time is also interesting in the sense that he also offers extremely important information about the mentioned event in the book that he wrote and published in 1879 as an eyewitness to all of this.

In 1878, A. H. Mounsey continued his diplomatic career in Greece, and on April 16, 1881, "The Queen (the author means here Queen Victoria, 1837–1901) has also been graciously pleased to appoint Augustus Henry Mounsey, Esq., now Secretary to Her Majesty's Legation at Athens, to be Her Majesty's Minister Resident and Consul General to the United States of Colombia" (The London Gazette 1881, 2342).

“Mounsey F.R.G.S. (it means - Fellow of the Royal Geographical Society – O. N.), arrived at the port of Poti at the end of December 1865, having travelled from London via Constantinople. He travelled on to Tiflis, which he left in mid-January 1866 for Erevan, travelling in atrocious conditions. He then proceeded to his ultimate destination, Persia He began the return journey on 3 July, crossing the Caspian to Baku and eventually proceeding up the Volga to Nizhnii Novgorod and by railway from there to England” (Cross 2014, 242-243). His traveling impressions of that time are described in his book published in London in 1872, “A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia”. Interest in the mentioned work is especially increased by the fact that it is an unexplored historical source from the side of Georgian researchers.

Although the book under discussion by Augustus Henry Mounce does not describe Kartli as one of the most important regions of our country and the cities included in it in detail, and the author provides us with information about them only as a result of narrating various situational episodes, the mentioned work should still be considered significant from this point of view. as one of the written documents.

However, objectivity requires it. Here it should also be said that the opinions expressed by the author regarding our country do not always correspond to reality, and there are quite a lot of factual errors made in the assessments of the British diplomat, which, in my opinion, should be considered as a result of the influence of the current tsarist policy.

Even the fact that Augustus Henry Mounce, under the influence of the standard established by Russian colonialism, considers the term Georgia only for the eastern part of our country and not the entire Georgian state space, should be considered as a clear confirmation of this. As a proof of what I said, I will check the relevant quote from the text:

„The summit of the Suram chain, just surmounted, forms the boundary between Imeritia and Georgia two provinces different as night from day in their natural features. Here we bid adieu to forests and undergrowth and luxurious vegetation, to travel for hundreds of miles over bare brown plains amidst arid mountains and bald peaks-a land where nature sleeps...

A gradual descent of five or six hours through a bleak and inhospitable region, and we reach our first Georgian town, Gori, prettily situated on a slight elevation overlooking the vast plain of the Kura, and in full view of the great Caucasian chain, and Elburz, its loftiest peak, where poor Prometheus paid the penalty for being in advance of the world, to the north. Mud walls and square turrets still surround the town, indicative of the insecurity which prevailed before the country came into the hands of its present rulers...

Along the high-roads of the Caucasus there are, at intervals of fourteen or fifteen miles, stations of what may be called mounted rural guards. Chapar, Persian for courier, is the name still given them, and their duties consist in keeping the peace and escorting travellers who can exhibit to them orders to that effect. They are recruited from the natives, I believe, fairly mounted, armed with native-made rifles, which they carry slung in buffalo-hide cases on their shoulders, and the long knife, common to every Caucasian, and they wear the Cossack costume and paposh, a species of low busby, and a huge mantle of buffalo-skin called a bourka. I never had an opportunity of testing their courage, and have always heard that in case of attack, especially by superior numbers, they would make themselves scarce; but they are certainly useful in case of accidents to carriage or horses.

We had six of these gentry with us, and two of them at once cantered off to the nearest village in search of assistance, and soon returned with some twenty or thirty peasants. The horses were taken out and the carriages dragged to the top of the hill, or until we reached even ground and were again enabled to resume our ordinary pace” (Mounsey 1872, 33-35).

Apart from telling stories related to the journey, the mentioned book by A. H. Mounsey is also an extremely important work in other respects. In particular, it is very interesting to present

not only Georgia but also the Russian Empire in general at that time. For more clarity, I will quote the appropriate passage from the book:

„The "telega" is the vehicle generally used in posting. In the Caucasus it may be described as an oblong wooden box of the roughest sort, placed, without springs, upon four wheels, and capable of holding one traveller and his traps most uncomfortably. Even on the best of roads the jolting of such a machine would effectually dissipate all idea of comfort; on the very bad ones of the Caucasus it is simply beyond description... A friend of mine once performed a journey after this fashion from Tiflis to St. Petersburg in nine consecutive days and nights; on his arrival at his destination, he was lifted more dead than alive from his telega: but habit is a second nature, and a journey of sixty or seventy hours in one of these vehicles comes quite natural to a Russian.

An average specimen of the latter contains a couple of travellers' -rooms, each furnished with a wooden tressel, a fireplace or stove, and, exceptionally, a chair and a table. The windows have frames, and sometimes glass in them. The post-master is obliged to supply wood for heating the stove once, at a fixed price; if more is required, at any price he likes to charge. He must further provide a "samovar", t. e. an urn, heated from the centre with charcoal, and the best of all inventions for procuring a speedy supply of hot water. With these luxuries the traveller, whose ideas of travel are indissolubly connected with the well-padded railway-carriage, first-class saloon cabin, and luxurious hotel, will at once feel himself quite at home, and pass a most enviable night!..

Travelling with an A.D.C. of the governor of the country, I escaped some of the discomforts just mentioned, but even under these most favourable circumstances on n'allait pas comme sur des roulettes. Leaving Kutais in a snow-storm on the 27th (of December – O. N.), we were four hours in performing our first stage, and the snow still continuing, and having completely obliterated all traces of the road, it was then judged prudent to await the dawn; so I thus had an early opportunity of becoming acquainted with the wooden tressel and samovar.

Next morning the storm had cleared, and we drove through a beautiful country along winding afluent of the Rion, and through hills, covered, I was told, with rhododendron and azalia, and crested here and there with ruined castles and churches. One stage was over the worst of roads: nothing, it seemed to me, but a series of ruts, holes, streamlets, &c. The jolting, even in my friend's comfortable travelling carriage, was intolerable. After this we began to ascend towards the Col de Suram, a mountain pass, some 3,000 feet high. Henceforward the road was pretty good, though too narrow for much traffic, or, indeed, for the little that exists“ (Mounsey 1872, 28-31).

In the end, I would like to mention once again that the mentioned book by A. H. Mounsey undoubtedly represents one of the most interesting written documents for studying the current situation in Georgia during the relevant period. Although the British diplomat rarely provides a detailed description and assessment of a specific city and region, the information provided by him is, to some extent, more or less valuable material for studying the history of our country during the relevant period.

References:

- [1]. Cross A. (2014), *In the Lands of the Romanovs: An Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Cambridge.
- [2]. *History of Georgia (2004)*, XIX Century, Tbilisi.
- [3]. Mounsey A. H. (1872), *A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, London.
- [4]. *The London Gazette*, May 6, 1881.
- [5]. Yerousalmi D. (2009), *The Jews of Iran in the Nineteenth Century: Aspects of History, Community and Culture*, Brill's Series in Jews Studies, Vol. XL. Leiden and Boston.
- [6]. <https://www.revolvy.com/page/Augustus-Henry-Mounsey>

Economic Sciences

The Impact of Global Pandemics on International Business: Lessons from COVID-19

Tengizbai Shugyla

Astana, Kazakhstan

Abstract

International business managers face the constant challenge of understanding and managing uncertainty. However, there is currently no comprehensive framework covering the different types of uncertainty, their causes and consequences, as well as the various coping strategies used by managers and their results. Consequently, it becomes difficult for these managers to recognize specific uncertainties in their business and develop effective strategies to address them, especially in times such as the ongoing Covid-19 pandemic. To fill this gap, this research paper provides an extensive review of the international business literature. The aim of the study is to identify various types of uncertainty, their causes and consequences, coping strategies used to mitigate their impact, as well as the consequences resulting from this. The authors also analyze how firms have responded to the current Covid-19 crisis, using it as an example to evaluate the results of their actions.

Keywords: Covid-19, Globalization, International business, Uncertainty

1. Introduction

The process of globalization, which involves the integration of national economies into a vast interconnected global economic system, has resulted in significant growth in global trade and international business. This growth is evident in the simultaneous increase of global trade and GDP by 26% during the period of 2008-2018 (WTO, 2019). In 2018, global trade was estimated at approximately \$25.3 trillion, with merchandise trade accounting for \$19.67 trillion (78%) and commercial services contributing \$5.63 trillion (22%). Nominal global GDP was estimated at \$84 trillion in 2018, \$88 trillion in 2019, and projected to reach around \$90 trillion in 2020 (World Bank, 2019). While the Chinese economy expanded at a faster rate compared to other manufacturing economies and the US economy experienced healthy growth towards the end of 2019, the main concern for the global economy was the potential escalation of trade tensions between these two major players.

However, in late 2019, the international community watched with admiration as the Chinese government made every effort to combat the newly emerged SARS-CoV-2 virus and the resulting disease known as Covid-19. These measures included the complete isolation of Hubei Province and strict control of domestic and international travel (Barua, 2020), as defined by the World Health Organization. However, as we approach April 2020, global trade is expected to experience a significant decline in 2020: from 13% to 32%. The Covid-19 pandemic has spread around the world, leaving behind devastating consequences, causing loss of life and widespread destruction. This crisis has almost paralyzed normal economic activity and social life in all countries (WTO, 2019).

One of the significant differences between risk and uncertainty is that risks can generally be anticipated and measured to some extent, often using probabilities. On the other hand,

uncertainty is a subjective and complex concept that varies depending on its source and level of experience with it, making it difficult to quantify (Alpers, 2019). The current situation with Covid-19 is a vivid example of how this differentiation manifests itself in reality. For example, while most international business managers can assess the perceived financial or operational risks to their organizations, it may be difficult for them to recognize and eliminate the uncertainty associated with the broader impact of these risks on the future of their business, society, and even the economy as a whole. In normal circumstances, the inability of international business managers to fully understand and mitigate uncertainty can have adverse consequences for their decision-making. However, when we are faced with an unexpected crisis like Covid-19, this problem becomes even more acute.

The lack of a comprehensive framework that encompasses various types of uncertainty, their causes and effects, as well as the strategies employed by managers and their outcomes, poses a challenge for international business managers in understanding and effectively managing uncertainty. This is particularly relevant during times of global crises such as the ongoing Covid-19 pandemic. To address this research gap, this paper conducts a thorough review of the international business literature to identify the different types of uncertainty, their causes and effects, the strategies employed to mitigate their impact, and the resulting consequences of these strategies.

2. The current global spread of Covid-19 highlights the potential for strengthening

Previous studies have identified various dimensions of uncertainty, such as environmental uncertainty encompassing political, economic, governmental, cultural, and discontinuous uncertainty. These dimensions represent both formal and informal aspects of a country's environment (Sniashko, 2019). The current global spread of Covid-19 highlights the potential amplification of uncertainty due to the potential disconnect between these elements across different national boundaries. Additionally, industry uncertainty includes input, demand, competition, and technological uncertainty, while firm uncertainty pertains to behavioral, research and development, operational, and past experience uncertainty.

At first glance, the uncertainty associated with the Covid-19 pandemic may appear to align with discontinuous uncertainty, as its impact resembles that of a natural disaster, causing widespread human and economic consequences (Oetzel & Oh, 2014). However, solely viewing it through this lens may be problematic, as it has a cascading effect on other types of uncertainty, including environmental, political, industry, and firm uncertainties. This is evident in the way many countries initially did not perceive Covid-19 as a significant threat when it was primarily concentrated in China and neighboring countries. Their focus seemed to be primarily on maintaining the continuity of supply chains to ensure the availability of manufactured goods from China, while awaiting further guidance from the World Health Organization (WHO) regarding the impending crisis. This approach may have resulted in a considerable amount of political uncertainty (Gray, 2020).

The Covid-19 crisis presents a mixed picture in relation to these concepts. We observe that even larger and well-established businesses, such as airlines and retailers, are facing significant pressure and are compelled to furlough or lay off a substantial number of employees, similar to smaller businesses like cafes and restaurants. Likewise, developed nations in Europe and North America have reported the highest number of diagnosed cases and deaths from Covid-19, indicating potential failures in their public health systems (e.g., Italy and Spain) or a lack of effective political leadership (e.g., UK and USA). In contrast, countries like South Korea, Australia, and New Zealand have successfully flattened the infection curve with minimal disruption, thanks to their strong public health systems and responsible political leadership. However, Singapore has experienced a second wave of cases despite its initial success (Ang, 2020). Notably, China appears to have largely controlled the further spread of Covid-19, while India has managed to keep the number of cases

and deaths relatively low considering its large population (Srivastav, 2020)

3. Conclusion

Over the past few decades, globalization has significantly transformed the business landscape. Despite encountering various human disasters during this period, we have consistently managed to recover after experiencing setbacks. However, the Covid-19 pandemic presents a unique case due to its rapid global spread and the havoc it has wreaked on the global economy. Based on the available evidence, it appears that most countries have implemented appropriate measures to contain the virus by restricting human movement, albeit at the cost of significant economic disruption. As these countries gradually ease these restrictions, it will be intriguing to observe how quickly businesses and economies can rebound. One of the key challenges in this process will be the ability of governments and private enterprises to accurately assess the risks associated with each stage of reopening. This is crucial in managing the overall uncertainty surrounding the process and preventing a potential second wave of Covid-19 cases, which could have similar or even more severe economic consequences.

The Covid-19 pandemic has brought attention to additional forms of uncertainty that have previously received less focus in international business research. These include social and informational uncertainty, which are expected to have significant economic consequences. An example of this is the success of measures like social distancing and business closures, which rely on the level of acceptance and adherence by society as a whole, despite challenging their usual way of life.

The implications of these findings are significant for media companies and regulators, as they highlight the need for a more constructive role during global crises such as the ongoing Covid-19 pandemic. Future research can build upon these experiences and aim to establish more formal definitions of emerging types of uncertainty, such as social and informational uncertainty. These definitions can then be incorporated into a more comprehensive conceptual framework of uncertainty within the context of international business.

References

- Hassan, M. (2020). Africa and the WTO trade facilitation agreement: State of play, implementation challenges, and policy recommendations in the digital era. *Fostering Trade in Africa: Trade Relations, Business Opportunities and Policy Instruments*, 5-38.
- Bank, W. (2018). World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files.
- Barua, S. (2020). Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID-19) pandemic. Available at SSRN 3566477.
- Alpers, I. (2019). Managing the "unknowns": Exploring the Nature of Uncertainty and Its Effect on Strategic Decisions (Doctoral dissertation, University of St. Gallen).
- Sniazhko, S. (2019). Uncertainty in decision-making: A review of the international business literature. *Cogent Business & Management*, 6(1), 1650692.
- Oetzel, J. M., & Oh, C. H. (2014). Learning to carry the cat by the tail: Firm experience, disasters, and multinational subsidiary entry and expansion. *Organization Science*, 25(3), 732-756.
- Gray, L. M., Wong-Wylie, G., Rempel, G. R., & Cook, K. (2020). Expanding qualitative research interviewing strategies: Zoom video communications. *The qualitative report*, 25(5), 1292-1301.
- Ang, K. (2020). 'Invisible and possibly forgotten': Singapore's second wave of coronavirus cases prompts soul searching on the conditions of foreign workers. *Dispatches from a Pandemic*. MarketWatch. <https://www.marketwatch.com/story/invisible-and-possibly-forgotten-singapores-secondwave-of-coronavirus-cases-prompts-soul-searching-on-the-conditions-of-foreignworkers-2020-04-29> (accessed May 5).

Srivastav, T. (2020, April). Why India has the upper hand against COVID-19. In World Economic Forum (Vol. 17).

Can fintech affect the performance of commercial banks in developed countries? Does ownership matter?

Lamia Kalai

Assistant Professor at Faculté des Sciences Économiques et de Gestion de Tunis. Université de Tunis El manar

Abstract

The development of fintech has challenged traditional financial institution models, forcing banks and other financial institutions to accelerate reforms and modernize their technology. Fintech brings a paradigm in which information technology drives innovation in the financial industry. Fintech represents a disruptive innovation that is capable of shaking up traditional financial markets. In this paper, we study the developed financial market, where FinTech growth has been impressive in recent years. To this end, we use a sample of commercial banks from five developed countries: the USA, the UK, France, Germany and Spain over the period from 2019 to 2022. We test our hypothesis using two dynamic estimation models: SYS-GMM and DIFF-GMM. The results show that the development of FinTech has a positive impact on bank performance.

The results based on ownership structure shows that the effect of fintech is greater for private banks that have achieved important digital transformation than for public banks.

Keywords: Financial technology; Bank performance, Ownership, Productivity, Liquidity.

Introduction

Financial technology (fintech) is recognized as one of the most important innovations in the financial sector. It is evolving at a rapid pace in the presence of favorable regulation and in response to information technology. Fintech promises to reshape the financial sector by reducing costs, improving the quality of financial services and creating a more diverse and stable financial landscape through the application of a variety of cutting-edge technologies to support the development of the financial industry in related fields that include big data, artificial intelligence (AI), cloud computing, blockchain and quantum computing. Fintech is a new type of computer algorithm that is currently difficult to implement.

Fintech is made up of computer algorithms that encompass both digital and technology-based business model innovations in the financial sector. Such innovations can disrupt existing industry structures, blur industry boundaries, facilitate strategic disintermediation, change the way existing businesses create and deliver products and services, enabling new gateways for entrepreneurship and facilitating access to financial services (Abraham, 2019, Philippon, 2019).

La Fintech inclue les domaines de la finance dans lesquels la technologie est largement utilisée, et comprend comprennent diverses applications des technologies de la blockchain, des systèmes de conseil et de négociation numériques, de l'intelligence artificielle et de l'apprentissage automatique, des prêts entre pairs, du financement participatif et des systèmes de paiement mobile (Philippon, 2015 ; Darolles, 2016).

The development of fintech has enhanced the competitiveness of commercial banks, as digital technologies play an important role in improving the efficiency of services provided by banks and other financial institutions seeking to minimize customer acquisition and risk control costs, reduce operating costs, improve efficiency and optimize the user experience to reach a wider range of consumers. This is driving an ever-increasing demand for fintech applications (Allen and Gale, 2000;) (Berg and Burg, 2019).

The growth of investment in fintech has been very significant. According to Accenture (2016a), the percentage of investment going to fintech companies in Europe and Asia-Pacific has almost doubled over the course of this year. Much of this increase in investment has come from financial institutions investing in external fintech start-ups, as well as in their internal projects in the hope of leapfrogging fintech innovation and gaining a competitive edge.

Fintech has now moved well beyond the fashion stage and has become a major player in the financial world. The impact and challenges of fintech for commercial banks are mainly reflected in the impact of online payments and intermediary services such as payment and settlement (Chamley, 2012).

Intelligent decision-making, marketing, risk control, operations and customer service enabled by fintech optimize the credit process facilitating the rapid lending of money, reducing the overall cost of corporate finance and improving the economic efficiency of financial services (Bartlett, 2018). So for a business that has submitted a loan application online, a fintech system can automatically model and analyze data, filter and analyze risk and decide whether or not to grant a loan without manual intervention (Dobbie, 2018)

Fintech has had a major impact on the intermediary activities of commercial banks. Payment settlement has always been one of the most basic and traditional intermediary activities of commercial banks. According to the theory of information asymmetry, commercial banks, as financial intermediaries, contribute to mitigating information asymmetry to a certain extent. Their information-based advantage and the resulting monopoly position have given commercial banks unique, long-term advantages. Fintech, which enables third-party and mobile payments, has reduced these advantages. Third-party and mobile payments have much lower costs than bank-provided services. Cloud computing support and other technologies can store and manage customer data efficiently, mitigating information asymmetry more effectively, and can carry out payment and settlement more conveniently and efficiently than traditional methods (Baker, 2015).

This article aims to investigate theoretically and empirically the impact of fintech on commercial banks. First, we present a literature review of the impact of fintech on commercial banks. Then, an empirical analysis is performed that explores the impact of fintech on commercial banks using a panel model. The results reveal that: 1) fintech development has a positive impact on commercial banks' profitability, security and growth, and has a negative impact on commercial banks' liquidity; 2) fintech financing has improved commercial banks' overall operational efficiency; 3) the impact of fintech on different types of commercial banks is heterogeneous, with the weakest impact on public commercial banks, a strong influence on joint-stock commercial banks and the strongest impact on urban commercial banks.

This study assesses the potential impact of fintech on commercial banks by examining the relationship between fintech use and commercial bank performance. This article is structured as follows: Section 1 briefly reviews the related literature Section 2 presents the model, data and

methodology of the study; Section 3 presents the main empirical results obtained finally Section 4 summarizes the main findings and presents the conclusion.

1. Litterature Revue

The rise of fintech has had a major impact on the traditional business of commercial banks. In key areas such as residential mortgages, commercial banks have lost market share to shadow banks and fintech lenders, which are subject to different regulations and benefit from technological advantages. Fintech lenders serve more creditworthy borrowers than shadow banks and charge higher interest rates, showing that consumers are willing to pay for faster lending decisions. fintech lenders have improved the efficiency of financial intermediation in mortgage markets. They respond more elastically to demand shocks and have a higher propensity to refinance, especially for borrowers likely to benefit. (Buchak et al., 2018).

According to Aaker and Keller, (1990), the effect of FinTech companies on banks can be explained by consumer theory and disruptive innovation theory Consumer theory suggests that new services, such as those provided by Fintech companies, can replace the old services provided by traditional banks.

According to disruptive innovation theory, new entrants who apply innovative technology to provide more accessible and profitable goods and services can create competition in the market. The attributions of these theories are relevant to our analysis, where the new entrants are FinTech companies and the established incumbents are traditional banks.

The work of Jun and Yeo (2016) proposes a two-sided market model with vertical constraints, focusing on the entry of fintech firms. A key characteristic of fintech companies is that they apply innovative technology to perform tasks previously reserved for banks, such as lending, payments or investments (Chishti and Barberis, 2016; Brandl and Hornuf, 2017; Puschmann, 2017)

Villero de Galhau, (2016) emphasize that recently, FinTech companies have developed practical applications to improve the efficiency of financial services across a range of services that concern contactless and instant payments; asset management services, investment and financial services advice; and information and data management/storage.

Jagtiani and Lemieux (2018) argue that non-bank lenders can obtain informal information relating to creditworthiness, so FinTech companies can replace traditional banks by providing faster and more efficient services particularly for small businesses characterized by poor credit histories. Banks operating with the old IT system are perceived as very slow. According to (Laven and Bruggink, (2016) ;) the growth of FinTech may negatively influence the performance of banks. So despite the emergence of digital innovation and its effect on the financial sector, the effect of digital innovation and the growth of financial technologies on the financial system is less understood.

The advent of fintech is often seen as a promising route to reducing inequalities in access to credit and facilitating financial inclusion. Fintech lenders can mitigate discrimination in mortgage markets. New financial technologies and data can offer a superior ability to screen borrowers. According to Berg et al, (2019). The predictive power of data collected by fintech, which is based on consumers' digital footprints, adequately predicts consumer default relative to traditional credit bureaus.

Fintech is influencing the efficiency of commercial banks in several different ways. fintech companies are also competing in the wealth management market. The United States is the leading market for robo-advisors, accounting for more than half of all investments managed by robo-advisors in 2017 (Abraham et al., 2019).

Nevertheless, assets managed by robo-advisors are still a small part of total assets under management, with average client wealth well below the industry average (The Economist, 2017). Because they save on fixed costs (such as financial advisor salaries and physical office maintenance), robo-advisors can reduce minimum investment requirements and fees (Abraham et al., 2019)

According to Brandl and Hornuf, (2017) the development of fintech leads to increased profitability, financial business innovations and better risk control for commercial banks. In other words, by using fintech, commercial banks can improve their traditional business models, reduce operating costs, improve service efficiency, strengthen risk control capabilities and directly create more attractive business models for customers, thereby improving their overall competitiveness.

The advent of fintech is often seen as a promising route to reducing inequalities in access to credit. Misaligned incentives within financial firms can lead to biased lending decisions (Dobbie et al., 2018). Fintech lenders can mitigate discrimination in mortgage markets; traditional lenders charge minorities more for purchase and refinance mortgages, and fintech algorithms discriminate 40% less than in-person lenders (Bartlett et al., 2018). New financial technologies and data can offer superior borrower selection capability (Berg et al., 2019). The predictive power of data collected by fintechs, which are based on consumers' digital footprints, equals or exceeds that of traditional credit bureau scores when it comes to predicting consumer default.

The effect of FinTech on banks can be explained by consumer theory (Aaker and Keller, 1990) and the theory of disruptive innovation (Christensen, 1997). Consumer theory suggests that new services (such as those provided by FinTech companies), by meeting the same consumer demand, can replace old services (such as those provided by traditional banks). Based on the theory of disruptive innovation, new entrants applying innovative technology to provide more accessible and profitable goods and services can create competition in the market. The attributions of these theories are relevant to our story where the new entrants are FinTech companies and the established incumbents are traditional banks. Complementing this line of thinking is the work of Jun and Yeo (2016), who provide a two-sided market model with vertical constraints, focusing on firm entry. Their model focuses on end-to-end and end-to-end service providers - a distinction we don't make. In our story, competition is generated by new entrants, whoever they may be.

Fintech is having a considerable impact on the intermediary activities of commercial banks, as well as on incentives within organizations (Foà, 2015). Payment settlement has always been one of the most fundamental and traditional intermediary activities of commercial banks. According to information asymmetry theory, commercial banks, as financial intermediaries, help to mitigate information asymmetry to some extent (Kelly, 2016). Their information-based advantage and the resulting monopoly position have given commercial banks unique, long-term advantages. Fintech, which enables third-party and mobile payments, has reduced these advantages (Berger, A., R. Demsetz, 1999). Third-party and mobile payments are much less expensive than bank-provided services. Cloud computing and other technologies make it possible to store and manage customer data efficiently, mitigating information asymmetry more effectively, and to carry out payments and settlements more conveniently and efficiently than traditional methods (Baker, 2015). Based on this, the hypothesis is:

H₁. Fintech has a positive impact on the performance of commercial banks in developed countries.

2. Methodology

In order to analyze the impact of FinTech on the performance of commercial banks, we used a sample comprising five developed countries that are fairly advanced in terms of FinTech development: The United States, Germany, France, Spain and the United Kingdom, over the period from 2019 to 2022.

Given that commercial banks are affected differently by the development of fintech, econometric models should consider at regression level the impact of independent variables which mainly concern productivity, performance and fintech credits of commercial banks, the impact of control variables on commercial bank heterogeneity relates to the size of commercial banks as well as the macroeconomic variables inflation and GDP.

2.1 Presentation of variables:

In this model, the first variable we present is the dependent variable, which is the FinTech index of developed countries; the independent variables are essentially the performance, fintech credits and productivity of commercial banks and the control variables that can influence the value of the Fintech index are size, liquidity, GDP and inflation.

a) The dependent variable:

- **Performance (PER):**

-

A bank's performance is the degree to which it achieves its financial objectives. It is defined as a bank's ability to exploit its environment and use limited resources to increase its financial profitability.

Banks use fintech to improve their ability to manage risk and maximize profitability. In our study, we adopt Rime's (2001) method, which uses return on assets (ROA) as a proxy for financial performance.

b) Independent variables:

- **Fintech:**

Fintech is evaluated on the basis of the following dimensions:

- Payment method: Online payment, Mobile payment, Third-party payment, QR code payment, Network payment
- Resource allocation: Internet lending, Online lending, Network investment, Online lending, P2P lending
- Management risk: Internet insurance, Internet financing, Network financing, Online financing, Network insurance
- Network channels: Mobile banking, Online banking, Electronic banking
- Big data: Data mining, Big data analysis, Big data application
- Artificial intelligence: Artificial intelligence, intelligent robots, natural language processing, machine learning
- Distributed technology: Cloud platform, Blockchain technology, Internet of Things,

- Technology interconnection : Vehicle interconnection, Mobile Internet, 5G, Mobile communication
- Security technology: security technology dimension, fingerprint identification: biometrics, iris recognition
- **Bank productivity factor:**

This variable indicates the total productivity factor of banks in country i in year t .

For the choice of the proxy variable for the competitiveness of a country's commercial banks, we based ourselves on the production method of Sales/Number of employees, which is better suited to analyzing productivity differences between banks (Ferrier and Lovell, 1990).

- **Fintech loans:**

Fintech loans refers to the credit activity facilitated by platforms. Borrowers are matched directly with investors, although some commercial banks use their own platforms.

Fintech platforms facilitate various forms of credit, including consumer and investment credit. They involve variations in the types of bank creditors on FinTech credit platforms. Fintech credit plays a decisive role in the performance of commercial banks.

c) Control variables

- **Size:**

Bank size is defined in terms of the logarithmic value of a bank's total assets. Research has shown that large banks take advantage of economies of scale and scope to reduce transaction costs and improve operational efficiency. However, bank expansion makes management more complicated and reduces efficiency. As fintech has an impact on all aspects of banking, commercial banks with a larger scale of assets are more likely to introduce fintech and to reform and innovate traditional business models in order to improve operational efficiency and boost performance.

- **Liquidity:**

Liquidity is an economic term referring to a sum of money that is immediately available.

Bank liquidity is the sum of a bank's assets, i.e. its ability to meet its obligations and honor its commitments without incurring unacceptable losses or damaging its equilibrium (Basel Committee on Banking Supervision 2008). Liquidity is considered an important determinant of bank performance.

- **GDP:**

This variable refers to the change in gross domestic product from one year to the next.

Indeed, economic growth can increase the level of investment and improve the purchasing power of citizens, which will stimulate demand for credit and consequently improve the profitability of banks.

- **Inflation:**

Abreu and Mendes (2002) found that the relationship between inflation and bank profitability depends mainly on the speed of adjustment of the bank's revenues compared with its costs. Vel (1979) was the first author to study the relationship between bank profitability and performance and inflation.

Table 1: Overview of variables

Variable	Description	Source
PER	Bank performance	Data Stream
Fintech	Finech Index	Data Stream
LIQ	Bank liquidity	Data Stream
PRO	Productivity factor	Data Stream
Finloans	the number of Fintech loans granted	Data Stream
INF	A country's inflation rate	World Bank
GDP	A country's gross domestic product	World Bank

2.2. Model Presentation

Our model is defined as follows:

$$PER_{it} = \alpha PROD_{it} + \beta Finloans_{it} + \gamma PFinTech_{it} + \mu PER_{it-1} + \delta LIQ_{it} + \rho INF_{it} + \vartheta GDP_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

In the model above, the main explanatory variable, PER_{it} , indicates the change in performance of bank i in year t . $Fintech_{it}$ indicates the fintech index of developed countries in our sample (fintech development indicators) for t years. Due to the lag period of PER_{it-1} , we form a dynamic data panel model. To solve the endogeneity problem, the basic regression considered in this paper uses two methods: systematic generalized moment estimation (SYS-GMM) and differential generalized moment estimation (DIFF-GMM).

Based on data availability, we selected a data panel to include les domestic commercial banks from 2009 to 2022. We analyze the multicollinearity problem between variables by describing the correlation coefficient matrix of the main variables. The correlation coefficient for each variable was less than 0.7, indicating that there is no serious multicollinearity problem.

4. Empirical finding

We performed an empirical test of Hypothesis 1 using the dependent and independent variables described in the previous section for the baseline regression.

The following table shows the results of the baseline regression. The results of the regression using DIF-GMM estimation are reported. The fintech index is significantly positive at 1%, indicating that the development of fintech has increased the performance of commercial banks in the most developed market in our sample. The SYS-GMM regression results show that the fintech index is significantly positive and that the estimation coefficients of the variables are significant, thus confirming the basic hypothesis of this article.

To study the effect of Fintech on the performance of commercial banks, Table 3 displays the results obtained and shows that the coefficient associated with the "Fintech" variable is of positive sign and statistically significant at the 1% threshold for our entire sample.

Daniela and Sally, (2016) and Saibal, (2016) have pointed out that financial institutions are exploiting digital channels to offer basic financial services that are more convenient, more extensive and less costly than traditional financial services. Thus, digital financial services exert a significant and non-negligible impact on financial performance (Saibal, 2016).

In this regard, Yoon (2010); Pekovic Rolland, (2016) raised that ease of use, design, transaction speed, security, informative content and customer support service are antecedents of satisfaction. Service quality is a key intangible organizational resource and an important factor in customer satisfaction and a company's financial performance.

These authors analyzed the role of finance digitale and found that it enhances the economic growth of companies, speeds up the flow of goods and services, and creates an atmosphere conducive to investment and, above all, security.

Tableau 2 : Descriptive statistics

Variable	USA			UK			France		
	Min	Max	Standard	Min	Max	Standard	Min	Max	Standard
FINT	0,14	0,24	0.08861	0,13	0,16	0.06275	0,11	0,14	0.1434124
LIQ	14,54	12,82	0.01448	20.15	20.62	0.048816	13,86	15,66	0.1680379
Finloans	10545,35	70207	0.03853	1805	2067	0.035289	648	1370	0.251910
PRO	5,54457	5,79746	0.01820	5,35007	5,37532	0.085772	5,59	5,67	0.182239
INF	1.587425	1.7943	0.023457	1,20108	1,859701	0.067408	0,95186	1,22721	0.07579
GDP	2,369801	2,927326	0.063503	4,83065	5,353704	0.085385	1,792863	2,29143	0.14341

Panel B. Descriptive statistics (continued)

Variable	Germany			Spain		
	Min	Max	Standard	Min	Max	Standard
FINT	0,15	0,23	0.166576	0,17	0,3	0,086423
LIQ	11,83	20,62	0.447887	13,71	14,11	0,01852473
Finloans	920,4	2145	0.425764	149,5	1072	0,491548435
PRO	5,31	5,35	0.0323207	4,62	4,73	0,06332811
INF	1,201609	1,859701	0.270459	0,57694	1,287452	0,05727486
GDP	0,521944	1,22292	0.589927	0,52157	0,95186	0,02454262

Fintech is driving commercial banks to reform. Specifically, advanced Internet technology, abundant capital and Big Data are driving down costs and increasing innovation within commercial banks. As a result, the profitability of commercial banks is improving over the long term. At the same time, internet finance is making commercial banks' risk management systems smarter and more scientific, and security is also being improved. Innovation is the source of development for commercial banks. Internet finance has forced commercial banks to make changes and innovations. However, the development of Internet finance has also deteriorated the structure and quality of assets, and reduced the liquidity of commercial banks. Overall, Internet finance has improved commercial banks' performance through competitive effects, linkage effects and imitation effects. Finally, the impact of Internet financing on the commercial performance of

commercial banks is heterogeneous. Specifically, the effect of Internet financing on urban commercial banks is the greatest, followed by joint-stock commercial banks, and large state-owned commercial banks are the least affected.

The estimated coefficient of the deposit ratio is significantly positive, indicating that commercial banks with a greater ability to allocate resources have a higher financial performance. The deposit ratio reflects a commercial bank's ability to allocate funds. Once the central bank has relaxed the deposit ratio requirements for a commercial bank, the latter can allocate more funds to its asset activities, thereby boosting its performance. As the results the Table 3 show that the productivity ratio is significantly positive, indicating that the more innovative the commercial bank, the higher its Performance. This result is logical: highly innovative commercial banks are better able to accept technological changes to traditional business models.

The estimated coefficient of the GDP growth rate is significantly positive, indicating a positive relationship between the speed of economic development and commercial bank performance. This may be explained by the fact that when the economy develops rapidly, commercial banks can easily acquire a large number of high-quality customers for deposits and loans, leading to a growth in Performance.

With regard to the effect of bank size, which was estimate using total bank assets, we note that large commercial banks that benefit from economies of scale (greater operational efficiency) and economies of scope (greater diversification in terms of products and loans) compared to small banks present a positive coefficient. We therefore note the presence of a positive effect of bank size on financial performance, and these results are in line with Pasiouras' studies, Kosmidou (2007) and Smirlock (1985).

Short (1979) also argues that larger banks have access to cheaper capital, which translates into higher profitability. Djalilov and Piesse (2016) assert that large banks reduce their level of risk by diversifying their products and services, which contributes to greater operational efficiency and profitability. Similarly, Flamini, McDonald and Schumacher (2009) show that, in a competitive environment, large banks can achieve higher profits than small banks.

To study of the effect of the variable Fintech Crédit on performance, the model results show a positive and significant effect of fitech credits on bank performance at the 1% threshold. Our results are compatible with the work of Ben Naceur (2003), who found that mastery of credit policy enabled the bank to improve its performance. Moreover, the interest earned on fintech loans granted to the bank represents a significant proportion of its net banking income. As a result, an increase in fintech loans means an increase in financial profitability.

Fintech credit is an alternative source of financing for businesses and households, improving access to credit for certain underserved segments. It also enhances the efficiency of financial intermediation.

The effects of liquidity on performance are presented in Table 3, and show that the coefficient associated with the liquidity variable has a positive sign and is statistically significant at the 1% threshold for our model. This confirms that liquidity has a positive influence on bank performance.

In fact, when the "loans/deposits" variable increases, this means that more loans are granted and, consequently, more interest is earned, so performance increases. In fact, this ratio has a positive impact on the evolution of performance measured by ROE, since a situation of easy liquidity spares

the bank the need to call on expensive financing and enables it to carry out its intermediation mission by granting more loans. The bank thus makes more profit in terms of interest income.

The effects of inflation on performance are presented in Table 3 and show that the coefficient associated with the inflation variable has a negative sign and is statistically significant at the 1% level for our model. The inflation deflator's negative influence on bank performance is confirmed. Inflation therefore has a negative and significant effect on performance at the 1% level. This negative relationship can be explained by banks' poor forecasting of the inflation rate.

Perry (1992) introduced the concept of inflation anticipation by banks. According to the author, if inflation is anticipated by the bank in a very precise manner, the latter can adjust its rates in advance. This increases the bank's interest margin and consequently improves its profitability. On the other hand, if the bank does not correctly anticipate inflation and is unable to adjust its interest rates, its costs will rise faster than its revenues, this inevitably reduces profitability.

Table 3 shows that the coefficient associated with the GDP variable is positive and statistically significant at the 1% level for our model. This confirms that GDP growth has a positive influence on bank performance.

These results are in line with those of Matousek, Rughoo, Sarantis and Assaf (2015), Köster and Pelster (2017) and Talavera, Yin and Zhang (2018), who demonstrated a positive relationship between the variable GDP and bank performance.

This positive link can be explained by the fact that positive growth means that banks thrive in a healthy macroeconomic environment where the level of investment is growing. Economic growth stimulates the financial system.

We observe in Table 3, clear patterns in the FinTech effect as a function of company characteristics. On the basis of MV, the FinTech effect is negative for both large and small banks, but stronger for large banks. One possible explanation is that small companies can adapt to technological innovation more quickly than large companies (Scott, Reenen and Zachariadis, 2017). The literature argues that large companies face significantly higher costs during reorganization due to their legacy systems than small companies. In the case of technological transformations, Scott et al. (2017) argue that it is small companies that are best able to adapt to internal and external changes related to their business. On the other hand, large companies can be slow to react, due to legacy systems that require substantial modifications.

Tableau 3. Effect of FinTech on Commercial bank performance

Variable	USA		UK		France		Germany		Spain	
	DFF-GMM	SYS-GMM	DFF-GMM	SYS-GMM	DFF-GMM	SYS-GMM	DFF-GMM	SYS-GMM	DFF-GMM	SYS-GMM
FINTECH	0,947829** (0,946)	0,81613 (0,583)	0,67522** (0,234)	0,63225** (0,129)	0,197165 (0,376)	0,213857 (0,346)	0,235786** (0,348)	0,177506 (0,892)	0,264224 (0,755)	0,634608 (0,752)
LIQ	0,039748 (0,141)	0,746717** (0,137)	0,519143** (0,774)	0,24925** (0,052)	0,190012 (0,046)	0,221636 (0,531)	0,216711** (0,955)	0,191387 (0,0431)	0,251018 (0,6151)	0,137248 (0,808)
Finloans	0,986314** (0,735)	0,693570 (0,051)	0,308666** (0,885)	0,624534 (0,117)	0,182604 (0,880)	0,21474** (0,395)	0,199503** (0,343)	0,213857 (0,346)	0,235786 (0,348)	0,868365 (0,422)
PRO	0,035540 (0,453)	0,674284** (0,957)	0,164687** (0,472)	0,524865 (0,061)	0,173024 (0,279)	0,213457 (0,039)	0,184242** (0,791)	0,221636 (0,531)	0,216711 (0,955)	0,5832 (0,234)
INF	-0,951034* (-0,975)	-0,90139 (-0,710)	-0,634608 (-0,752)	-0,518465 (-0,445)	-0,219841 (-0,282)	-0,199624 (-0,150)	-0,298802 (-0,916)	-0,211474 (-0,395)	-0,199503 (-0,3436)	-0,519143 (-0,774)
GDP	0,522197 (0,149)	0,509490 (0,751)	0,137248 (0,808)	0,517081 (0,815)	0,285034 (0,698)	0,177506 (0,892)	0,264224 (0,755)	0,213457 (0,039)	0,184242 (0,791)	0,30866 (0,885)

Note: In this regression, *PER* is measured by ROE, the description of the variables are noted in Table I. The estimation method is the two-step GMM system dynamic panel estimator and the DIFF system dynamic panel estimator. The p-value for determining the validity of the overidentifying restrictions is reported. Finally, *, **, and *** denote significance at the 10%, 5% and 1% levels, respectively.

4.1 Effect of FinTech on Commercial bank performance sorted by ownership

In this section, we study the heterogeneous impact on different types of commercial banks. based on the baseline regression, we then divided the sample of banks in each country into two sub-samples to study the impact of fintech on the performance of different types of commercial banks sorted by ownership.

Tables 4 and 5 present the regression results using DIFF-GMM and SYS-GMM, respectively. As the tables show, fintech has the most positive impact on the performance of private commercial banks, followed by state-owned national banks. A reasonable explanation is that due to restrictions on opening a new branch, state-owned commercial banks are at a disadvantage in terms of offline customer acquisition compared to private commercial banks.

Our sample includes both private and public banks. The results can be summarized as follows. In the additional results presented in Table 4, we focus on the effect of fintech on the performance of different types of banks. The effect of FinTech on the performance of public banks is remarkable.

We find that FinTech has a positive and statistically significant influence on ROA. For private banks, we find that FinTech has a contemporary effect on performance.

Overall, we find that the positive effect of FinTech is weaker for public banks than for private banks. This is because state-owned (public) banks are likely to be slow to adopt and use technological innovations compared to private firms. While private banks generally adopt innovations proactively, state-owned companies tend to introduce innovations reactively due to a bureaucratic culture. In addition, public companies are slow to adopt technological innovations, mainly because of budget restrictions. (Caudle, Gorr and Newcomer, 1991).

They depend on budget cycle constraints linked to political influences or periodic changes in political priorities (Caudle et al., 1991).

In another strand of literature, studies emphasize that public banks are less competitive and are less affected by the development of digital finance than private banks. Cull, Peria and Verrier (2017), for example, argue that the operational inefficiency and low quality of intermediation due to high agency costs that characterize public banks reduce their competitiveness.

Several studies end up comparing the competition between public and private banks by examining their performance. They have found strong evidence in favor of private banks in Latin America (Micco, Panizza and Yane, 2007), Asia (Guo, Khaksari and Tehranian, 2010); the MENA region (Farazim Feyen, Rocha, 2013); and Europe (Yildirim and Philippatos, 2007). As a result, public banks are more affected BY fintech than private banks when market competition intensifies due to the arrival of new entrants (FinTech).

The development of fintech has challenged the traditional models of financial institutions, forcing banks to accelerate reforms and upgrade their technology. In developed countries, thanks to their advanced technology, fintech has affected the banking sector. While this has considerably expanded the business and development focus of traditional financial institutions, particularly commercial banks, it has also brought new development opportunities and encouraged reform within commercial banks. The performance of private commercial banks more affected by fintech than their private counterparts.

Tableau 4. Effect of FinTech on Commercial bank performance sorted by ownership: GMM system dynamic panel.

Variable	USA		UK		France		Germany		Spain	
	Private	Public	Private	Public	Private	Public	Private	Public	Private	Public
FINTECH	0,8676 (0,753)	0,8762 7 (0,750)	0,8683 65 (0,42)	0,137 (0,44 2)	0,20126 8 (0,683)	0,1913 87 (0,043)	0,2510 18 (0,151)	0,8689 76 (0,753)	0,8762 77 (0,750)	0,8683 65 (0,422)
LIQ	0,9478 29 (0,946)	0,8161 13 (0,583)	0,6649 96 (0,234)	25,00 0 (0,12 9)	0,197,1 65 (0,376)	0,2138 57 (0,346)	0,2357 86 (0,348)	0,9478 29 (0,946)	0,8161 13 (0,583)	0,6679 6 (0,234)
Finloans	0,0397 48 (0,141)	0,7467 17 (0,137)	0,5191 43 (0,774)	24,92 5 (0,05 2)	190,012 (0,046)	0,2216 36 (0,531)	0,2167 11 (0,955)	0,0397 48 (0,141)	0,7467 17 (0,137)	0,5191 43 (0,774)
PRO	0,9863 14 (0,735)	0,6935 70 (0,051)	0,3086 66 (0,885)	24,53 4 (0,11 7)	182,604 (0,880)	0,2114 74 (0,395)	0,1995 03 (0,343)	0,9863 14 (0,735)	0,6935 70 (0,051)	0,3086 66 (0,885)
INF	- 0,0355 40 (-0,453)	- 0,6742 84 (-0,957)	- 0,1644 87 (-0,472)	- 24,86 5 (- 0,061)	- 173,024 (-0,279)	- 0,2134 57 (0,039)	- 0,1842 42 (-0,791)	- 0,0355 40 (-0,453)	- 0,6742 84 (-0,957)	- 0,1646 87 (-0,472)
GDP	0,9510 34 (0,975)	0,0901 39 (0,510)	0,6346 08 (0,752)	16,46 5 (0,44 5)	219,841 (0,282)	0,1996 24 (0,1970)	298,80 2 (0,916)	0,9510 34 (0,975)	0,0901 39 (0,710)	0,6346 08 (0,752)

Note: In this regression, *PER* is measured by ROE, the description of the variables are noted in Table I. The estimation method is the two-step GMM system dynamic panel. The p-value for determining the validity of the overidentifying restrictions is reported. Finally, *, **, and *** denote significance at the 10%, 5% and 1% levels, respectively.

Tableau 5. Effect of FinTech on Commercial bank performance sorted by ownership: DIFF system dynamic panel estimator

Variable	USA		UK		France		Germany		Spain	
	Private	Public	Private	Public	Private	Public	Private	Public	Private	Public
FINTECH	0,90139 (0,710)	0,634608 (0,752)	0,162465 (0,445)	0,219841 (0,282)	0,199,624 (0,150)	0,298802 (0,916)	0,802916 (0,6421)	0,034975 (0,543)	0,09013 (0,710)	0,634608 (0,752)
LIQ	0,50949 (0,751)	0,437248 (0,808)	0,17081 (0,815)	0,208034 (0,698)	177,506 (0,892)	0,264224 (0,755)	0,224755 (0,2210)	0,19714 (0,139)	0,10940 (0,251)	0,137248 (0,808)
Finloans	0,876277 (0,450)	0,868365 (0,422)	0,25137 (0,442)	0,201268 (0,683)	191,387 (0,043)	0,251018 (0,151)	0,018151 (0,241)	0,76533 (0,435)	0,87627 (0,950)	0,86365 (0,422)
PRO	0,216113 (0,583)	0,266996 (0,234)	0,2943 (0,129)	0,197165 (0,376)	213,857 (0,346)	0,235786 (0,348)	0,786348 (0,6742)	0,94782 (0,946)	0,81613 (0,583)	0,653996 (0,234)
INF	-0,546717 (-0,137)	-0,519143 (-0,774)	-0,24925 (-0,052)	-0,198712 (-0,046)	-221,636 (-0,531)	-0,216711 (-0,955)	-0,711955 (-0,146)	-0,03974 (-0,141)	-0,74671 (-0,137)	-0,519143 (-0,774)
GDP	0,693570 (0,051)	0,308666 (0,885)	0,224534 (0,117)	0,182604 (0,880)	211,474 (0,395)	0,199,503 (0,343)	0,506343 (0,749)	2,86314 (0,735)	0,69350 (0,051)	0,308656 (0,885)

Note: In this regression, *PER* is measured by ROE, the description of the control variables is noted in Table I. The estimation method is the DIFF system dynamic panel estimator. The p-value for determining the validity of the overidentifying restrictions is reported. Finally, *, **, and *** denote significance at the 10%, 5% and 1% levels, respectively.

The government should implement different policy orientations for different commercial banks. Empirical results show that the performance of different types of commercial banks is heterogeneous and depends on the degree of integration of financial digitalization and fintech products.

The relevant government departments should encourage the various commercial banks to strengthen their social financial offering capabilities through differentiated products and services and refined management. The result will be financial stability and a contribution to the overall development of the economy.

Conclusion

Fintech is a major concern for the various financial sectors, particularly the banking sector. Despite the emergence of digital innovation and its perceived effect on the financial industry, the effect of digital innovation and FinTech growth on the financial system are less understood.

This paper is inspired by the phenomenal growth of FinTech in developed countries. Very little is known about the impact of this digital transformation on the banking sector. We develop our hypothesis, that the growth of FinTech positively affects the performance of commercial banks. We collect a sample of bank data and FinTech indices covering the period from 2017 to 2019. We complement the traditional model of banking performance with our FinTech measure. Based on the model, we show that FinTech development has a positive and significant impact on performance. Similarly, we have shown that the number of Fintech loans granted, bank productivity liquidity and GDP growth have a positive impact on performance.

Inflation, on the other hand, have a negative effect on financial performance. A subset of our results suggests that private commercial banks are relatively more affected by FinTech than state-owned banks.

Based on our results, fintech development has increased profitability, led to innovation and improved risk control for commercial banks. By adopting fintech, commercial banks can enhance their traditional business models, reduce operating costs, improve service efficiency, strengthen risk control capabilities and create more attractive business models for customers, thereby improving their financial performance. The development of fintech affects commercial banks differently, depending on their size and type of ownership structure. The adoption of fintech is likely to reduce the costs of financial intermediation, but also to create new regulatory issues. The most fundamental prerequisite for a commercial bank to achieve deep integration with fintech and improve its professionalism, responsiveness and inclusiveness is to have the requisite hardware and software infrastructure in place. Hardware requirements include information network facilities, high-performance cloud computers and servers, and high-capacity storage, while the software capability required includes powerful data mining and computing, distributed storage, batch processing, and advanced artificial intelligence. The performance of private commercial banks is more affected by fintech than their private counterparts.

REFERENCES

- Aaker, D., Keller, K., (1990) Consumer evaluations of brand extensions, *Journal of Marketing*, 54(1), 27–41.
- Agusman, A., Cullen, G., Gasbarro, D., Monroe, G., Zumwalt, J., (2014) Government intervention, bank ownership and risk-taking during the Indonesian financial crisis, *Pacific-Basin Finance Journal*, 30, 114-131.
- Agusman, A., Monroe, G., Gasbarro, D., Zumwalt, J., (2008) Accounting and capital market measures of risk: Evidence from Asian banks during 1998–2003, *Journal of Banking & Finance*, 32(4), 480-488.
- Albertazzi, U., Gambacorta, L., (2009) Bank profitability and the business cycle, *Journal of Financial Stability*, 5(4), 393–409.
- Altunbas, Y.S., Carbo, E., Gardener, P.M., Molyneux, P., (2007) Examining the relationships between capital, risk and efficiency in European banking, *European Financial Management*, 13(1), 49–70.
- Anwar, M., (2016) The efficiency of banks in Indonesia: Sharia vs. conventional banks, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 18, 307-332.
- Anwar, S., Ali, A., (2018) ANNs-based early warning system for Indonesian Islamic banks, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 20, 325-342.

- Athanasoglou, P.P., Brissimis, S.N., Delis, M.D., (2008) Bank-specific, industry-specific and macroeconomic determinants of bank profitability, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 18, 121-136.
- Aviliani, A., Siregar, H., Maulana, T., Hasanah, H., (2015) The impact of macroeconomic condition on the banks performance in Indonesia, *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 17(4), 379-402.
- Berger, A., Bouwman, C., (2013) How does capital affect bank performance during financial crises? *Journal of Banking and Finance*, 109, 146–176.
- Berger, A., Hanweck, D., Humphrey, D., (1987) Competitive viability in banking: Scale, scope, and product mix economies, *Journal of Monetary Economics*, 20(3), 501–520.
- Berger, A.N., (1995) The relationship between capital and earnings in banking, *Journal of Money, Credit and Banking*, 27(2), 432–456.
- Betty, A., Liao, S., (2011) Do delays in expected loss recognition affect banks' willingness to lend? *Journal of Accounting and Economics*, 52 (1), 1-20.
- Bikker, J., Hu, H., (2002) Cyclical patterns in profits, provisioning and lending of banks and procyclicality of the new Basel capital requirements, *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, 221, 143–175.
- Bonin, J.P., Hasan, I., Wachtel, P., (2005a) Privatization matters: Bank efficiency in transition countries, *Journal of Banking & Finance*, 29(8), 2155-2178.
- Bonin, J.P., Hasan, I., Wachtel, P., (2005b) Bank performance, efficiency and ownership in transition countries, *Journal of Banking & Finance*, 29(1), 31-53.
- Bourke, P., (1989) Concentration and other determinants of bank profitability in Europe, North America and Australia, *Journal of Banking and Finance*, 13(1), 65–79.
- Brandl, B., Hornuf, L., (2017) Where did FinTechs come from, and where do they go? The transformation of the financial industry in Germany after digitalization, Working paper, University of Jena and University of Bremen.
- Caudle, S.L., Gorr, W.L. Newcomer, K.E., (1991), Key information systems management issues, *MIS Quarterly*, 15(2), 171-88.
- Chen, HK., Liao, YC., Lin, CY., Ye, JF., (2018) The effect of the political connections of government bank CEOs on bank performance during the financial crisis, *Journal of Financial Stability*, 36, 130-143.
- Chishti, S., Barberis, J., (2016) *The FinTech book*, Wiley, New York.
- Christensen, C., (1997) *The innovator's dilemma: when new technologies cause great firms to fail*, Harvard Business Review Press, Boston.
- Claeys, S., Vander Vennet, R., (2008) Determinants of bank interest margins in Central and Eastern Europe: A comparison with the West, *Economic Systems*, 32, 197–216.
- Cornett, M.M., Guo, L., Khaksari, S., Tehranian, H., (2010) The impact of state ownership on performance differences in privately-owned versus state-owned banks: An international comparison, *Journal of Financial Intermediation*, 19(1), 74-94.
- Cull, R., Peria, M.S.M., Verrier, J., (2017) Bank ownership: Trends and implications, International Monetary Fund, Working Papers.
- Cumming, D., Schwienbacher, A., (2016) Fintech venture capital, Florida Atlantic University and SKEMA Business School, Working paper.
- Demirguc-Kunt, A., Huizinga, H., (1999) Determinants of commercial bank interest margins and profitability: Some international evidence, *World Bank Economic Review*, 13(2), 379–408.
- Demirgüç-Kunta, A., Huizinga, H., (2010) Bank activity and funding strategies: The impact on risk and returns, *Journal of Financial Economics*, 98 (3), 626-650.
- Dienillah, A., Anggraeni, L., Sahara, S., (2018) Impact of financial inclusion on financial stability based on income group countries, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 20, 429- 442.

- Dietrich, A., Wanzenried, G., (2011) Determinants of bank profitability before and during the crisis: Evidence from Switzerland, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 21(3), 307-327.
- Dietrich, A., Wanzenried, G., (2014) The determinants of commercial banking profitability in low-, middle-, and high-income countries, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 54, 337-354.
- Djalilov, K., Piesse, J., (2016) Determinants of bank profitability in transition countries: What matters most? *Research in International Business and Finance*, 38, 69-82.
- Dos Santos, B.L., Peffers, K., (1995) Rewards to investors in innovative information technology applications: First movers and early followers in ATMs, *Organization Science*, 6(3), 241-259.
- Ekananda, M., (2017) Macroeconomic condition and banking industry performance in Indonesia, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 20, 71-98.
- Ekananda, M., (2017) macroeconomic condition and banking industry performance in Indonesia, *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 20(1), 71-98.
- Farazi, S., Feyen, E., Rocha, R., (2013) Bank ownership and performance in the Middle East and North Africa Region, *Review of Middle East Economics and Finance*, 9(2), 159-196.
- Flamini, V., McDonald, C., Schumacher, L., (2009) The determinants of commercial bank profitability in sub-Saharan Africa, Working Paper, International Monetary Fund, Washington.
- García-Herrero, A., Gavilá, S., Santabárbara, D., (2009) What explains the low profitability of Chinese banks? *Journal of Banking and Finance*, 33, 2080-2092.
- Goktan, M.S., Muslu, V., (2018) Benefits of public reporting: Evidence from IPOs backed by listed private equity firms, *Journal of Corporate Finance*, 50, 669-688.
- Giunta, A., Trivieri, F., (2007) Understanding the determinants of information technology adoption: Evidence from Italian manufacturing firms, *Applied Economics*, 39(10), 1325-1334.
- Gustiani, E.D., Ascarya, A., Effendi, J., (2010) Influence analysis of social values on the number of Islamic money demand in Indonesia, *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 12(4), 481-510.
- Haddad, C., Hornuf, L., (2018) The emergence of the global fintech market: Economic and technological determinants, *Small Business Economics*, DOI: <https://doi.org/10.1007/s11187-018-9991-x>.
- Haller, S., Siedschlag, I., (2011) Determinants of ICT adoption: Evidence from firm-level data, *Applied Economics*, 43(26), 3775-3788.
- Hannan, T.H., McDowell, J.M., (1984) The determinants of technology adoption: The case of the banking firm, *The RAND Journal of Economics*, 15(3), 328-335.
- Hess, K., Francis, G., (2004) Cost income ratio benchmarking in banking: a case study, *Benchmarking: An International Journal*, 11(3), 303-319.
- Hidayati, N., Siregar, H., Pasaribu, S.H., (2017) Determinant of efficiency of the Islamic banking in Indonesia, *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 20(1), 29-48.
- Hidayati, N., Siregar, H., Pasaribu, S., (2017) Determinant of efficiency of the Islamic banking in Indonesia, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 20, 29-48.
- Holmstrom, B., Tirole, J., (1997) Financial intermediation, loan-able funds, and the real sector, *Quantitative Journal of Economics*, 112, 663-91.
- Iannotta, G., Nocera, G., Sironi, A., (2007) Ownership structure, risk and performance in the European banking industry, *Journal of Banking and Finance*, 31(7), 2127-2149.
- Iannotta, G., Nocera, G., Sironi, A., (2007) Ownership structure, risk and performance in the European banking industry, *Journal of Banking & Finance*, 31(7), 2127-2149.
- Ibrahim, M., (2019) Capital regulation and Islamic banking performance: A panel evidence, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 22, 47-68.
- Irawan, D., Kacaribu, F., (2017) Tri-cycles analysis on bank performance: Panel VAR approach, *Bulletin of Monetary Economics and Banking*, 19(4), 403-468.

- Jacques, K., Nigro, P., (1997) Risk-based capital, portfolio risk and bank capital: a simultaneous equations approach, *Journal of Economics and Business*, 49(6), 533–547.
- Jagtiani, J., and Lemieux, C., (2018) Do fintech lenders penetrate areas that are underserved by traditional banks? *Journal of Economics and Business*, 100, 43-54.
- Jun, J., and Yeo, E., (2016) Entry of Fintech firms and competition in the retail payments market, *Asia-Pacific Journal of Financial Studies*, 45, 159-184.
- Karim, N., Al-Habshi, S., Abduh, M., (2016) Macroeconomics indicators and bank stability: A case of banking in Indonesia, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 18, 431- 448.
- Kasman, A., Tunc, G., Vardar, G., Okan, B., (2010) Consolidation and commercial bank net interest margins: Evidence from the old and new European Union members and candidate countries, *Economic Modelling*, 27 (3), 648-655.
- Köster, H., Pelster, M., (2017) Financial penalties and bank performance, *Journal of Banking and Finance*, 79, 57-73.
- Laven, M., Bruggink, D., (2016) How FinTech is transforming the way money moves around the world: An interview with Mike Laven, *Journal of Payments Strategy & Systems*, 10(1), 6–12.
- Lee, C.C., Hsieh, M.F., (2013) The impact of bank capital on profitability and risk in Asian Banking, *Journal of International Money and Finance*, 32, 251–281.
- Li, Y., Spigt, R., Swinkels, L., (2017) The impact of FinTech start-ups on incumbent retail banks' share price, *Financial Innovation*, DOI:<https://doi.org/10.1186/s40854-017-0076-7>.
- Matousek, R., Rughoo, A., Sarantis, N., Assaf, A., (2015) Bank performance and convergence during the financial crisis: Evidence from the 'old' European Union and Eurozone, *Journal of Banking and Finance*, 52, 208–216.
- Mehran, H., Thakor, A., (2011) Bank capital and value in the cross section, *Review of Financial Studies*, 24, 1019-1067.
- Micco, A., Panizza, U., Yanez, M., (2007). Bank ownership and performance. Does politics matter? *Journal of Banking & Finance*, 31(1), 219-241.
- Miller, S. M., Noulas, A., (1997) Portfolio mix and large bank profitability in the USA, *Applied Economics*, 29(4), 505–512.
- Molyneux, P., Thornton, J., (1992) Determinants of European bank profitability: A note, *Journal of Banking and Finance*, 16(6), 1173–1178.
- Mulyaningsih, T., Daly, A., Miranti, R., (2016) Nexus of competition and stability: Case of banking in Indonesia, *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 18, 333-350.
- Naceur, S.B., Goaid, M., (2001) The determinants of the Tunisian deposit bank performance, *Applied Financial Economics*, 11(3), 317-319
- Naceur, S.B., Omran, M., (2011) The effects of bank regulations, competition, and financial reforms on bank performance, *Emerging Markets Review*, 12, 1–20.
- Olson, D., Zoubi, T., (2017) Convergence in bank performance for commercial and Islamic banks during and after the Global Financial Crisis, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 65, 71-87
- Osborne, M., Fuertes, A., Milne, A., (2012) Capital and profitability in banking: Evidence from US banks, Working Paper, Cass Business School.
- Pasiouras, F., Kosmidou, K., (2007) Factors influencing the profitability of domestic and foreign commercial banks in the European Union, *Research in International Business and Finance*, 21(2), 222–237.
- Pepinsky, T.B., (2013) Development, Social Change, and Islamic finance in contemporary Indonesia, *World Development*, 41, 157-167.
- Purwono, R., Yasin, M., (2019) The convergence test of Indonesia banking inefficiency: Do macroeconomic indicators matter? *Bullet of Monetary Economics and Banking*, 21, 123-137.
- Puschmann, T., (2017) Fintech, *Business & Information Systems Engineering*, 59(1), 69– 76.

Rime, B., (2001) Capital requirements and bank behavior: empirical evidence for Switzerland, *Journal of Banking and Finance*, 25(4), 789–805.

Resource Efficiency through Digitalization, Gender Equality and Competition in Global Markets

Eka Sepashvili

PhD, Associate Professor, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Abstract

The article discusses the trends of global economic development where the imperative is given to knowledge and new technologies, which profoundly changed the nature of goods and services making them heavily rely on digital innovations. This modern phase of globalization imposes much complicated goals for national economic policy and creates numerous aspects for strategies. Despite the fact that during globalization national borders have less meaning for global firms while they seek for the most advantageous place for economic profit, national countries create unique environment for them and ensure their sound positions on science-based world markets. Thus, participation in contemporary economy means to create appropriate sources for education, adequate infrastructure, political stabilization, market economy and so on to encourage innovations and support digitalization of business, public services, and appropriate education and infrastructure.

Cultural dimensions vary according the countries. The national cultural mentality support gender role differentiation within societies. In this context gender equality means to fully exploit countries cognitive potential to create innovations. Gender aspects play decisive role as they entail differences in approaches and strategy developments, which appeared to be vital for business success on modern global markets.

Key words: Digitalization, Gender Equality, Global Competition

The development of the world economy and continuing deepening of globalization impose new challenges for the national economies and at the same time, generates numerous factors affecting national growth. Today countries are engaged in intensive international economic relations and national firms are actively competing in global markets. In such situation it is very important for each country to define their position in the world economic space in a way not to harm national interest, avoid negative consequences of globalization and completely benefit by openness of the nation economy. In their turn national economics have to create favorable environment for science-based technological development where the digital and information technologies have their prominent place. This goal for political and economic decision- makers means to facilitate and support raising recourses – labour and capital - efficiency.

This goal is continuously becoming more complex due to the fact that information technologies, science-based innovation and knowledge generation are the most central aspects for economic expansion and increasing the level of welfare in modern world. The development of new technologies (telecommunication, gen-engineering, microelectronics, new materials, biotechnology and est. are formulating the nature of the XXI century (Sepashvili 2020). The new model of economy and economics policies modifies economic, business and social objectives of

states. Transformations are also occurring in the strategies of international business entities and their marketing approaches both on internal and global markets (Mermanishvili 2020).

On the global markets the economic actors, firms, business of different countries and the national-less transnational corporations are competing with each other. innovative means of communications and transportation, IT technologies and broad digitalization of goods and services dictates businesses to search for low-priced factors of production. This quest is carrying out broadly over the whole planet. According to the statistical data, the income of capital is increasing and the income of labour is reducing. There are approximately 4 billion inhabitants in countries, where GDP per capita is less than 1500 US\$ (Sutherland 1998). At the same time, the income of high-skill labour is increasing. This is not surprising, if we take into consideration that globally the supply of the labour is exceeds the supply of the capital in developed countries. The same is with the labour income: low-qualified labour force supply is much bigger than the supply of high-qualified labour. New technologies demand for high-skilled workers. The researches of different international institutions prove that the gap between the salaries of high-skilled and low-skilled workers is increasing (Yang 2023).

It is not overstated, to mention that one of the key components of the success of economic agents on the world markets is high-skilled labour involvement and application their knowledge in goods and services which becoming more intensively digitalized. Knowledge and science, expressing the vital production factor in knowledge-based economy, is inconsistently distributed among countries. The labour force comprising human resource of the states is limited production factor. However, holding of high-skilled labor workers by one or another company doesn't automatically lead to utilize this knowledge and creating science-based product.

To develop high skilled human resource and hence knowledge, on initial stage the existence of well-organized and sufficiently financed educational infrastructure is decisive. Meanwhile, the primarily, basic and secondary educational institutions are just fundamentals for qualified human resources development (Gagnidze 2016). The higher educational Universities with study programmes that adequately response to the demands of the labour markets, which can deal not only current challenges, but also predict future prospects, is the sphere for private business. All these systems differ according countries. In this regard, different countries' companies have different access to human resources and this creates disparities in competition on the world markets (Sepashvili 2019a).

As we noted, the one of the most important factor in international competition is human resource, which is characterized not only by its education. Another important characteristic of the human resources is its gender dimension. The national culture affects the behavior of men and women, and thus, determines their involvement in business. It is obvious, that men and women have different approaches toward business doing and developing as well as they have different goals and objective for business prospects. Consequently, countries differ by business functioning nature if we take into consideration women involvement in the labour force and the managerial positions they hold (Sepashvili 2019b).

This paper doesn't aim to evaluate advantage of one or another side. The paper argues that the gender aspects, which are determined by culture and mentality of the given country, together with national originality of the country, effect the positions of the country's companies on the global markets, the methods of international competition and creation of sources of national advantages.

Many economists and scientists did not pay any attention to these aspects, but still there are authors (Ljunggren 1996, Fagenson 1999, Hofstede, 2001, Mueller&Van Deusen, 2002, Buvinic & King, 2007, Gazzola 2016, Sepashvili 2019b) who studied this problem and whose researches fairly proved crucial role of gender dimension for business development in the spheres, where human resource and their efficiency do matter. This aspect is especially important when business goes beyond the national country borders and esquires international character on global markets and involves in severe competition for gaining economic space of influence (Mermanishvili 2019, Dymchenko 2021).

Hofstede (Hofstede 2001) notes four dimensions of national culture: 1. Individualism and collectivism; 2. Masculinity and femininity; 3. uncertainty and self-confidence 4. issues of power. In masculine societies the main values are success, money, independent decision-making, earnings, recognition, and advancement meanwhile feminine societies value caring for each other, quality of life, cooperation, friendly atmosphere, employment security, group decision-making.

Contemporary scientists regard that modern business has to demonstrate features of both culture – masculine and feminine - to achieve success (Glover 2002, Sepashvili 2019b). Traditional business and leadership requires the skills which has mainly masculine nature – firm, strong, self-confidence, calmness, risk, though feminine abilities such as sensibility, humour, care, attention to the details, comparative analysis are as important as above mentioned masculine characters. Consequently, modern business equally needs both masculine and feminine approaches for success.

As it was mentioned above, some studies did not found any importance of gender differences (McDonald 1997), though some studies prove their significant role. e.g. one study argues (Fagenson 1999), that male managers are more likely willing to take risks than female managers. Other studies (Glover 2002) discuss the gender influence on ethical character of decision-making. Moreover, female students demonstrated stronger ethical behaviour than their male mates (Borkowski&Ugras, 2003). An extensive 19-year study (1980-1998), concerning the inclusion of women in the decision-making level, showed a steady and strong correlation between a resilient record of promoting women into the managerial positions and high profit ability (Adler 2001).

Balanced participation of men and women in labor force on any level, low skilled jobs or high skilled jobs, leads to “smart Economics” (Buvinic & King, 2007).) This assists and encourage the economic empowerment of women and generates motivations to increase investment in female human capital development through educational systems or any other ways (Gogorishvili 2019). Such kind of investment has returns not only for women but for men, children, society and the nation as a whole.

As world Economic Forum report (2017) reveals, that many empirical studies showed that better gender balance outcomes into significant economic benefits. These benefits differ according states as national characteristics of national countries, national cultural and social behavior and the challenges are varying. Extraordinary latest estimates demonstrates that economic gender equality would increase by additional US\$250 billion to the GDP of the United Kingdom, US\$1,750 billion to the US, US\$550 billion to Japan GDPs, US\$320 billion to France GDP and US\$310 billion to German GDP. Other calculations suggest that China would have US\$2.5 trillion GDP increase if labor force Gender balance is achieved. Overall, the Global Economy would increase by US\$5.3 trillion in 2025 if the gender gap is narrowed in women economic participation by only 25%.

Achieving Gender equality in labour market is not only about the protection of human rights or justice in jobs promotion system. Besides, it is about economic efficiency and welfare advancement. The World Development Report 2012 (World Bank, 2012) devoted to Gender Equality and Development, confirmed the clear and straight confident correlation between: 1) the Index of Women Economic Participation and Women Opportunity, which is measured by the female–male ratio in labour market participation, wages, and incomes and; 2) the GDP level per capita and overall level of welfare.

Over the past several decades’ women were advanced significantly across the number of countries in terms of access to healthcare, education, involvement in labor force, even in decision-making process. However, the aggregated data for the past 5 years, The jobs gap has reduced in recent years, but in 2023 raised at approximately 435 million. Due to the 2019 pandemic, the jobs gap has sustained to have a tendency of downwards in 2020. Currently, it is lower than its 2019 pre-pandemic level. Worldwide, the jobs gap reached 434.8 million in 2023 and a jobs gap rate slightly improve3d and reached 11.1%. This marks a 5.6 million reduction in the size of the jobs gap in comparison with 2022 year. Women employment growth has approximately the same leaning as that of men’s. In high-income countries job growth is slowed, meanwhile imbalances in labour market and skills continued (see the table 1).

Table 1.

Jobs Gap and Jobs Gap Rate
(2019-2023)

Country Group	sex	Jobs gap rate (%)					Jobs gap (millions)				
		2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023
world	Total	11.8	13.4	12.6	11.5	11.1	439.0	499.5	476.4	440.4	434.8
	Women	14.4	16.1	15.3	14.2	13.7	219.7	244.7	238.0	223.0	220.7
	Men	10.0	11.6	10.7	9.6	9.3	219.3	254.8	238.3	217.5	214.1
Low-income countries	Total	20.0	21.4	21.1	20.6	20.5	57.6	63.3	64.5	65.0	66.6
	Women	24.1	25.5	25.1	24.4	24.3	31.7	34.7	35.2	34.9	35.7
	Men	16.6	17.8	17.8	17.5	17.4	25.8	28.5	29.4	30.1	30.9
Lower-middle-income countries	Total	12.1	13.5	12.6	11.4	11.1	151.3	169.4	162.3	150.6	153.2
	Women	16.2	17.4	16.8	16.0	15.4	67.3	72.2	72.2	71.1	73.7
	Men	10.1	11.6	10.5	9.1	8.9	84.0	97.3	90.1	79.6	79.5
Upper-middle-income countries	Total	11.2	12.8	11.9	10.8	10.4	171.0	193.0	183.0	166.9	159.7
	Women	13.2	14.8	14.0	12.6	12.0	89.8	99.8	96.4	86.7	82.4
	Men	9.6	11.1	10.2	9.4	9.0	81.2	93.2	86.6	80.2	77.3
High income countries	Total	8.9	11.2	10.1	8.7	8.2	59.1	73.9	66.6	57.9	55.3
	Women	10.4	12.8	11.4	10.0	9.5	30.9	38.0	34.2	30.3	28.9
	Men	7.8	9.9	8.9	7.6	7.2	28.2	35.9	32.3	27.6	26.4

Source: ILOSTAT, ILO modelled estimates, November, 2023.

World Bank Report on Development (World Bank, 2011) obviously notes the upward correlation between economic performance and labour gender balance. At the same time, cultural, social and historical factors are also powerfully influencing women labour participation and involvement in business activities. If we compare macroeconomic data indicating countries economic achievements, the emerging situation will creates diverse picture of business performance

relationship with gender balance in labour market (World Economic forum 2022, Global Gender Gap Report 2022, Human Development Report 2023, International Monetary Fund 2023, and est.). The obtained picture is not homogenous as the countries are not similar in terms their cultural history, religious behaviour, or established social patterns of gender roles.

Ultimately, it should be taken into consideration that the half of consumers is female. In that context, when business seeks for better responding of consumers' requirements and sometimes to predict their development trends, it is crucially important to involve women in production as they know better what women want. The fact that in more or less developed countries education is equally available for both men and women and that gives women opportunities to be employed and demonstrate their advantages in traditionally masculine spheres. However, that does not mean at all that gender equality is achieved. Today business still hardly evaluates the meaning of gender equality and its importance for gaining maximum results.

In industrially developed countries facing demographic problems, companies have serious problems of attracting high-qualified employees. In this situation, women's economic contribution and attracting their potential is decisive strategy to response this challenge. Unfortunately, few of companies recognize the significance of potential women hold.

These are those white spots, which economic policy makers have to fill. At the same time, economic reasonability and social justice, which are different basis for women's rights recognition and raising their economic activity, should be adequately taking into consideration by policy-makers. Thus, the conclusion to be drawn is obvious: in contemporary, knowledge-based economy, each country has comparative advantage to achieve success in global economy. One of the most reliable ways to ensure high income and raise resource efficiency is human resource, maximum use of which is the utmost goal for business. To implement this goal it is crucial not to leave without attention such important factors as gender role and the deference they impose on business development and prospects.

References

1. Adler, Roy. (2001). Women in the Executive Suite Correlate to High Profits. Harvard Business Review. 79.
2. Borkowski S.C. Ugras, Y.J. Business Students and Ethics: A meta-Analysis, Journal of Business Ethics 17, 1117-27, 2003.
3. Borkowski S.C., Ugras, Y.J. (2003). Business Students and Ethics: A meta-Analysis. Journal of Business Ethics, 17, 1117-27.
4. Buvinic M., King E. (2007). Smart Economics, journal Finance and Development, IMF Quarterly Magazine, Volume 44, Number 2, 2007. Dymchenko, O., Sepashvili, E., & Slavata, D. (2021), Analysis of Existing Approaches to the Regions Competitiveness Determining. Internet conferences of KhNUMG named after OM Beketova. Kharkov, Ukraine, 28 January, 2021.
5. Fagenson, E.A. personal Value Systems of Men and Women Entrepreneurs Versus Managers, Journal of Business Venturing, 8, 409-430, 1999.
6. Gagnidze, I. (2016). The Impact of Entrepreneurial Universities on the Innovative Development of Economy, Conference Proceedings: Strategic Imperatives of Modern Management, KNEY, Kiev, 186-192.
<http://wiki.kneu.kiev.ua/bitstream/2010/20956/1/186-192.pdf>
7. Gazzola Patrizia, Sepashvili Eka, Pezzetti Roberta, (2016) Corporate Social Responsibility as a Mean To Promote Gender Equality. Business and anagement Sciences International

- Quarterly Review, Pavia, Giugno 2016, Vol.7 Retrieved from <http://riviste.paviauniversitypress.it/index.php/ea/article/viewFile/1788/1859>
8. Global Gender Gap Report 2022, <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2022/>
 9. Glover S.H. Burmis, M.A., Logan J.E., Ciesla J. (2002)R. Re-examining the influence of Individual Values on Ethical decision-Making, *Journal of Business Ethics*, 16, 1319-29, 2002.
 10. Gogorishvili, I. (2019). State Economic Policy for Regulating Digital Economy in Small Countries. Università Degli Studi DI Pavia. AB 57. 2019. <http://bslab-symposium.net/Pavia-2019/BSLAB-%20Book%20of%20Abstract-Pavia-2019.pdf>.<http://bslab-symposium.net/Pavia-2019/BSLAB-%20Book%20of%20Abstract-Pavia-2019.pdf>
 11. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences II: Comparing Values, behaviors, institutions and organizations across nations*, Beverly Hills, CA, Sage. 2001;
 12. Human Development Report 2023, <https://hdr.undp.org/towards-2023-human-development-report>
 13. International Labour organization Statistics 2023, retrieved from: <https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang--en/index.htm>;
 14. International Monetary Fund 2023, world economic Outlook, October 2023. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/10/10/world-economic-outlook-october-2023>
 15. Ljunggren, E. & Kolvereid, Lars. (1996). New Business Formation: Does Gender Make a Difference?. *Women In Management Review*. 11. 3-12. 10.1108/09649429610122096;
 16. McDonald G. M. ethical perceptions, of expatriate and local managers in Hong Kong, *Journal of business ethics*, 1997.
 17. Mermanishvili, T. & Sepashvili, E. (2020), Digital Signature: A key Tool for Technological Transformation in Global Economy, ISBN: 9788890824296 Book of Abstracts of the 7th Business Systems Laboratory International Symposium "Socio-Economic Ecosystems", Alicante, Spain January, 2020. 188-195.
 18. Mermanishvili, T. (2019). Digital Marketing -a Modern Technological Tool for Gaining Competitive Advantages in Global Markets. Business Systems Laboratory 6th International Symposium, Borders without Borders: Systematic Frameworks and their Applications for Sustainable Well-being in the Global Era. University De Pavia, Italy,134-139;
 19. Mueller C.B., Van Deusen C.A., (2002) Gender and Age differences in Business goals across 16 Countries, Proceedings of the Second Annual International Research Seminar, co-hosted by the US and Poland, February 15, 2002, 55-69; 2002;
 20. Porter Michael, *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press. A division of Macmillian, Inc, N.Y, 1992
 21. Sepashvili E. (2019). Gender Dimension of Economic Decision-Making: Women on Top Management. *Economia Aziendale Online*, Special Issue, 10(2), 385-399.
 22. Sepashvili, E. (2019). Knowledge Triangle: Innovation Policy Approach to Strengthen National Competitiveness,Business Systems Laboratory 6th International Symposium, Borders without Borders: Systematic Frameworks and their Applications for Sustainable Well-being in the Global Era. University De Pavia, Italy, 134-139, <http://bslab-symposium.net/Pavia-2019/BSLAB-%20Book%20of%20Abstract-Pavia-2019.pdf>
 23. Sepashvili,E. (2020). Supporting Digitalization: Key Goal for National Competitiveness in Digital Global Economy. *Economia Aziendale Online*. 11 (2), 191–198.

24. Sutherland Peter, Sewell John. (1998) The Challenges of Globalization , Earth Island Journal, Fall 98, vol.13 issues 4. p. 47 (6)
25. Sutherland Peter, Sewell John. The Challenges of Globalization , Earth Island Journal, Fall 98, vol.13 issues 4. p. 47
26. World Bank (2012). 2012 Development Report. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/4391>
27. World Economic Forum (2017), Global Gender Gap 2017 <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2017/results-and-analysis>;
28. Yang, G., Yao, S. & Dong, X. (2023). Digital economy and wage gap between high- and low-skilled workers. DESD 1, 7 (2023). <https://doi.org/10.1007/s44265-023-00009-y>

SRNTI 75.71.13

UDC 796.5; 338.48.02

The state and prospects of the development of sightseeing tourism in the Republic of Kazakhstan

Amanzholov Alibi Altynbekovich

«For gifted boys» of Astana city administration. KMM is a student of the Lyceum-boarding school «Bilim-Innovatsiya»

Annotation.

Purpose of the study: In order to introduce our country abroad, various excursion routes should be developed. The sphere of excursion services of Kazakhstan is taken and the purpose is to determine the prospects for its development, analyzing the state of excursion activities in the Republic of Kazakhstan.

Research methods: theoretical review of scientific literature on the research topic

The result: On the basis of the statistical collection of Kazakhstan tourism of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan and on the basis of the tourist agency in the city of Astana, an analysis, a survey was conducted and the results were analyzed.

Keywords: tourism, tour, excursion, tourist enterprise, Tour-Segway, excursion service

Introduction. The article is devoted to the development of excursion activities in Kazakhstan, which are considered as topical issues in the field of modern tourism. Any excursion is a special process of activity, the essence of which is revealed in accordance with specific laws (relevance, purposefulness, impressionability, activity). It is an additional source of funding, the tourism industry of many foreign countries pays great attention to the development of this activity, this trend should be used wisely in our country, because the new opportunities of the rapidly developing tourism industry will affect the flow of tourists visiting the country. Many people start traveling in their own cars. It is necessary to reduce foreign tourism, to develop domestic tourism, then, with the reduction of such inbound tourism and the development of domestic tourism, the development of the tourism product within the country should be started.

If we ask any Kazakhstani about our sights, they will immediately say that they are Chimbulak, Borovoe, Alakol, Turkestan, Almaty or Astana, but not all of them will say that they have visited these places, but only because they know them, read them, watched them on TV, or even heard them from acquaintances. The city of Nursultan is developing as a hotbed of business tourism. But the state has developed various programs and allocates a lot of money for their development, and it is clear that from the last point we will be confused about what we have at our disposal, especially when we talk about excursions. Then it is necessary to develop excursion activities in Kazakhstan, advertise it, offer pleasant excursions to the country, because the market for organizing one-day, several-day excursions for visiting tourists, both within the city and in the suburbs. Excursion service is a type of tourism, the heart of which is cultural, archaeological, Botanical, scientific, environmental, religious, congressional, cognitive and other – when organizing other types of Tourism, excursion services are necessarily included in the travel programs.

Current restrictive measures have affected the decline of this market, and now the development of virtual tours in the market has begun. The topic «state and prospects for the development of excursion tourism in the Republic of Kazakhstan» is relevant, which requires the presentation of specific new ideas.

Literature review. Since the development of excursion activities, theorists and practitioners have given about 20 different interpretations of the concept of "excursion" in publications (dictionaries, reference books, manuals). The definition of an excursion was proposed by V. Dahl in 1882, V. A. Gerd in 1895, and D. N. Ushakov in 1940. Excursion activities are an important part of cultural and educational work among the population. The development of the excursion business has gone more than a hundred years, but its development began to develop rapidly only in the 70-80s of the last century. Since the 70s of the XX century, a great contribution to the development of excursion theory can be considered to be made by one of the founders of excursion activities in the Soviet Union-Boris Vasilyevich Emelyanov (1918-2001). In 2021, teachers of the Eurasian National University named after L. N. Gumilyov E. E. Galiakbarov. The excursion study manual developed by A. A. Zhakupov provides detailed information about the excursion [1].

Research methods. The article discusses empirical and theoretical research methods. To collect and process data, methods of systematic approach, grouping and comparison of phenomena and processes, financial analysis, optimization and forecasting were used.

Results and discussions. In the concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2023, an increase in tourism indicators from outside can be considered one of the main tasks that the development of the tourism industry will achieve.

How many companies in Kazakhstan successfully carry out their activities in the tourist market, but the number of them has not been determined. One of these companies is the travel agency «Kaztrip», which has been operating since its inception. The company started its activity in Astana, having been in the tourist market for 6 years, and is committed to providing high-quality services to consumers of services: booking services; sale of air and railway tickets; excursion programs throughout Kazakhstan; hotel booking (in advance); tourist insurance (foreign insurance, auto insurance); visa processing.

Every year, more than 500 people use the company's services. The company has experience in the market, has all the necessary infrastructure and a tendency to organize systematized tourism. The main areas of work of employees of a travel agency are: providing information to clients, working with clients, booking and issuing tickets, selling tours, marketing and advertising, performing administrative duties.

Financial accounting of the enterprise. During the reporting period, «Kaztrip» company performed its financial and economic activities in accordance with the Charter of the kaztrip institution. All organizational work of the team is aimed at fulfilling the tasks set, taking into account the processes taking place in the Republic, the government's program documents in the field of Tourism Development. It also works in the directions established by the Federation of Trade Unions of the Republic of Kazakhstan.

In the last period of 2018, the total amount of services was 20,708.15 thousand tenge, and the plan was 17,607.32 thousand tenge. This is 117.6 percent. Including hotel - 16288.11 thousand tenge, trade - 1326.47 thousand tenge. This was 12%, 10% and 10% compared to the planned indicators. It should be noted that in the past period, there were no warnings regarding the quality of the services provided by the entire team. It is necessary to understand the tasks put forward in the future and strive for targeted work.

«Kaztrip» company offers sightseeing tours to all regions of Kazakhstan, including the city of Astana and the city of Almaty, including 11 tours around the city of Almaty, and 12 sightseeing routes outside the city: Almaty - the capital of Kazakhstan (city tour); Meeting with arrogant Tian-

Shan - Medeu-Shymbulak" sports complex; evening Almaty; along the old Verny; to the Kazakh table; Almaty - architectural; Almaty during the years of fiery trials; Almaty-sports; Sunkar teaching garden (nursery); Almaty bird flight height; botanical garden.

Excursions outside the city: Esik arboretum and ostrich farm; Esik Lake; Turgen gorges; Inscribed landscape monument (bronze age petroglyphs); Zhambyl Museum; Big Almaty Lake; Sharyn gorges; Buddhas in Ile (Tamgaly-Tas); A passing meteor; Sanchi Barkhandar reserve, five-tent mysteries; Hon-Pik masterpieces; To the Nature Museum of Talgar Nature Reserve. In general, all proposed excursions are interesting and attract the interest of modern tourists.

The company's website needs to be well organized, it has recently reduced the work of working with the public, so on the company's Facebook page, it tries to increase its interest by presenting interesting information about Kazakhstan, describing it as a myth, and presents its activities in a pleasant video with photos. But one thing we noticed is that there is more information on social networks than on the company website [2].

The activities of the tourist company «Kaztrip» correspond to the recommendations of the current tourism market, the company tries to work with regular clients in providing its services, but the fact that the company does not provide statistical data, the difficulty of obtaining information about the company, is an obstacle to analysis.

Travel firm «Kaztrip» has begun to establish itself in the market and has its own customer base. Therefore, the company should present its services clearly, clearly and in several languages, with updated information on its website, as well as update the information presented on the potential network, it is difficult to find information about the company immediately, especially information about excursions. we should pay attention [3].

The current market for the organization of excursion services is limited only to placing their products on the website of companies, and promoting it requires a new effort, a new excursion service, and the organization of various thematic excursions. By introducing new excursions to the market, foreign countries are creating their own brand, increasing the number of visitors from abroad, it is necessary to develop this excursion service, even in the city of Astana, it is necessary to undertake the development of excursion service. So, let's try to introduce innovative excursions into city tours [4].

An innovative product in the market of excursion services of the capital is «Tour-SEGWAY». In order to introduce our country to foreign countries, different excursion routes should be developed. Nowadays, travel companies have to adapt to provide special offers as a competitive company, but the current pandemic has reduced the flow of tourists. Therefore, it is possible to offer «Tour-SEGWAY» excursion to the type of sightseeing tourism within the city. The main feature of the excursion is the use of the "Segway" vehicle. City tours in our country can be done on foot, by bus, by bicycle. There are many routes in major cities of the country, which visitors are interested in. If so, it is possible to recommend the use of the Segway vehicle for existing routes. This is because Segway is a familiar vehicle for Americans and Europeans. Rollers, scooters, hydro scooters are used by children with great interest. Horses, dogs, bicycles are used for excursions in foreign countries. Now double-decker buses are used for excursions in Astana and electric cars in Turkestan. In the same way, if the city of Turkestan is now a tourism center, it is necessary to use the opened Caravan Palace and present a new appearance to excursions.

Use of «Segway» vehicle as an excursion vehicle to give a new tone to excursions in Kazakhstan. «Segway» - «segue» means a slow transition from one situation to another, «way» means a path, this tool allows you to move slowly and smoothly. Ten years later, in 2001, Dean Keiman, the creator of this device, released his first devices on the market. Since 2002, Segway PT tours have gained a lot of momentum in the tourist market, especially in foreign countries, America, and Europe, and have conquered the entire market, the number of tours has reached thousands. In 2011, the «Segway experience» program was conducted.

Scooter Segway tours have evolved into tours that allow guides to be less tiring, move faster, and cover somewhat longer routes. The peculiarity of excursions is that, firstly, people have a great interest, and secondly, people have the desire to master this device, because they must have a sense of internal balance, they must be very careful when riding the device for the first time, because the speed is 50 km/h.

To organize Segway tours, let's focus on organizing a city tour, because it is convenient to conduct tours in the city using a Segway. In the same way, you can offer a new tour around the city to the Kaztrip travel company. It can be organized «on the occasion of the 30th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan».

Several objects have been selected in the city of Astana, they can be offered as a «Tour-SEGWAY» tourist route to the buildings erected after the independence of this country. We will start our excursion from the «Duman» entertainment center, because we rent a place for our «SEGWAY» in this building. It has its own account, the building is located on the left and right banks, if the tourist wants to see another route on the right bank, it is very convenient to move from here. This building is in the center, there will be many people there.

The route has several features: there we use Segway, which can be used for other excursions within the city and in the suburbs; on the one hand, a thematic excursion dedicated to the 30th anniversary of independence; inexpensive, 4000 tenge. - 5000 tenge; Innovative product for advertising for travel company «Kaztrip». Using a Segway in the suggested route «Tour –SEGWAY» is really interesting to many people, because there is no other offer on the market. Introducing the proposed vehicles to the market is interesting not only for tourists, but also for city residents, because it is known that there are not many teenagers and young people who use them. «Kaztrip» travel company needs good advertising and qualified personnel who can drive and train this vehicle in the market to organize excursions through this tour.

For small groups within the city, 5 Segways are needed, three of which can be used as a Segway Ninebot Elite and three as an electric scooter Ninebot KickScooter MAX G30. Electric scooters are more stable than scooters and are guaranteed not to fall. In Kazakhstan, these scooters can be purchased from the official distributor of Ninebot by Segway, a dedicated Xiaomi dealer in Kazakhstan.

The price of Segway Ninebot Elite, from which we get 3 pieces:

$$799\ 000\ \text{Tenge} * 3 = 2\ 397\ 000\ \text{Tenge}.$$

The price of Ninebot KickScooter MAX G30, from which we get 3 pieces:

$$300\ 000\ \text{Tenge} * 3 = 900\ 000\ \text{Tenge}.$$

$$\text{Total: } 3\ 297\ 000\ \text{Tenge}.$$

You can hire 1 employee during the summer, the salary is 70,000 tenge. per month, scooters can also be rented for 5-10 minutes (700 tenge). The cost of the excursion is 4000 tenge for 3 academic hours.

If a tour is organized once a day, it is 120,000 tenge per month. 6 months including April-September, all 720,000 tenge. is 360,000 tenge, and if we organize 2 excursions in the summer months Money, 1,080,000 tenge for such excursions.

And if we assume that 10 scooters are given per day for renting scooters, then 7000 tenge per day. 210,000 tenge per month. 6 months including April-September, all 1,260,000 tenge. is 630,000 tenge, and if we rent more in the summer months (15 times). if we add up, all the money received is 1,890,000 tenge. is happening. It should be noted that these calculations are the minimum calculations, in one season in the amount of 2,970,000 tenge, that is, the money spent on scooters can be returned in the first season.

According to the excursion:

$$4\ 000\ \text{Tenge} * 30\ \text{day} = 120\ 000\ \text{Tenge}.$$

120 000 Tenge. * 6 months = 720 000 Tenge.
720 000 Tenge. + 360 000 Tenge. = 1 080 000 Tenge.
Скутерлерді жалға беру бойынша:
7 000 Tenge. * 30 day = 210 000 Tenge.
210 000 Tenge. * 6 months = 1 260 000 Tenge.
1 260 000 Tenge. + 630000 Tenge. = 1 890 000 Tenge.
Total: 2 970 000 Tenge.

The development of any region of Kazakhstan goes hand in hand with excursion services, so our country needs to take up the development of innovative excursion services. Yes, it is known that the current limited regime will interfere with the realization of this goal, but a plan has been made, so some work is being done, in particular, tourism companies glorify the beautiful places of Kazakhstan on their social networks, various events and videos of Kazakh Tourism JSC to improve the country's image. , seminars, various researches are giving a great impetus to inviting tourists to our country, to the development of domestic tourism in our country. Therefore, if the number of visitors increases, it will necessarily require the development of excursion services, and for this, the tourist market should be ready to offer various offers, one of which is the offer of innovative excursions, within the city and in the suburbs, with the number of several-day excursions, the specialty of offering, It can be concluded that the guide, our guides, guide-instructors should have the potential to be able to fully and interestingly spend the tour offered by them, according to the requirements of the times, fluent in several languages, depending on the significance, correct thinking, and the number of participants [5].

Conclusion. The basis of the organization of excursion activities in Kazakhstan can be said to be special nature and special potential, the main priority is that people go on excursions while engaged in tourism. There are no general statistics on excursion activities in Kazakhstan, for example, what excursions are available in the country, what money is received from them, etc. it was not possible to find the answers to the questions, but today, the profession of tour guide, being a democratic form of knowledge of the environment, has taken a new direction as an image profession. Guide-interpreters and tour guides are the "mirror" of the country, regular training courses are needed, and young professionals who know several foreign languages should be attracted to the profession. Guide courses exist, many of which are held locally and on a commercial basis, and uniform standards for the profession have not yet been developed [6]. Excursion route around the city of Astana was organized. The feature of the route is the thematic excursion «Dedicated to the 30th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan»; innovative product «Segway» was used as a means of transportation in the market of excursion services of the capital; available; costs are quickly repaid; for people of all ages. In the article, a financial report was made, that is, its effectiveness was calculated. The obtained results can be used in the justification of the regional program for the development of the organization of excursion services.

REFERENCES

1. Galiakbarov E.E., Zhakupov A.A. et al. Excursion study: textbook - Astana: «Bulatov» JK, 2020. - 244 p.
2. Kumar Y., Rakhymkul Y. Using the Web Quality Index (WQI) Assessment Model to Analyze Kazakhstan National Tourism Portals. – 2020.
3. Oteshova A. et al. The market of tourist services in the republic of Kazakhstan and its development prospects //Laplace em Revista. – 2021. – T. 7. – №. 1. – C. 229-237.

4. Damezhan S., Yücel F. analysis of the planning strategy of astana as a " brand city" in the development of the economic zone North Kazakhstan //Academy of Strategic Management Journal. – 2021. – T. 20. – C. 1-13

5. Kalenova S. A. et al. Directions and practical tools for professional education quality increase (the case of tourism industry of the Republic of Kazakhstan) //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2020. – T. 210. – C. 207.

6. Lipkova L., Madiyarova A., Blembayeva A. Importance of state regulation of the tourism industry In the Republic of Kazakhstan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2020. – T. 159. – C. 04007.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО НИВЕЛИРОВАНИЮ СЛАБЫХ И РАЗВИТИЮ СИЛЬНЫХ СТОРОН В ИМИДЖЕ УЧРЕЖДЕНИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Жумабеков Ж.Т.

Докторант DBA, Алматы менеджмент Университет, г. Алматы, Казахстан

Аннотация

Настоящая статья посвящена проблематике формирования позитивного имиджа медицинской организации на примере оценки показателей основных ее сторон. Обусловлено это тем, что положительный имидж необходим каждой медицинской организации, поскольку он позволяет ей сформировать определенный образ и вызвать у окружения нужные реакцию и впечатление. Предложенная нами четырехэтапная технология конструирования имиджа, основанная на выявлении сильных и слабых сторон организации, поможет ей сформировать более современный и эффективный имидж. В ходе интерпретации имиджа нами было установлено, что к слабым сторонам исследуемой организации можно отнести ее менеджмент и маркетинг, а также имиджевую составляющую деятельности клиники. Визуальный имидж учреждения в целом также определен как недостаточно сформированный и требующий развития.

Для создания ключевой идеи имиджа нами были предложены более эффективные слоганы. Отобранные характеристики (сильные и слабые стороны), подлежащие нивелированию и развитию, позволяют создать желаемый образ медицинской компании при условии, что их преобразование позволит разработать новый слоган, который отражает основную идею имиджа. Рекомендовано использовать прием преобразования имиджа компании, основанный на создании имиджевой легенды, отвечающей ключевой идее преобразования и отобранным для этой цели характеристикам, и направленный на укрепление созданного имиджа.

Ключевые слова: имидж, учреждение здравоохранения, анализ, сильные стороны, слабые стороны, технология преобразования, ключевая идея, слоганы, история, легенда

Введение. Актуальность исследования обусловлена проблематикой управления имиджем в современных учреждениях здравоохранения, которая зависит от важных сторон развития организации – как сильных, так и слабых. В настоящее время многие медицинские организации, чтобы стать успешными, проводят исследования, которые могут помочь им в конструировании имиджа, основанного на оценке сильных и слабых сторон внутри организации, полученных в ходе SWOT-анализа. Данный анализ позволяет организации увидеть различные факторы и принять правильные решения. Что касается системы и учреждений здравоохранения, то показатели такого анализа обычно представлены в виде практической модели оценки результатов их деятельности.

Технология конструирования или преобразования имиджа включает в себя основные направления по нивелированию слабых сторон и развитию сильных и призвана создать

более современный и эффективный имидж, который позволяет лучше позиционировать клинику и ее основные показатели [1]. Кроме того, конструирование имиджа позволяет медицинским учреждениям как можно дольше оставаться на рынке профессиональных услуг, конкурентоспособность которого увеличивается из года в год, а также дает им возможность улучшить качество своих услуг. К тому же данная технология помогает учреждениям выяснить, какие факторы влияют на медицинскую организацию, что впоследствии может стать эффективной стратегией, направленной на уравнивание важных слабых мест или имеющихся угроз и на развитие сильных стороны, имеющихся в имидже учреждений здравоохранения.

Цель исследования – оценить сильные и слабые стороны учреждений здравоохранения и определить основные направления по уравниванию слабых и сильных стороны в имидже организаций.

Новым в данном исследовании стало расширение как теоретических, так и практических аспектов по установлению проблем развития имиджа в современных условиях и определение наиболее перспективных направлений его развития в такой специфической отрасли, как медицина. Гипотеза исследования – имидж, основанный на современных направлениях развития, позволяет решить имеющиеся в учреждении здравоохранения проблемы и дает возможности для их нивелирования. Значение исследования состоит в разработке мер по решению проблем в области имиджа в здравоохранении, которые подтверждены практическими результатами.

Литературный обзор. Анализ подобранных материалов (литературных источников) направлен на обзор теоретических и прикладных научных трудов из отечественных и зарубежных источников, затрагивающих проблемы исследования.

На первом этапе проанализированы материалы, раскрывающие особенности имиджа в организации. Имидж организации представляет собой ее образ, который планируется сформировать в сознании ее целевой аудитории посредством специальных коммуникаций [2, с. 132–133]. Раскрывается и как корпоративный имидж в форме целенаправленно формируемого образа организации, который призван оказать эмоционально-психологическое воздействие на ее целевую аудиторию с целью достижения стратегических целей организации [3, с. 152–153]. Имидж организации по своей структуре имеет следующие составляющие:

- имидж товара (услуги);
- внутренний имидж;
- имидж руководителя;
- имидж персонала;
- визуальный имидж;
- социальный имидж;
- бизнес-имидж;
- имидж потребителей [4, с. 172–173].

В отношении медицинских организаций важным является имидж, как частных, так и государственных предприятий. Причем последние имеют больше проблем при формировании положительного имиджа. Проблемы имиджа медицинских организаций в настоящее время приобретают особую актуальность, особенно в условиях активизации роста информационного и цифрового сегмента всех слоев общества [5, с. 41]. Обозначается, что имидж необходим всем медицинским организациям, так как именно он показывает уровень доверия и отношение к ним как со стороны населения, так и со стороны иных предприятий и организаций. В настоящее время деятельность той или иной организации оценивается, исходя из ее имиджа, поэтому формирование положительного имиджа

государственного или частного медицинского учреждения с каждым годом приобретает все большее значение [6, с. 132–134].

Имидж организации здравоохранения – это создаваемый ею образ, формируемый в ходе взаимодействия, в составе которого имеются элементы, способствующие восприятию той или иной организации (компании) как отдельного субъекта. Считается, что впечатление об организации формируют следующие элементы:

- контакты личного плана человека с данной организацией;
- циркулирующие в обществе слухи;
- сообщения в СМИ [7, с. 114–118].

При оценке и создании имиджа организации или корпоративного имиджа используются нескольких точек зрения (госструктур, потребителей, партнеров, персонала, местного сообщества, СМИ, финансового сообщества и международной общественности). Совокупность их представлений об организации создает ее емкий и всеобъемлющий имидж [8, с. 28–35]. Имидж бывает текущим (зеркальный, внешний и внутренний) и сконструированным (желаемый (моделируемый), идеальный или стратегический). Сконструированным, или искусственно созданным, корпоративным имиджем считается тот, к которому организация стремится. По сути, созданный имидж – это совокупность качеств, желаемых и выдвигаемых организацией как цель, где наличествует как свое собственное, так и внешнее представление об организации. Добиться подобной совокупности желаемых качеств можно на основе SWOT-анализа и разработанной технологии конструирования имиджа. Создается такой имидж с помощью рекламы или PR-акций, проводимых согласно определенной программе [9, с. 45–49].

Чаще всего при применении технологии конструирования имиджа исходят из обозначенных сильных и слабых сторон организации (Э. Ф. Макаревич, О. И. Карпухин). Данная технология включает в себя основные направления по нивелированию слабых и развитию сильных сторон и призвана создать более современный имидж, который позволяет клинике максимально положительно позиционировать себя и основные свои составляющие. В практической деятельности такой подход следует рассматривать как позиционирование объекта представления или его объяснение целей и назначения с помощью следующих четырех этапов:

- интерпретация текущего образа;
- ключевая идея имиджа;
- отбор характеристик;
- преобразование характеристик [1].

Именно интерпретация текущего образа медицинской клиники представляется ограничением объекта позиционирования характеристиками, которые ориентированы в первую очередь на потребителя и выражают реальные сильные и слабые стороны образа. Перед тем как приступить к конструированию имиджа клиники, нужно получить представление о том, каков текущий образ компании и ее услуг. Для этого проводят оценку реального образа объекта и определяют его сильные и слабые стороны. Для медицинской организации определение сильных и слабых сторон производится согласно следующим позициям:

- с позиции потребителей (общественной или целевой группы), ориентируясь на маркетинговые или социологические исследования;
- с позиции самой организации или глазами самого объекта.

После определения сильных и слабых сторон учреждению здравоохранения нужно находить правильный выход из положения за счет их нивелирования и развития. При этом следует ориентироваться на индикаторы (показатели) управленческой репутации компании, основываясь на различного рода национальных и международных рейтингах, где обычно

сравнивается конкурентоспособность учреждений. Для этого используют SWOT-анализ, который на первом этапе помогает понять внутренние сильные и слабые стороны медучреждения, а также имеющиеся у него возможности и стоящие перед организацией угрозы. Эти показатели являются важными, так как они могут поддержать или нарушить маркетинговые планы и текущие операции компании по реализации ею медицинских услуг [10, с. 191–197].

Методы исследования. Методологической основой исследования является комплексный подход, направленный на изучение поставленной проблемы. Для достижения цели и решения каждой из поставленных задач применялись различные методы исследования. При решении теоретических проблем были использованы методы литературного обзора. При решении практических вопросов применялись специальные методы исследования, в частности SWOT-анализ организационной деятельности, который позволил раскрыть сильные и слабые стороны организации. Также использовался метод анкетного опроса работников и клиентов клиник и методы практического моделирования основных направлений по нивелированию слабых и развитию сильных сторон в имидже учреждений здравоохранения.

Результаты исследования. Результаты интерпретации имиджа на основе анализа внутренних факторов (SWOT-анализа) на примере ТОО «А-CLASS MEDICAL», которые влияют на имиджевую составляющую клиники (кадры и финансовые показатели) и представляются сильными и слабыми сторонами деятельности компании. Так, сильной стороной компании, в первую очередь, является ее опыт работы – с 2012 года (более десять лет), так как за этот период клиника показала себя активно развивающейся. К положительным моментам также следует отнести и удобное местоположение клиники: она находится в центре города, близко к остановкам общественного транспорта, возле здания имеются места для парковки личного транспорта. Также компания имеет сеть филиальных объектов по предоставлению медицинских услуг в прилегающих к Алматы регионах: в Талгаре, Уштобе, Ушарале и поселке Кызылкайрат. Сильной стороной клиники является и широкий спектр оказываемых ею услуг по лечению и диагностике заболеваний. В финансовом плане нужно обозначить доходность предприятия, своевременность по осуществлению платежей, обеспеченность финансовыми ресурсами и многое другое. Клиника имеет собственный функционирующий сайт и активно представлена в социальных сетях. Для клиентов компании постоянно проводятся различные акции. К преимуществам клиники в плане диагностики заболеваний можно отнести точность, быстроту и безопасность, что обусловлено такими условиями, как:

- наличие современных методик диагностики, основанных на автоматизированном анализе, что позволяет совмещать несколько методов анализа и проводить из одной пробирки множество анализов;
- гарантия высокой точности результатов анализов благодаря применению современных технологий;
- широкий спектр диагностики (анализов для физических лиц и бизнеса);
- автоматизированный контроль за качеством проводимых диагностических исследований;
- внедрение в работу высокопроизводительного аналитического оборудования и компьютерной техники с современным программным обеспечением ЛИС, что позволяет предоставлять достоверные, точные и быстрые результаты диагностических исследований;
- система внешнего и внутреннего контроля качества лабораторных исследований является неотъемлемой частью системы качества оказания медицинской помощи.

Нельзя не отметить и имеющиеся в клинике преимущества, связанные с лечением пациентов. Сильной стороной является наличие высококвалифицированного персонала, так как в клинике работают врачи и медсестры, имеющие высокую категорию. Хорошим

показателем является эффективная система мотивации сотрудников и возможность их обучения и повышения квалификации за рубежом. Работники этого медучреждения имеют перспективы для профессионального роста, обучение и повышение квалификации персонала происходит за счет собственных ресурсов клиники. В результате отмечается профессиональная специализация всех врачей. Специалисты работают только на высокотехнологичном медицинском оборудовании, применяя в своей работе современное программное обеспечение ЛИС, что позволяет им быстро и качественно предоставлять клиентам результаты обследований УЗИ, томографии и т. д. В клинике созданы комфортные условия, как для клиентов, так и для работников – все помещения здесь удобные и светлые. К слабым сторонам компании были отнесены:

- низкий уровень маркетинговой деятельности, отсутствие анализа рынка и иных важных маркетинговых исследований;
- нет единой или интегрированной власти, структурные подразделения подчиняются как своим руководителям, так и руководителям головного предприятия и учредителям;
- отмечается низкая эффективность развития региональной сети;
- уже давно не создаются новые структурные подразделения;
- рекламные кампании носят разовый характер, что приводит к низкой осведомленности потребителей о деятельности клиники.

Плюс сайт учреждения не отвечает современным требованиям. Медицинский персонал не имеет единого фирменного стиля в одежде, на униформе отсутствует логотип клиники. Также в клинике плохо развиты внутренние коммуникации: отсутствует современная связь между регистратурой и кабинетами, между лабораторией и регистратурой. В клинике было выявлено отсутствие системы активных продаж медицинских услуг, нет отдела розничных продаж. Прослеживается неполная укомплектованность кадрами – как врачами, так и медсестрами (отмечается «текучка» кадров, не разработан план стратегического развития клиники, отсутствует оценка качества оказания медицинских услуг, не выработаны KPI для сотрудников и т. д.).

Интерпретация имиджа по данным оценки уровня визуального имиджа клиники отражена в таблице 2.

Таблица 2. Результаты уровня визуального имиджа клиники

Уровень визуального имиджа клиники	1 балл	2 балла	3 балла	4 балла
архитектура и внешний вид помещений	13%	39,1%	30,4%	17,4%
внешний вид сотрудников	4,3%	26,1%	39,1%	30,4%
элементы фирменного стиля	26,1%	30,4%	26,1%	17,4%

Архитектура и внешний вид помещений имеют невысокие показатели – всего 17,4% респондентов поставили им высший балл, а основная масса – 39,1% – оценили на 2 балла. Невысокие показатели и у элементов фирменного стиля: его высоко оценили только 17,4% опрошенных, среднюю оценку дали 26,1%. Внешний вид сотрудников имеет лучшие показатели: 4 балла – 30,4% респондентов, три балла дали 39,1%. Таким образом, текущий имидж медицинской клиники можно охарактеризовать как недостаточно сформированный и требующий своего развития. При этом нужно обозначить, что текущий образ организации формируется из восприятия его материальных и нематериальных характеристик, которые позволяют выстраивать его в соответствии с основными индикаторами (показателями) репутации клиники и оцениваются нами с позиции «сильная – слабая» как недостаточно сильная, а с позиции «конкурентная – неконкурентная» как недостаточно конкурентная [11, с. 99–107].

На втором этапе была определена ключевая идея имиджа клиники, направленная на создание позитивного имиджа медицинского заведения, основными направлениями которого стали:

- высокое качество медицинских услуг;
- клиентоориентированный сервис.

Достигаются они за счет наличия высококвалифицированных кадров, передовых информационных технологий, передовых медицинских технологий, современной материально-технической базы и позиционирования медицинского заведения. Ключевая идея имиджа, или его несущая конструкция, обуславливается миссией и видением компании. Именно согласно им из текущего образа отбираются только те характеристики, которые работают на ключевую идею (к таковым обычно относят сильные стороны и возможности, определенные в ходе SWOT-анализа). При этом минимизируются слабые характеристики (или «превращаются» в сильные) и развиваются сильные.

К важным и желаемым характеристикам, которые должны соответствовать ключевой идее, нами отнесены:

- миссия и видение компании;
- сильные стороны текущего образа;
- особенности целевых групп.

Исходя из этого нами установлено, что ключевая идея имиджа рождается чаще всего на основе анализа особенностей целевых групп и сильных сторон объекта. При этом идея имиджа клиники должна воздействовать на ее целевую группу и выразиться в слогане или девизе, используемом в качестве символа, передающего смысл существования и развития объекта позиционирования. Идея имиджа чаще всего определяется некой резюмирующей фразой, выраженной в метафоричной форме. Так как эффективный слоган или девиз являются действенным ключом к имиджу, они обязательно должны быть интересны для СМИ, и иных средств коммуникаций. Нами были предложены медицинским клиникам следующие слоганы: «Забота и внимание о пациенте, а не о симптомах», «Наш главный приоритет – ваше здоровье», «Доверьте нам свое здоровье», «Ваше здоровье – в наших руках», «Вложение в здоровье имеет десятикратный возврат», «Медицинская помощь – это не привилегия, а право», «У нас индивидуальный подход к вашему здоровью», «Наш пациент всегда прав», «Мы лечим и совершаем чудеса».

Результаты следующего этапа отбора характеристик имиджа: найдены реальные слабые и сильные стороны деятельности клиники. При отборе были учтены условия, при которых первые выравниваются, а вторые наряду с возможностями подлежат заострению и усилению. Некоторые стороны заостряются или утрируются, исходя из подобранной идеи имиджа. Нужно отметить, что характеристики, которые в настоящий момент не являются достаточно эффективными с точки зрения создания имиджа, отбрасываются.

Результаты преобразования характеристик (сильных и слабых сторон) заключаются в переложении всех отобранных и зафиксированных в процессе развития характеристик. Их реорганизация происходит в виде разработанного нового слогана (так как клиника до этого его не имела), который отражает основную идею имиджа, позволяющую использовать ее посредством языка определенного канала коммуникаций (СМИ, интернет), для чего следует учесть все характеристики объекта имиджа в визуальной, вербальной и событийной сферах. Также нами было предложено использовать прием преобразования имиджа компании, основанный не только на ее характеристиках (сильных сторонах и преимуществах), но и на имиджевой истории, имеющейся у каждой организации. Обусловлено это тем, что история позволяет придать образу компании надежности и основательности, а также на первых порах содействует вербальной осязаемости клиники, а уже затем – и внутренней. При этом, чем богаче история у клиники, тем больше ее авторитет на рынке медицинских услуг. Даже

если у компании (человека) нет истории, имиджмейкеры придумывают для нее подходящую легенду, желательно, конечно, чтобы она была правдоподобной и не являлась выдумкой, а отражала реальные события, поданные под определенным углом в соответствии с позиционированием компании.

Имиджевая легенда также может быть связана с отдельным лицом, а не компанией в целом. Так, в истории с медицинской компанией таким лицом может стать главврач, являющийся высокопрофессиональным специалистом, или основатель компании. Чаще всего таким лицом «назначается» достойный человек, известный на медицинском или инвестиционном рынке, в обществе, он и становится неким ярким зрительным символом компании или ее «звездой». Так, например, известная во всем мире международная медицинская клиника «Топ Ихиллов» (Израиль) выбрала для своей миссии «предоставление своим пациентам только качественного лечения по доступным ценам», где «каждому пациенту гарантируется возможность лечиться у специалиста с мировым именем, с применением новейшего инновационного оборудования. Имеется возможность выбрать себе лечащего врача» [12].

Заключение

Таким образом, нами установлено, что положительный имидж требуется каждой медицинской организации и именно он дает ей возможность сформировать свое лицо или определенный образ, чтобы вызвать у окружения нужные реакции и положительное впечатление. Технология конструирования имиджа с использованием сильных и слабых сторон организации призвана создать более современный имидж и включает в себя:

- четыре этапа позиционирования объекта (интерпретация текущего образа (анализ));
- ключевую идею имиджа;
- отбор характеристик;
- преобразование характеристик.

Согласно результатам интерпретации имиджа, нами было установлено, что в организации «страдают» менеджмент и маркетинг, а также имиджевая составляющая деятельности клиники. При этом стоит отметить, что организация позиционирует себя на рынке медицинских услуг, имеет личный бренд, но, тем не менее, в ней наличествуют проблемы в области имиджа, в том числе и в продвижении самого бренда. Учреждение не получает высокую прибыль за счет репутации своего бренда. Визуальный имидж клиники, по данным анкетного опроса, можно интерпретировать как недостаточно сформированный и требующий развития. Ключевая идея имиджа рождается чаще всего на основе анализа особенностей целевых групп и выявленных сильных сторон объекта (клиники). Его основными направлениями определены высокое качество медицинских услуг и клиентоориентированный сервис. Медучреждению предложены более эффективные слоганы. Совокупность отобранных характеристик создает желаемый образ (положительный имидж) медицинской компании. Отобраны реальные слабые и сильные стороны деятельности клиники при условии, что первые – выравниваются или выкидываются, а вторые наряду с возможностями подлежат заострению и усилению. Преобразование слабых и сильных сторон приводит к созданию нового слогана, который отражает основную идею имиджа. Предложено также использовать прием преобразования имиджа компании, основанный на создании легенды, соответствующей идее имиджа и тем характеристикам, которые были отобраны в целях укрепления созданного имиджа.

Список литературы

1. Макаревич Э. Ф., Карпухин О. И. Имидж в современном мире. Социально-гуманитарные знания. 2012 <https://cyberleninka.ru/article/n/imidzh-v-sovremennom-mire?ysclid=lr3oaj3dcj252684130>
2. Кондратьев Э. В., Абрамов Р. Н. Связи с общественностью. М., 2007, с. 132–133.
3. Почепцов Г. Г. Имиджология. М., 2000, с. 152–153.
4. Чумиков А. Н., Бочаров М. П. Связи с общественностью. Теория и практика. М., 2008, с. 172–173.
5. Траут Д., Райс Э. Позиционирование: битва за умы. СПб., 2008, с. 41.
6. Мамаева В. Ю., Мацько В. В. Стратегия формирования имиджа медицинской организации // Вестник Омского университета. Серия: Экономика. 2012. № 3. С. 132–134.
7. Тхориков Б. А., Спичак И. В. Технология управления имиджем лечебно-профилактического учреждения // Курский научно-практический вестник «Человек и его здоровье». 2008. № 1. С. 114–118.
8. Алиев М. А., Насрулаева П. М. Организационно-экономические особенности маркетинговых инструментов управления развитием платных медицинских услуг // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. 2008. № 2. С. 45–49.
9. Ямщиков А. С., Маева Е. И. Теоретические и методологические основы маркетинга медицинских учреждений // Менеджер здравоохранения. 2011. № 10. С. 28–35
10. Файзханова А. Л. Развитие конкурентных преимуществ лечебно-профилактических учреждений на основе программы лояльности // Актуальные проблемы экономики и права. 2013. № 4. С. 191–197.
11. Демченко С. Г., Файзханова А. Л. Формирование конкурентной среды на рынке медицинских услуг // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. 2014. № 1. С. 99–107.
12. Топ-10 клиник мира <https://hospitalbooking.com/top-10-klinik-mira/>

Geographic Sciences

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКТЕРІ АУМАҒЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУ

Қылышбаева Айман Қайратқызы

педагог-зерттеуші, география пәнінің мұғалімі, Қазақстан, Алматы қаласы,
Черепанов көшесі, 14, А.Байтұрсынов атындағы №139 мектеп-гимназия
Ғылыми кеңесшісі:

Бейсеева Гүлжан Бейсеевна

ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Бас ғылыми қызметкер

Аннотация. Мақалада Қазақстанның ұлттық табиғи паркттері аумағында экологиялық туризмді дамыту туралы айтылады. Ұлттық саябақтарды құрудың негізгі идеясы-адамдарға оларға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, жабайы табиғаттың бірегей бұрыштарын сақтау. Бұл қорғауды қажет ететін табиғи нысандар, бірақ сонымен бірге олар біздің керемет еліміздің ең құнды байлығы болып табылады. Бұл-біз өз демалысын өткізу және адал тапқан ақшамызды жұмсау үшін қолда бар мүмкіндіктердің алуан түрлілігімен бізде шынымен көрсететін нәрсе бар. Қазақстан бұл тұрғыда ең болашағы зор және алуан түрлі өңірлердің бірі болып табылады. Мұнда 12 мемлекеттік ұлттық паркі бар.

Түйінді сөздер: ұлттық саябақтар, экологиялық туризм, қоршаған ортаны қорғау

DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL TOURISM IN THE TERRITORY OF NATIONAL NATURAL PARKS OF KAZAKHSTAN

Kylyshbaeva Ayman Kairatovna, teacher-researcher, geography teacher

Kazakhstan, Almaty, Cherepanov Street, 14, Gymnasium school №139 named after A. Baitursynov

Scientific adviser: Beiseeva Gulzhan Beiseevna, doctor of Agricultural Sciences, Chief Researcher

Abstract. The article discusses the development of ecological tourism on the territory of the National Natural Parks of Kazakhstan. The main idea of creating national parks is to preserve unique corners of wildlife, providing people with the opportunity to access them. These are natural objects that need protection, but at the same time they are the most valuable wealth of our wonderful country. This is what we really have to show with the variety of opportunities available to spend our vacation and spend our honestly earned money. Kazakhstan is one of the most promising and diverse regions in this regard. There are 12 state national parks here.

Key words: national parks, ecological tourism, environmental

Өзектілігі. Экотуризм - бұл жабайы табиғат әлеміне саяхат, адамның аяғы сирек кездесетін жерлерге серуендеу, бұл әлемге қарабайыр тіршілік иесінің көзімен қарау. Демалыстың бұл түрін ұстанушылар жердің ең шалғай бұрыштарына экотурлар сатып алады, нағыз табиғи қорықтар мен ұлттық саябақтарға барады.

Экотуризм бүгінде тек демалыс емес. Ғылыми және танымдық экологиялық туризм, сондай-ақ рекреациялық экотуризм болып бөлінеді. Экологиялық туризм: - табиғатқа бағытталған және негізінен табиғи ресурстарды пайдалануға негізделген; - біздің тіршілік ету ортамызға зиян келтірмейтін болуы керек; - экологиялық білім мен ағартуға бағытталған болуы керек; - жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаны сақтауға қамқорлық жасайтындай болуы керек; - ол жүзеге асырылатын аудандардың тұрақты дамуын қамтамасыз етуі керек және экономикалық тиімді болуға тиіс [1]. Туризмнің мақсатты бағыты кең және алуан түрлі.

Жалпы алғанда, оны табиғатты қорғау орындарында жасалған саяхаттың рекреациялық-танымдық және табиғатты қорғау компоненттерінің үйлесімі ретінде түсіндіруге болады. Егер біз осы жалпы мақсатты нақтылайтын болсақ, онда бірқатар өзара байланысты міндеттер туындайды: бізді қоршаған табиғи ортаның тепе-теңдік критерийін үнемі, жүйелі және мақсатты түрде дамыту; экология, қоғам және экономика арасындағы қатынастарды үйлестіру; туристік ұйымдарды осыған байланысты міндеттерді шешуге туристік кірістердің бір бөлігін бөлу есебінен табиғи ортаның тұтыну құнын сақтауға және көбейтуге бағдарлау; туризмнен пайда табудың қысқа мерзімді мүдделерін болашақ ұрпақ үшін табиғатты қорғаудың, сондай-ақ туризмді одан әрі дамытудың ұзақ мерзімді мүдделеріне бағындыру; туристерде табиғаттың жай-күйі мен оның болашағы үшін жеке жауапкершілік сезімін қалыптастыру, олардың санасында оның органикалық бөлігі ретінде оған жататындығын растау; табиғи ортаға зиян келтірмеу және оның экологиялық тұрақтылығына нұқсан келтірмеу; жергілікті экологиялық проблемаларды шешуге барынша қатысу; туристердің баратын жерлерінің рекреациялық мүмкіндіктерін пайдалану; халықтың экологиялық дүниетанымын қалыптастырудың нарықтық тетіктерін пайдалану; табиғаттың сұлулығын, ұлылығын, оның маңыздылығы мен құндылығын көрсету.

Осы және басқа мақсаттар экологиялық туризмнің әлеуметтік маңызды пайдасын анық көрсетеді. Өйткені, табиғат-қоғамның игілігі және оның ең үлкен құндылығы.

Экологиялық туризм табиғи бағдарланған туризм түрлерінің тобына жатады. Экотуризмнің осы анықтаушы критерийі бойынша оның туризм іскерлік немесе Конгресс, білім беру туризмі және т. б. сияқты топтарынан ерекшеленеді. экотуризмнің барлық түрлерін оның екі негізгі түріне бөлген жөн:

1. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (акваториялар) шекараларындағы Экотуризм; мұндай турларды әзірлеу және өткізу-бұл экотуризмдегі классикалық бағыт, тиісті турлар осы терминнің тар мағынасында экотурларға жатады, оларды экотуризмнің "австралиялық" моделіне жатқызуға болады;

2. Шекарадан тыс, ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы (акваториялардағы) Экотуризм - турлардың бұл түріне агротуризмнен бастап ыңғайлы лайнердегі круизге дейінгі экологиялық бағдарланған туризм түрлерінің өте кең спектрі жатады; экотурлардың бұл тобын "неміс" немесе "Батыс Еуропа" моделіне жатқызуға болады.

Қазіргі уақытта экотуризм мен экотуризмнің төрт түрі бар.

1. *Ғылыми туризм*. Ғылыми экотурлар барысында туристер табиғатты зерттеудің әртүрлі түрлеріне қатысады, далалық бақылаулар жүргізеді. Мысалы, Латын Америкасындағы құстардың мінез-құлқын бақылаумен, Тынық мұхитындағы киттердің популяциясын санаумен байланысты экотурлар кеңінен танымал. Әдетте, мұндай турлардағы туристік бағыттар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА) болып табылады: қорықтар, қорықтар, ұлттық саябақтар, табиғи ескерткіштер. Ғылыми туризмге шетелдік ғылыми-зерттеу экспедициялары, сондай-ақ университеттер мен институттардың жаратылыстану-ғылыми факультеттерінде оқитын студенттердің далалық тәжірибелері кіреді.

2. *Табиғат тарихының турлары*. Бұл қоршаған табиғат пен жергілікті мәдениетті білуге байланысты саяхаттар. Әдетте, мұндай турлар арнайы жабдықталған экологиялық

соқпақтармен іргелес оқу, ғылыми-көпшілік және тақырыптық экскурсиялардың жиынтығы болып табылады. Көбінесе олар қорықтар мен ұлттық саябақтардың аумақтары бойынша ұйымдастырылады. Бұған оқушылардың жорықтары да кіреді, оның барысында мұғалім, гид табиғат туралы экскурсиялар мен әңгімелер өткізеді.

3. *Шытырман оқиғалы туризм (экстремалды туризм)*. Бұл түр табиғатта қозғалудың және демалудың белсенді әдістерімен (outdoor) байланысты барлық саяхаттарды біріктіреді, оның мақсаты жаңа сезімдер, әсерлер алу, туристің дене бітімін жақсарту және спорттық нәтижелерге қол жеткізу. Бұған альпинизм, жартасқа өрмелеу, мұзға өрмелеу, спелеотуризм, тау және жаяу серуендеу, су, шаңғы және шаңғы туризмі, каньонинг, ат туризмі, тау велосипеді, сүңгу, парапланеризм және т. б. сияқты туризм түрлері кіреді. Туризмнің осы түрлерінің көпшілігі жақында пайда болды және экстремалды болып саналады, өйткені олар үлкен тәуекелмен байланысты. Сонымен қатар, бұл экотуризмнің ең жылдам дамып келе жатқан, тиімді, қымбат болса да түрі. Шытырман оқиғалы туризм көбінесе "ауыр экотуризм" деп аталады, өйткені туристердің приключенияға деген құштарлығы табиғатты қорғау мотивтерінен басым болады.

4. Табиғи резерваттарға саяхат, ЕҚТА. ЕҚТА-да орналасқан бірегей және экзотикалық табиғи нысандар мен құбылыстардың жоғары тартымдылығы көптеген туристерді тартады. Мысалы, Латын Америкасына келетін туристердің 48% - ы табиғи резерваттарға саяхаттауды мақсат етеді. Көптеген ұлттық саябақтардың, қорықтардың басшылығы экологиялық экскурсияларды нағыз шоуға айналдырады [2].

Қазақстанда туристік саланы дамытудың перспективалы бағыттарының бірі экологиялық туризм болып табылады. Қазақстанның қорық аймақтарына қызығушылық танытатын туристер саны артып келеді, ұйымдастырылған туризмнің жаңа түрлері: велосипед, ат, су дамуда.

Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамыту қажеттілігі экономикалық факторларға - жаңа жұмыс орындарын құруға, шалғай өңірлерде жергілікті қоғамдастықтарды дамытуға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тапсырысқа – халықтың денсаулықты сақтау және бос уақытты пайдалану проблемаларына неғұрлым тұтас, жүйелі көзқарасқа деген қажеттілігіне байланысты. Дүниежүзілік туристік ұйым сарапшыларының пікірінше, экологиялық туризм соңғы он жылда ең танымал болып келеді және кез келген мемлекеттің тұрақты даму құралдарының бірі болып табылады.

Туристік әлеуетті зерттеу қорытындылары көрсеткендей, Қазақстанның экологиялық туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктері бар. Оның негізін Еуразия орталығындағы бірегей табиғи жағдайлар мен ландшафттар, әртүрлі тарихи кезеңдерде Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың көптеген табиғи, тарихи ескерткіштері, мәдени және этникалық мұралары құрайды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда экологиялық туризмнің дамуы байқалады.

Жұмыстың мақсаты: Қазақстандағы экологиялық туризмнің даму салаларын зерттеу.

Зерттеу нысаны: Қазақстандағы мемлекеттік табиғи ұлттық парктер

Зерттеу әдістері: далалық-экспедициялық, экскурсиялық, ақпараттық

Зерттеу нәтижелері. Далалық-экспедициялық зерттеу нәтижесінде Қазақстанда қорғауға алынған мемлекеттік табиғи ұлттық парктер аумағы зерттелді. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер-биологиялық және ландшафттық әртүрлілікті сақтауға, ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық қоры бар бірегей табиғи кешендер мен мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін табиғатты қорғау, экологиялық-ағарту, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған, табиғатты қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар.

Ұлттық саябақтарды құрудың негізгі идеясы - адамдарға оларға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ете отырып, жабайы табиғаттың бірегей бұрыштарын сақтау. Бұл қорғауды қажет ететін табиғи нысандар, бірақ сонымен бірге олар біздің керемет еліміздің ең құнды байлығы болып табылады. Бұл - біз өз демалысын өткізу және адал тапқан ақшамызды жұмсау үшін қолда бар мүмкіндіктердің алуан түрлілігімен бүлінген осындай "қалаулы" шетелдік туристі Қазақстанға тарта алатын нәрсе. Ақыр соңында, бізде шынымен көрсететін нәрсе бар.

Мемлекеттік ұлттық табиғи парк - ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының бірегей табиғи кешендері мен объектілерінің биологиялық және ландшафтық саналуандығын сақтауға, оларды табиғат қорғау, экологиялық-ағартушылық, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ. Қазақстанда қазіргі уақытта 12 ұлттық парк ұйымдастырылған. Соның әрқайсысының табиғи, экологиялық ерекшеліктеріне тоқталып кетейік.

Баянауыл ұлттық мемлекеттік табиғи паркі. 1985 жылы ҚССР Министрлігі № 276 қаулысымен құрылған. Баянауыл ауданының аумағында орналасқан, жалпы аумағы 50 688 га құраған. ҚР Үкіметінің қаулысымен 2007 жылы 27 желтоқсанда №1305 парк аумағы кенейтілді. Қазіргі кезде БҰМТП 68 452,8 га құрайды. Орман және аңшылық шаруашылығы комитетінің шешімімен «Қызылтау» қаумалы БҰМТП қорғауға бекітілді, жалпы аумағы 60 000 га құрайды.

Климаты тым континенттік (жазы - ыстық, қысы суық). Жер бедері жекелеген жақпар тасты тау шоқыларынан тұрады. Баянауыл тауларының етегінде көптеген бұлақтар, суы мөлдір көлдер (Жасыбай, Сабындыкөл, Торайғыр) бар. Саябақта 20-дан аса археологиялық ескерткіштер, қола дәуірінен қалған қорғандар, тастағы жазулар мен таңбалар, үңгірлер ("Әулиетас", "Драверт", "Құмыра", т.б.) бар. Ұзақ жылдар бойы жел мен судың әрекетінен түрлі мүсіндерге айналға жартастар ("Найзатас", "Жұмбақтас", "Көгершін", "Атбасы", т.б.) саябақ табиғатына ерекше көрік береді. Саябақтың өсімдіктер дүниесі мен жануарлар әлемі де алуан түрлі. Өсімдіктердің 400-ден астам түрі (қарағай, қайың, қандыағаш, таңқурай, мойыл, долана, т.б.), сондай-ақ, Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген жабысқақ қандыағаш, көктем жанаргүлі де осында өседі. Омыртқалы жануарлардың 100-ден аса түрі кездеседі. Сүтқоректілердің 40-тан аса түрлері (арқар, елік, қасқыр, түлкі, сілеусін, борсық, тиін, т.б.) мекендесе, құстардың 50-ден астам түрлері (аққу, қаз, үйрек, құр, шіл, бүркіт, т.б.) ұялайды. Арқар, бүркіт, сұңқылдақ аққу Қазақстанның "Қызыл кітабына" енгізілген. Балықтың 8 түрі (шортан, сазан, оңғақ, алабұға, т.б.) бар. Саябақ аумағы атқаратын қызметіне қарай қорықтық, қорықшалық және демалыс белдемдеріне бөлінген. Қорықтық белдемде шаруашылық жұмыстардың қай түріне болса да тыйым салынып, биологиялық алуан түрлілік, экожүйелер қорғалады. Қорықшалық белдемде шаруашылық жұмыстар белгілі бір тәртіппен шектеулі түрде жүргізіледі. Демалыс аймағына келушілер саны да реттеліп отырады. Баянауыл ұлттық табиғи саябағының табиғат қорғауды, адам игілігі үшін ұқыпты пайдалануды насихаттау ісінде алатын орны ерекше, ғылыми, мәдени және эстетикалық маңызы зор.

Іле-Алатауы ұлттық табиғи паркі. Іле Алатауының әсем ландшафтарын қорғау, өсімдік жамылғысы мен жануарлар әлемін сақтау, туризмді дамыту мақсатында ұйымдастырылған. 1996 жылы Алматы облысы Қарасай, Талғар, Еңбекшіқазақ аудандарының аумағында орналасқан Қаскелең, Пригород, Түрген орман шаруашылықтарының негізінде құрылған. Орталығы - Таусамалы ауылы. Ауданы 202 мың га, ол Алматы қаласынан оңтүстікке қарай Іле Алатауының (Тянь-Шань) солтүстік беткейінде, батыста Шамалған өзені, шығыста Түрген өзенінің аралығындағы ұзындығы 120 км, ені 30 –

35 км аймақты алып жатыр. Оның құрамына 4-Ақсай, Медеу, Талғар және Түрген орман шаруашылығы аумағындағы аласа, орташа және биік тау ландшафтары енеді. Климаты биіктік белдеулер бойынша өзгереді: тау етегіндегі далалық белдеу ылғалды, жазы құрғақ әрі ыстық, қысы жылы, қары жұқа; аласа және орташа тау аймағы ылғалды әрі ыстық; альпі және субальпі шалғындары белдеуінде ылғалдылығы өте жоғары. Орта жылдық жауын-шашын мөлшері 550 - 600 мм. Саябақ теңіз деңгейінен 600 - 4540 м биіктікте орналасқан. Ең биік шыңы - Конституция (4540 м) және Қазақстанның 25 жылдығы шоқысы (4494 м). Ең үлкен мұздық – Дмитриев мұздығы (ауданы 17 км²). Түрген, Есік, Талғар, Кіші және Үлкен Алматы, Қарғалы, Ақсай, Қаскелең өзендері ағып өтеді. Олардың бастауларында моренді көлдер бар, көпшілігі маусым айында суға толып, қысқа қарай тартылып қалады. 2500 м биіктікте Үлкен Алматы көлі орналасқан, оның ауданы 1 км², тереңдігі 39,3 м. Үлкен Алматы өз-нің су алабында орналасқан радонды Алмаарасан және кремнийлі-термалды Горельник пен Таутүрген бастаулары бар.

Жері негізінен қара топырақты. Саябақтың флорасында 1 мыңнан астам өсімдік түрі бар, оның 500-ден астамы жапырақты орман, 400-ден астамы - қылқан жапырақты орман алқаптарында өседі. Бұл өсімдіктердің 36 түрі Қазақстанның “Қызыл кітабына” тіркелген (мысалы, Алматы кекіресі, Сиверс алмасы, Мушкетов түйесіңірі, т.б.). Өсімдіктерден: Тянь-Шань сұлыбасы, шалғын қоңырбас, беде, сиыржоңышқа, т.б.; илік - қымыздық, рауғаш, таран, т.б.; дәрілік - түймешетен, өгейшөп, шырғанақ, бақбақ, т.б.; эфирлі-майлы – аюбалдырған, арша, жусан, т.б.; жеміс-жидектерден – өрік, алма, таңқурай, бүлдірген, бөріқарақат, долана, т.б. өседі. Жануарлар әлемі де өте бай.

Жасыл көл

Түрген шатқалы

Ассы Үстірті

Шарын шатқалы

Омыртқасыздардың 8 класқа бірігетін 2 мыңнан астам түрі белгілі. Барылдауық қоңыздардың 252, стафилинидтердің 180, жапырақ жегіштердің 102, күндізгі көбелектердің 145, жарғаққанаттылардың 110, қазғыш жабайы аралардың 97, құмырсқалардың 33, шаншарлардың 30 түрі анықталған. Омыртқасыздардың 24 түрі (мыс., Түркістан түркомиласы, әшекейленген жүйрік қоңыз, шығыс ахраноксиясы, Іле хош иісті отын кескіш қоңызы, т.б.) Қазақстанның “Қызыл кітабына” тіркелген. Омыртқалы жануарлардың 245 түрі, олардың 8 түрі балықтар; 4-еуі – қосмекенділер; 8-і – бауырымен жорғалаушылар; 178-і – құстар; 47-сі – сүтқоректілер. Бұлардың ішінде балықтардың 4, қосмекенділердің 2, құстардың 11, сүтқоректілердің 7 түрі Қазақстанның “Қызыл кітабына” енгізілген. Саябақ аумағында Талқыз және Түрген ескі қалашықтарының орны сақталған. Түрген шатқалында ертедегі темір дәуірінің зираттары мен Есік өзенінің бойында сақ қорғандары бар. Бутаков сарқырамасы, реликті мүк басқан Шыңтүрген шыршалары да табиғат ескерткіштері болып саналады. Соңғысында мүк астында, 30 - 40 см тереңдікте қалыңдығы 2 - 3 м болатын мәңгі мұз қабаты бар. Әсем табиғаты, алуан түрлі флорасы мен фаунасы бар саябақтың қоршаған ортаны қорғауда алатын орны ерекше.

Алтын Емел. Жоңғар Алатауы оңтүстік сілемдерінің арасында орналасқан ұлттық табиғи парк. Жер көлемі - 520 мың гектар. Парк аумағында туристерді қатты қызықтыратын бірегей табиғи құрылымдар және байырғы тарих ескерткіштері орналасқан. Шатқалдарында ежелгі адамдардың тасқа қашап салған суреттерін көруге болады. Қапшағай мемлекеттік аңшылық шаруашылығы негізінде 1996 жылы құрылды. Ол Алматы облысы Кербұлақ және Панфилов аудандарында орналасқан. Аумағы 469620 га. Бақтың құрамына Қапшағай бөгетінің солтүстігі бөлігі мен Іле өзенінің оң жағалауы, Жетісу (Жоңғар) сілемдері: Кіші және Үлкен Қалқан, Ақтау, Қатутау, Дегерес, Матай, Шолақ, Қояндытау таулары және өте сирек кездесетін табиғат ескерткішінің бірі – «Әнші құм» («Айғай құм») кіреді.

Әнші құм

Ошақтас

Қапшағай бөгетінің оң жағалауындағы тау етегі жазықтығында көптеген қорғандар (мысалы, сақ хандарының қабірі - Тигрхауда, 7 - 4 ғасырлар), тау сайларында әр түрлі жануарлардың суреті салынған жартас көрмесі бар. Бақтың климаты қатаң континенттік, қысы суық, жазы ыстық. Жылдық жауын-шашын мөлшері 330 мм-ден аспайды. Қаңтардың орташа температурасы – 8,6°С, шілденің орташа температурасы 26°С. Қар аз түседі, ол жабайы жануарлардың қыстап шығуына қолайлы жағдай туғызады. Бақ флораға бай, онда жоғары сатыдағы өсімдіктердің 1500 түрі, «Қызыл кітапқа» енген 22 түрі (мысалы, Мүсілім сылдыршөбі, Қопал таспашөбі, Іле бөріқарақаты, т.б.) бар. Бақ жануарлар әлеміне де бай. Омыртқасыздардың ішінде ең көп кездесетіні – өрмекшітәрізділер мен жәндіктер. Жәндіктердің 5000-нан аса түрі белгілі, оның 25 түрі Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген. Мысалы, Галузо отынкескіш қоңызы, Сольский барылдауық қоңызы, дала сколиясы, жолақты тораңғы көбелегі, т.б. Омыртқалы жануарлар фаунасы да бай. Балықтың 20 түрі, оның ішінде 3 түр эндемиктер (балқаш алабұғасы, балқаш шармайы, бір түсті салпыерін) болып саналады. Қосмекенділерден жасыл құрбақа, қызылаяқ бақа және көлбақа бар. Бауырымен жорғалаушылардың 25 түрі кездеседі. Мысалы, қалқантұмсық жылан, дала тасбақасы, жалтырауық жармасқы, оқжылан, т.б. Құстардың 200 түрінің 174 түрі саябақта ұялайды. 18 түрі «Қызыл кітапқа» енгізілген, мысалы, қара дегелек, балықшы тұйғын, жұртшы, үкі, т.б. Сүтқоректілердің 70-тен астам түрі мекендейді, олардың ішінде ортаазия тас сусары, шұбар күзен, ортаазия өзен құндызы, Тянь-Шань арқары және бозтүсті ергежейлі қосаяқ қорғауға алынған. Саябақта 1976 – 77 жылдардан бері ақ бөкендер, 400-ден аса құлан мекендейді. Табиғатта сирек кездесетін бір түр - Пржевальский жылқысы дүние жүзінде бірнеше зообақта ғана сақталған. 2003 жылы саябаққа Германиядан бірнеше жылқы әкелініп, жерсіндірілді. Саябақта табиғат шежіресі жүргізіліп, жан-жақты жабдықталған бірнеше туристік маршруттар жұмыс істейді. Саябақ археологиялық ескерткіштер мен ежелгі таңбалар және суреттер салынған үңгірлермен тастарға бай. Сақ дәуірінде салынған «Бесшатыр» обаларының маңызы үлкен. Ш.Ш.Уәлихановтың тарихи-мемориалдық мұражайы осында орналасқан. Саябақта өсімдіктердің 1800 түрі: балқаш сексеуілі, баялыш, шырша, үйеңкі, тораңғы, қызыл тал, жиде, жыңғыл, сексеуіл, қылша, т.б.

өседі. Саябақтың жануарлар әлемі де алуан түрлі: сүтқоректілерден құлан, қарақұйрық, арқар, түлкі, тас сусары, қоян; құстардың 15 түрі: бүркіт, тазқара, ителгі, кекілік, қырғауыл, бұлдырық; балықтардан сазан, көксерке, ақмарқа, табанбалық, т.б. кездеседі. Омыртқасыз жануарлар дүниесі толық зерттелмеген. Саябақта 17 қорықша бекеті және бірнеше туристік маршрут жұмыс істейді.

Көкшетау ұлттық табиғи саябағы. Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстарымен Айыртау мен Зеренді аудандарының ерекше экологиялық, тарихи, ғылыми, эстетикалық және демалыстық бағалы аймағында бірегей табиғи кешенді сақтау және қалпына келтіру мақсатымен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 10.04.96 қаулысы негізінде құрылды. Саябақтың негізгі аумағы 151,1 мың га, бұған көне қарағайлы орман, тоғайлы саяжайлар және бұрынғы Зеренді, Арықбалық, Озерный орман шаруашылықтарымен, кәсіпорындарының, Дубровский аң-орман шаруашылықтарының қайынды-көктеректі ормандары, сондай-ақ Зеренді, Имантау, Шалқар, Лобанов, Белый және суы қорғалатын аймаққа жанаса жатқан жерлері бар Байсары көлдерінің аумағы кіреді. Географиялық саябақ Солтүстік Қазақстан аумағының орман-тоғайлы үстіртінде, Көкшетау қаласынан 60 км батысында орналасқан. Саябақтың және оның қорғалатын аймағының кең аумағы (5 мың км²-ге жуық) адам мен табиғаттың ескі және қазіргі дәуірдегі дамуын бейнелейтін тарихи мұра ретінде бірегей табиғат мұражайы болып табылады. Мұнда өсімдіктің 700 түрі, жан-жануардың 305 түрі, Қазақстанның барлық флорасы мен фаунасының 30 %-на жуығы бар, сонымен бірге геологиялық, археологиялық, тарих және мәдениет ескерткіштері (бұған неолит дәуірінің Ботай мекені де кіреді), мемлекеттік қорғауда. Ұлттық саябақ аумағы жағынан үш аралас филиалға: Зеренді аймақтық бөлімшесі (орталығы - красный кордон кенті), Арықбалық АБ (Горный кенті), Шалқар АБ (Лобанов кенті) және Дубравский ұдайы өндіріс учаскесіне (Мостовой кордоны) бөлінген. Аумақтың 10 %-н ірі Шалқар, Имантау, Зеренді көлдерінің жағаларына орналасқан келушілерге, туристерге қызмет көрсететін демалыс аймақтар алады. Ұлттық саябақта: "Шалқар" және "Зеренді" санаторийлерінде стационарлық (емдеу-сауықтыру), яхтада, атпен серуендеуге, спорттың тау-шаңғы түрлері, "Тұрпан", "Имантау", "Зеленый мыс", "Дубрава" демалыс базаларында қысқамерзімдік (маусымдық) демалыс түрлері ұйымдастырылған.

Қарқаралы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 1 желтоқсандағы №212 арнаулы қаулысына сәйкес ұйымдастырылған. Мақсаты Қарқаралы және Кент кешендеріндегі өте сирек кездесетін және экологиялық, тарихи, ғылыми, әсемдік жағынан ерекше құнды тау сілемдері мен орман алабын сақтау және қалпына келтіру. Ұлттық парктің жалпы көлемі - 112,12 мың га. Қарқаралының ауа райы оны қоршаған аймақтарға қарағанда әлде қайда біркелкі, қоңыр салқын. Ауа райының жылдық орташа көрсеткіші 2 С жылы. Шілде айында орта есеппен +18, +20 С болса, қаңтар айында -12, -15 С суықтықты көрсетеді. Жауын-шашынның ең көп түсетін кезі шілде айына келеді, жалпы жаздағы ылғал мөлшері 200 мм дейін болады. Тау баурайлары шатқал-шатқал болып тілініп кеткендіктен одан бұлақтар мен өзендер ағып жатады. Олардың ең бастылары: Каркаралинка, Керала, Кендала, Аяноға және Қарасу. Бұлардың барлығы да даладағы тұзды өзендер қоймасына жатады. Қарқаралының көгалды табиғатына ерекше сұлулық беретін Шайтанкөл, Бассейн, Пашенный және Үлкен Көл сияқты бірнеше көлдер бар. Сол сияқты тауларда жауын суы жиналған шағын-шағын бірнеше суаттар кездеседі. Қарқаралы жерінде сүтқоректілердің 40-қа тарта түрлері бар. Олар негізінен бедерсіз бір түсті: бұлан, елік, тиін, борсық, суыр, сілеусін, қасқыр, түлкі, қоян сияқты т.б. жануарлар. Сирек кездесетін жануар — арқар Қызыл кітапқа енгізілген. Құстардың - 114 түрі бар. Олар негізінен құр, тоқылдақ, құзғын сол сияқты бүркіт, қарабайқұс, сұңқар, үкі сияқты сирек кездесетін құстар да Қызыл кітапқа енгізілген. Сирек кездесетін өсімдіктер түрі — 66, негізінен орман тұқымдас: қарағай,

қайың көктерек, тал, арша және т.б. ағашты-бұта тектес түрлері өседі. Ал қарқаралы бөріқарақаты (барбарис), мүк сияқты өсімдіктің түрлері де Қызыл кітапқа енгізілген.

«Бурабай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Ақмола облысының Щучье ауданында орналасқан. 2000 жылы ұйымдастырылған. Саябаққа Қазақ ұсақ шоқылы аймағының (Сарыарқаның) солтүстік-батыс бөлігіндегі Көкшетау қыратының шығыс бөлігінде орналасқан Бурабай таулы орман сілемі кіреді. Жер аумағы 83,5 мың га. Саябақ орналасқан аймақта ауа райы континенттік, қысы суық әрі ұзақ, ал жазы қысқа, ыстық. Қаңтардың орташа температурасы -16,7°C, шілдеде - 18,6°C. Бурабай сілемдерінде Бурабай, Шортанды, Қатаркөл, Үлкен және Кіші Шабақты, т.б. табиғаты әсем көлдер көп. Мұндағы көлдердің суы негізінен тұщы. Саябақ аумағында шағын өзендер мен жылғалар да бар. Бурабай орман сілемінде қылқан жапырақты және аралас жапырақты қалдық ормандар плейстоцен дәуірінен бері сақталып келеді. Онда республиканың солтүстік аймақтарына тән өсімдіктер мен жануарлардың реликт түрлері де сақталған. Саябақта өсімдіктердің 757 түрі өседі, оның 95-і сирек және жойылып кету қаупі бар түрлер (мысалы, ірі гүлді шолпанкебіс, қара қандыағаш, бұғы қынасы, Фукс сүйсіні, т.б.). Орманды алқапта көбірек өсетін ағаштың бірі - қарағай. Одан басқа көктерек, тал, ырғай, бозарша, итмұрын, долана, қарақат, т.б. өседі. Реликті түрлерден – қырықжапырақ, қырықбуын, плаун, қияқөлең, мүкжидек, т.б. бар.

Сондай-ақ саябақтың флора құрамында дәрілік, тағамдық, әсемдік өсімдік түрлерін көптеп кездестіруге болады. Кейбір шағын көлдердің жағалауларында реликті шымтезек батпақтары да бар. Саябақтың фауна құрамы да өте бай. Мұнда омыртқалы жануарлардың 305 түрі мекендейді, олардың 87-сі сирек кездесетін түрлер. Мұнда кәдімгі бұғы және асканияның буданды бұғылары жерсіндірілген. Орманды алқаптарда сілеусін, ақкіс, ақ қалақ, орман сусары, т.б. мекендейді. Саябақ аумағында балықтардың 6, қосмекенділердің 3, бауырымен жорғалаушылардың 6, құстардың 200-ден астам түрі кездеседі. Қазақстанның «Қызыл кітабына» енген бүркіт, қарақұс, үкі, т.б. бар. Омыртқасыздар әлемі әлі толықтай зерттеліп біткен жоқ. Бірақ қорғауға алынған жәндіктердің кейбір түрлерін: әдемі қызинелік, Сервилдің севчүгі, дала сколиясы, карминді поляк сымыры, т.б. кездеседі. Саябақ ландшафтысының ғажайып табиғатына қарап, бұл алқапқа «Қазақстан Швейцариясы» деген теңеу береді. Мұнда үгілу мен желдің әсерінен ерекше тас мүсіндер қалыптасқан. Мысалы, «Оқжетпес», «Ұйқыдағы батыр», «Бүркіт», «Түйе», «Құдыр», «Сфинкс».

Қатонқарағай ұлттық табиғи паркі. Шығыс Қазақстан облысының Қатонқарағай ауданының аумағында. 2001 жылы ұйымдастырылған. Солтүстігінде Қызылқарағай және Қатынтау қыраттарына ұласа отырып, Ресеймен шектеседі. Шығысында Үкек даласымен (Ресей, Алтай Республикасы) және Қытаймен, оңтүстігінде Темірқабә өзенін бойлай Марқакөл қорығымен шектеседі. Ауданы 643 мың гектар, оның 215 мың гектары орманды алқап, ағаштарының қоры - 24 мың м3, қорықтық аймақ жері 151 мың гектар. Саябақтың пайдаланылатын аумағы - 492 мың гектар.

Қатонқарағай ұлттық саябағы жануарлар мен өсімдіктердің түріне бай. Мұнда сүтқоректілердің 66 түрі, оның ішінде марал, бұлан, таутеке, аю, сілеусін, құну, т.б. бар. Құстардың 250-ден астам түрі кездеседі. Сирек кездесетін, қорғауға алынып, Қазақстанның “Қызыл кітабына” енгізілген ұлар, қара дегелек, т.б. құстар бар. Саябақ жерінде самырсын, балқарағай, қарағай, шырша, қайың, мойыл, терек өседі. Өте сирек кездесетін, жылдан жылға таралу аймағы азайып бара жатқан, Қазақстанның “Қызыл кітабына” енгізілген 40-тан астам өсімдік түрлері кездеседі. Мысалы, алтын тамыр, алтай рауғашы, марал түбірі, т.б. Сондай-ақ саябақ жері табиғат және мәдениет ескерткіштеріне де бай. Теңіз деңгейінен 4506 м биіктікте орналасқан Мұзтау және Көккөл сарқырамалары, мәдени-тарихи ескерткіш болып табылатын Берел қорғаны мен Көккөл кеніші бар.

Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Алматы облысының Еңбекшіқазақ, Райымбек және Ұйғыр аудандарында орналасқан мемлекеттік саябақ. 2004 жылы

ұйымдастырылған. Жер көлемі 93,2 мың га. Саябақ 1964 жылдан бері республикалық маңызы бар табиғат ескерткіші ретінде қорғалып келді. Шарын ұлттық табиғи саябағы Үлкен Бөгеті тау жотасын, Сөгеті аңғары мен шекаралас шөлді жерлерді Шарын өзенінің бойындағы «Қызғылт қамалдар» аңғарын, сол маңдағы далалы алқапты және Торайғыр тауы беткейлерін қамтиды. Саябақ аумағынан Шарын өзені ағып өтіп, Іле өзеніне құяды. Шарын өзеніне тау беткейлерінен басталатын Шалкөдесу, Кеген, Қарқара, Кенсу, Орта Мерке, Шет Мерке, Темірлік, т.б. ұсақ өзендер қосылады. Саябақтың ауа райы құрғақ қоңыржай, жауын-шашынның жылдық мөлшері 150 мм-дей. Шарын ұлттық табиғи саябағында геологиялық ежелгі кезеңдерден сақталып келе жатқан «Қызғылт қамалдар» аңғарының кескін-келбеті өте таңданарлық. Шарын өзенінің миллиондаған жылдар бойы жуып-шаюынан өзен аңғарында ойдым-ойдым қызғылт түсті шатқалдар пайда болған. Дәл осындай табиғаты ерекше шатқал дүние жүзінде Шарыннан басқа тек АҚШ-тағы Колорода штатында ғана кездеседі (Үлкен каньон шатқалы). Саябақта өсімдіктердің 940 түрі өседі, оның 60-қа жуық түрі эндемиктер. Ондағы өсімдіктердің 21 түрі қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» тіркелген. Сүтқоректілердің 60, құстардың 300, бауырымен жорғалаушылардың 20, балықтардың 10 түрі кездеседі. Саябақ аумағынан ерте кездерде тіршілік етіп, кейіннен жойылып кеткен жануарлардың (пілдердің, мастодонттардың, мүйізтұмсықтардың, қорқау қасқырдың, стенон жылқысының, т.б.) қаңқа қалдықтары да табылған. Оны Үлкен Колорадо каньонының (АҚШ) кіші бауыры деп те атайды. Бұл жер вестерндерді жақсы көретіндер үшін еркіндік - «Верная рука - друг индейцев», «Охотники за скальпами» фильмдерінің стиліндегі Жабайы Батысты игеру көріністерін қоюға мүмкіндік береді. Ал театрландырылған көріністерге бейімділігі жоқтардың мәңгілік туралы ойға батуы мүмкін. Каньонның «Долина замков» деген тағы бір аталуы бар. Себебі бұл жердегі үнсіз жатқан алып жартастар өздерінің таңғажайып пішіндерімен таңқалдырады. Табиғат атты сәулетші тастан және останций жыныстарынан салған «Винни-Пух», «Утка в гнезде», «Пингвин» және басқа аталуы жоқ қорғандар өз деңгейінде «өмір сүрген» 300 миллион жылмен салыстырғанда екі мыңжылдық пен біздің дәуіріміздегі жаңа ғасырдың өткен бірнеше жылы қас қағым сәттей болып көрінеді. «Шарын каньоны» - жаратылысында табиғи кешен. Ол Үлкен Колорадоның шағын түрі іспеттес. Ондаған және жүздеген метрлік биіктікке көтерілетін ертегідегідей қорғандардың қайталанбас мұнараларына, содан кейін каньонның түбіндегі адамдардың кішкентай мүсіндеріне қарап еріксіз ойға қаласың. Жердегі адамзат атаулының рөлі, тарихтағы тұлғалар, табиғатпен үйлесімді өмір туралы ойланасың. Сайрам-өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі.

Шарын ұлттық табиғи саябағы

Сайрам-өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Сайрам-өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Оңтүстік Қазақстан облысының жерінде орналасқан. Жер аумағы 149 мың га. Мұнда өсімдіктердің 1635 түрі кездеседі, оның 35-і эндемиктер. Олардың ішінде 62 түрі Қазақстанның Қызыл кітабіне енгізілген, саңырауқұлақтардың 3 түрі, мүктердің 25 түрі

кездеседі. Ғылыми құндылығы ерекше саналатын аршалы орман алқабы бар. Мұндағы ірі аршалардың кейбіреуі 700 жылдан бері өсіп тұрғандығы анықталған. Аршаның 3 түрі (балғын арша, Зеравшан аршасы және сауыр арша) өседі. Саябақтағы таудың жасылы, долананың, бөріқарақаттың, итмұрынның, өріктер мен алмалардың ну бұталары, қылқанды ағаштардың молдығы, жайқалған жаңғақ ағаштары мен дәрілік өсімдіктердің аңқыған иісі ауаны фитонцидтармен толтырады.

«Көлсай көлдері» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. «Көлсай көлдері» Мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Мемлекеттік мекемесі Қазақстан Республикасы үкіметінің 2007 жыл 7 ақпандағы № 88 қаулысымен құрылды. Парк территориясында теңіз деңгейінен 1800-3500 метр жоғары өсетін өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, керемет өзендер мен көлдер, қырлы ландшафттар кездеседі. Бояуларға боялған, бұталы өсімдіктер осы аумақтың тартымды және көріктілігін көрсетеді. Ауа-райы жағдайы демалу және сауықтыру үшін ыңғайлы, оған сәйкес қысы жұмсақ, ауасы таза, қысқы демалыс түрлері үшін қолайлы. Көлсай көлдеріне жаяу және атты маршруттармен, ал Қайынды көліне дейін автокөлікпен баруға болады. сонымен қатар, сіздер гидтер мен экскурсовод-нұсқаушылардың қызметін пайдалана аласыздар.

Көлсай көлдері

Қайынды көлі

Жетісу Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Жетісу Алатауы - Қазақстанның шығыс бөлігіндегі тау, Жетісу тау жүйесінің солтүстік және солтүстік-батыс жалғасы болып табылады. Ол солтүстігінде Алакөл қазаншұңқыры мен оңтүстігінде Іле өзені арнасы аралығында ендік бағытта созылып жатыр. Ұзындығы 450 км, ені 100200 км Жетісу Алатауын батыста Көксу өзені, шығыста Буратал өзені кесіп өтеді. Мұнда суармалы егістік алқаптар мен жайылымдар орналасқан. Көкөніс, жеміс ағаштары, мал азықтық шөптер мен астық дақылдары өсіріледі. Биігіректе дала зонасы (1200-1400 м-ден 1800-2000 м-ге дейін) орналасқан. Мұнда шыршалы ормандар мен самырсын өседі.

«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі. Орталық Қазақстан үстірті бірегей дала экожүйелерін сақтау мақсатында 2011 жылдың 11 наурыз Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 247 Қаулысымен «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи бағы құрылды. Қазақстан ұлттық бақтарының қатарына он екінші ұлттық бағы болып, ҚР Ауылшаруашылығы министрлігі Орман және аң шаруашылығы комитеті «Жасыл Даму 2011-2014» бағдарламасы ауқымында БҰҰДБ/ГЭҚ «Далалық экожүйелерді сақтау мен орнықты басқару» Жобасының қолдауымен құрылды.

«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи бағы

Жаңа құрылған «Бұйратау» ұлттық бағы шамалы құрғақ пен құрғақ жерлер суб-зоналар арасында ауыспалы белдікте орналасқан және бұл аумақтың қайталанбас мәні далалы жерлер мен орманды жерлердің (қайың, қыршаңқы) үйлесіп келуінде. «Бұйратау» бағы Ақмола облысы Ерейментау ауданы (60814 га) мен Қарағанды облысы Осакаров ауданы (28154 га) аумағында орналасқан. Оның жалпы ауданы 88 968 га.

«Бұйратау» ұлттық бағының флористикалық құрамында 450 түрден астам жоғарғы тамыр өсімдіктері бар. Мұнда ботаникалық географиялық тұрғыдан маңызы бар Орталық Қазақстан Үстіртінің ерекше флорасының бестен бір бөлігі сақталады. Флораның құрамында қандыағаш, қырыққұлақ, қалампыршөп, көктем жанаргүлі, жаушымылдық, жабысқақ мысықот, Геснер қызғалдағы сияқты сирек кездесетін және ареалы шектеліп жатқан 30-н астам түрлер кіреді.

Бақтың фаунасына 5 топ және 15 тұқымдастарға жататын сүтқоректілердің 45 түрі кіреді, бұл Қазақстан таксондары санының сәйкесінше 71 % және 39 %-н құрайды. Бақтың аумағында Қазақстанның таулы өлкелерін мекен ететін басқа популяциялардан жекеленген және саны 200-ге жететін арқардың Ерейментаулық популяциясы мекен етеді. Сонымен қатар соңғы жылдары саны 100-ге жететін маралдың акклиматизациясы жөнінде жұмыс ойдағыдай жүргізіліп жатқандығын атап өту керек.

Ұлттық бақтың орнитофаунасы құрамына құстардың 227 түрі кіреді (барлық орнитофаунаның 46 %-ы), олардың ішінде 127 ұялайтын құстар қатарына жатады. Орнитологиялық кешендер қатарынан далалы, бұталы, петрофилді, орманды, шабындық және сулы-батпақты кешендер басым. Бақтың аумағында Қазақстанның Қызыл кітабына енген жалбағай, сұңқылдақ аққу, ақбас үйрек, кәдімгі тұрпан, дала қыраны, тазтырна, дуадақ, безгелдек, тарғақ, үкі сияқты ұялайтын құстардың 13 түрі кездеседі. Сондай-ақ Қызыл кітапқа енген шыбын-шіркейдің 17 түрі бар.

"Бұйратау" бағының құрамына оған аттас болатын жергілікті маңызы бар табиғи бақ және республикалық маңызы бар Белодымовск пен Ерейментау атты мемлекеттік табиғи қаумалдар қосылды. "Бұйратау" бағы Теміртау мен Ерментау орман шаруашылығы мекемелері мемлекеттік орман қорының жерінде құрылған. Оның орталық кеңсесі Қарағанды облысы Молодежный ауылында орналасады. Қызметкерлердің жалпы саны 94 адам.

Қазіргі кезде 25 ерекше қорғалатын табиғи аймақтар ішінде далалы жерлер «Ырғыз-Торғай» мемлекеттік табиғи резерватында, «Наурызым» және «Қорғалжын» мемлекеттік табиғи қорықтарда (шамалы құрғақ жерлер суб-зонасы), Баянауыл (құрғақ бетегелі дала суб-зонасы) және Қарқаралы (орманды дала) мемлекеттік табиғи бақтарында қорғауға алынған.

Қорытынды. Біздің еліміз көп қырлы және бай, бірақ біз тек бір аймақты алдық. Біз бұл байлықты сақтап қана қоймай, оны ұрпақтарыма жеткізіп қана қоймай, оны бүкіл әлемге көрсеткіміз келеді! Мемлекет бұл аумақтарды қорғауға ақша бөлетіні және экологиялық туризмді экономиканың тұрақты дамуына ықпал ететін басым салалардың бірі ретінде

дамыту міндетін қоятыны сөзсіз, бірақ бұл қорғалатын табиғи аумақтарға бару ережелерінің сақталуын тиісті бақылауды сақтау және туристік көрме нысандары ретінде табиғи саябақтарды дұрыс басқару үшін жеткіліксіз. Яғни, ұлттық саябақтар оңай қол жетімді және келуге тартымды болуы керек, бірақ сонымен бірге келу үрдісі нысандардың сыртқы келбетіне зиян келтірмейтіндей етіп ұйымдастырылуы керек. Туған табиғатты тамашалау және оны тану, оның сұлулығына тең қол жеткізу және оны сақтауға жалпы қамқорлық жасау, өз еліне деген мақтаныш сезімін тәрбиелеу, оның тарихымен таныстыру ұлттық саябақтардың басты идеялары болуы керек. Біз, жергілікті тұрғындар, осы әдемі жерлерге барғымыз келсе, қазір кездесетін көптеген мәселелер бар. "Экологиялық төлемдер" деп аталатын кіреберістерде көптеген шлагбаумдар орнатқаннан басқа, аумақтарда келген туристерге қарапайым ыңғайлылық үшін инфрақұрылым нысандары жоқ.

Басқа елдердің туристік инфрақұрылымының ұқсас нысандарын, мысалы, АҚШ, Канада немесе тіпті Австралияны қарастырып, талдап, салыстыра отырып, табиғи нысандарға қызмет көрсету схемасы көптеген жұмыс орындарын құруға, барлық қажетті инфрақұрылым нысандарын ұйымдастыруға, жолдарды жөндеуге, индекстерді, нұсқаулықтарды, карталарды және басқа да ақпарат көздерін әзірлеуге және жүйелі түрде жаңартуға арналған нысандарды танымал ететін жарнамалар. Мұның бәрі, жалпы алғанда, жергілікті тұрғындарға да, тікелей мемлекетке де табыс әкелетін бір үлкен механизм ретінде жұмыс істейді. Бұл қаражат аумақтарды бастапқы күйінде ұстауға және табиғи байлықты қорғауға жеткілікті, ал елдің имиджі тартымды туристік бағыт ретінде нығаяды.

Жеке комитет құру қажет, оның міндеті бастапқыда және нақты белгіленген болар еді – қорғалатын табиғи аумақтар аумағында туризмді дамыту, яғни негізінен жақын маңдағы аудандардың тұрғындары үшін қосымша жұмыс орындарын құру, осы аумақтарда туристік инфрақұрылымды құру және дамыту, яғни арнайы Кемпингтер, шағын қонақ үйлер салу, киіз үйлер мен шатырлы қалашықтар, пикник алаңдары мен орындарын ұйымдастыру, асфальтталған жолдар мен жабдықталған соқпақтар желісін салу, мейрамханалар, кафелер, кіреберістердегі арнайы дүкендер және саябақтардағы белгілі бір орындар, сондықтан адамдар уақыт өткізіп, қажетті заттарды сатып ала алады.

Сондай-ақ, сайттарды тану, жарнаманың барлық түрлері, мамандандырылған карталарды, нұсқаулықтарды, буклеттерді, әртүрлі әлем тілдеріне аударылған веб-сайттарды әзірлеу, саябақ аумағында топтарды қабылдау және маршруттарға қызмет көрсету үшін гидтер мен экскурсоводтарды оқыту маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтай. Туризм. Отдых. Здоровье. Барнаул: Издательство «Принтал», 2004. 199 с.
2. Храбовченко В.В. Экологический туризм: учебно-методическое пособие. М.: Финансы и статистика, 2003. 208 с.
3. Байканова Д.Е. Развитие экологического туризма в республике Казахстан// Вестник Хабаршы. Туризм. 2012. №1.
4. Интернет ресурсы zhongaralataugnpp.kz
5. Интернет ресурсы puzzlegarage.com
6. Интернет ресурсы vseгда-pomnim.com
7. Интернет ресурс//qazaqgeography.kz>kz/katonkaragay-ulttyk-parki-...
8. Интернет ресурс// stud.baribar.kz

Biological Sciences

Биология сабақтарында сурет салу әдістерін қолдану

Ешимова Л.Д.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан

Сибатаев А.К

б.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан

Аңдатпа: Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде, ең алдымен, тұлғаны дамытуға, дәлірек айтқанда, оның қабілеттері мен мүмкіндіктерін іске асыруға бағытталған мақсатты бағдарлардың өзгеруі байқалады. Сонымен қатар, мектеп білімінде оқушылардың оқуға деген қызығушылығының төмендеу үрдісі байқалады. Бұл пәндердің жоғары ақпараттылығымен және пәнді зерттеуге бөлінген уақыттың жетіспеушілігімен, сондай-ақ бағдарламалардың пәннің мазмұнын білу, үй тапсырмасын орындауға уақыт беру талабымен байланысты. Қалыптасқан жағдайда тақырыпқа қызығушылықты жоғалтпай ақпараттың үлкен көлемін түсінуді және игеруді қамтамасыз ететін тиімді технологияларды қолдану қажеттілігі туралы мәселе туындайды. Арнайы ассоциативті белгілерді қолдану логикалық байланыстардың пайда болуына, жадтағы ақпаратты жазуды бақылауды күшейтуге ықпал ететін кіріс ақпаратының элементтерін реттеуге көмектеседі, сондықтан бұл ақпаратты есте сақтау мүмкіндігі артады.

Кілт сөздер: Сурет, биология, дамыту, әдіс, білім, оқу

Кіріспе: Жалпы орта білім беру жүйесінде биология пәнінің мазмұнының жаңартылуы, білім беру жүйесіндегі жалпы реформалар орта мектеп пен ЖОО білім берудегі сабақтастық байланыстарды жетілдіруді және оны жүзеге асырудың инновациялық жолдарын іздестіруді ғылыми негіздеуді қажет етеді. Қоғамдық дамудың тез өзгеретін жағдайында адамнан икемділіктің, сыни, толеранттылықтың максималды көрінісі, туындайтын мәселелердің стандартты емес шешімдерін таба білу қажет. Бұл қасиеттер шығармашылық тұлғаларға көбірек тән және оларға тез бейімделуге ғана емес, сонымен қатар кез-келген өмірлік жағдайда тиімді әрекет етуге, әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтар мен экономикалық жүйелерде табысты болуға мүмкіндік береді.

Бейнелер арқылы ұғынатын балаларға биологияны меңгеру қиын, олар «картинкаларсыз» процестерді, құбылыстарды танып білуге мүлдем қабілетсіз. Олардың абстрактты, логикалық ойлаулары ұғымға сәйкес бейнелер арқылы дамиды. Ал, теориялық ойлау типі тән оқушылар формалы білімдерімен ерекшеленеді. Олар үшін процестерді, қозғалмалы графикаларды, сызбанұсқаларды «басқара алатын» видеосюжеті бар компьютерлік бағдарламалар — бейнелі ойлау қабілеттерін дамытудың қосымша құралы болып табылады. Сондықтан биология сабағын неғұрлым көрнекі түрде өткізу үшін, биологиялық объектіні тікелей қабылдану мақсатында оны кеппешөптер, сурет–схема, модель, макет, коллекция, аппликациялар секілді көптеген материалдармен толықтырып отырған жөн.

Шығармашылық қабілеттердің дамуы балалық шақтан басталады, ал олардың қалыптасу деңгейі жеке тұлғаның жүзеге асырылатын іс-әрекеттегі сәттілігінің, оның әлеуметтік ұтқырлығының кепілі болып табылады. Бұл сапаны барлық әлеуметтік және жеке

маңызды қызмет түрлерінде дамытуға болады. Оробинская Г. П. материалды оңай есте сақтауды қамтамасыз ететін әдістерді қолданады, соның ішінде жадтың барлық түрлері, әсіресе ассоциативті, бұл білімді берік игеруге ықпал етеді. Ассоциациялар есте сақтауды сана деңгейінде күшейтеді. Осы технология бойынша жұмыс істей отырып, Галина Петровна теориялық материалды блоктық жүргізу арқылы уақытты үнемдеуге мүмкіндік беретініне сенімді болды. Бұл әсіресе қазіргі уақытта, бағдарламалық материалдың жылдан жылға ұлғаюы және оны зерттеуге кететін сағаттардың азаюы байқалады. Бұл технология оқушылардың сабақтарында толық және әмбебап белсенділікті қамтамасыз етеді, логикалық ойлау дағдыларын дамытады, оқу тапсырмаларына көп сағат қалады. Оқу материалының схемалық және символдық модельдеріне негізделген оқытуды күшейту технологиясының ең маңызды артықшылығы-алынған білімнің беріктігі. Арнайы ассоциативті белгілерді қолдану логикалық байланыстардың пайда болуына, жадтағы ақпаратты жазуды бақылауды күшейтуге ықпал ететін кіріс ақпаратының элементтерін реттеуге көмектеседі, сондықтан бұл ақпаратты есте сақтау мүмкіндігі артады.

Оқу процесінде бірлестіктер ретінде оқытудың арнайы графикалық құралы – сурет және идеографиялық жазу сәтті қолданылады. Бұл жеке бейнелеу элементтерінен-пиктограммалар мен идеограммалардан тұратын ерекше символдық жүйе. Оларды құруда кез-келген графикалық кескіндерді схемалаудың жалпы заңдылықтары қолданылады: олардағы маңыздыларды бөліп көрсету, форманы жеңілдету және жеке элементтерді қайталау. Педагогикада тіпті "визуалды білім" термині пайда болды, яғни мұндай көрнекілік оқуда үлкен рөл атқара бастайды, кейде әдеттегі дәстүрлі құралдарды екінші орынға қояды. Сурет салу немесе идеографиялық жазу элементтерін пайдалану идеясы жаңа емес және көптеген авторлардың еңбектері көрсеткендей, өте тиімді. А. В. Теремовтың айтуынша, сурет салу бұл бір белгімен бүкіл ұғымды, сөзді немесе сөздің мағыналы бөлігін – морфеманы білдіретін жазу әдісі болған. Идеограммалар тізбегі, шын мәнінде, алынған ақпаратты қабылдау мен көбейтуді жеңілдететін өзіндік жоспар болып табылады. Жаңа ақпаратты оқушыларға хабарлау процесінде тақтада бормен бейнеленген идеограммалар динамикалық сигналдар деп аталады. Сурет салу кезінде мұғалім сигналдың әр элементіне түсініктеме береді. Осындай сигналдардан құралған зерттелетін Жануарлар тобының сипаттамасы оқушылардың көз алдында жасалған оқу графикалық моделінің бір түрі болып табылады. Идеограммаларды құрастыру мен қолданудың бұл әдісі негізгі болып саналуы керек. Жаңа материалды түсіндіру үшін қажет топтастырылған идеограммалар статистикалық сигналдар деп аталады. Олар алдын-ала, сабаққа дейін, планшетте дайындалған. Жақсы қабылдау үшін мұндай идеограммалар түрлі-түсті фонда ақ түспен бейнеленген. Фонның түсі семантикалық жүктемеге байланысты.

Зерттеу материалы мен әдістемесі: Биология сабақтарында сурет салу әдісін қолдану бойынша педагогикалық қызметтің мақсаты-арнайы ассоциативті белгілерді қолдану логикалық байланыстардың пайда болуына, жадтағы ақпаратты жазуды бақылауды күшейтуге ықпал ететін кіріс ақпаратының элементтерін реттеуге көмектеседі деген идея, сондықтан бұл ақпаратты есте сақтау мүмкіндігі артады, оқыту технологиясы жұмысты жандандыру арқылы әр оқушының әлеуетін ашуға мүмкіндік береді ақпаратты қабылдауды, талдауды және жүйелеуді қамтамасыз ететін психофизиологиялық механизмдер, сондай-ақ жеке тұлғаның өзін-өзі толық жүзеге асыруы үшін қолайлы психологиялық жағдайлар жасау. Барлық кезеңдерде процестің ұйымдастырушысы және жетекшісі ретінде әрекет етеді, ал оқушылар белгілі бір білім, дағдылар құрылымына әкелетін мәселелерді тәуелсіз зерттеуші рөлін атқарады, жұмыс жүйесі мұғалім мен оқушылар арасында ынтымақтастық пен өзара әрекеттесу атмосферасын құруға мүмкіндік береді, өзара бақылау мен өзін-өзі бақылауды, білім алу, жалпылау және қорытынды жасау, әсер ету қабілеттерін үйретеді.

Биологиялық сурет салу әдісін қолдану, жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу мынадай міндеттерді шешуді көздейді:

- * тақырып бойынша негізгі ұғымдарды, биологиялық заңдылықтарды зерделеуді (қайталауды, бекітуді) қамтамасыз ету;
- * жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыруды жалғастыру.
- * оқушылардың танымдық қызығушылығын дамыту;
- * оқушылардың дербестігін дамыту, оқудағы қиындықтарды жеңе білу;
- * оқушылардың эмоцияларын дамыту (сонымен бірге жарқын демонстрацияларды қолдана отырып, таңдану, қуаныш, ойын-сауық эмоционалды жағдайларын жасау);
- * бастаманы, өз қабілеттеріне деген сенімділікті дамыту;
- * білімді практикада қолдану дағдыларын дамыту.

Педагогикалық қызметтің қойылған мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес ұсынылған педагогикалық тәжірибе шеңберінде оқу-тәрбие жұмысының әртүрлі нысандары, әдістері мен құралдары пайдаланылады. Бұған көбінесе оқытуда кеңінен қолданылатын схемалық көрнекіліктің әртүрлі түрлері ықпал етеді: анықтамалық сигналдар мен рефераттар, құрылымдық - логикалық схемалар және т.б. педагогикада тіпті "визуалды білім беру" термині пайда болды, яғни мұндай көрнекілік оқуда үлкен рөл атқара бастайды, кейде әдеттегі құралдарды екінші орынға қояды. Оқытудың арнайы графикалық құралы – сурет және идеографиялық жазу сәтті қолданылды. Бұл жеке бейнелеу элементтерінен тұратын ерекше символдық жүйе – пиктограммалар мен идеограммалар, олардың құрылуы кез-келген графикалық кескіндерді схемалаудың жалпы заңдылықтарын басшылыққа алады: олардағы маңыздыларды бөліп көрсету, форманы жеңілдету және жеке элементтерді қайталау. Пиктограммалар мен идеограммалардағы маңыздыларды бөліп көрсетуге бейнеленген заттар мен құбылыстардың айрықша белгілерін асыра көрсету арқылы қол жеткізіледі. Пішінді жеңілдету кескіннің геометриялық фигураларды қолдануымен қамтамасыз етіледі: шеңбер, сопақ, тіктөртбұрыш, квадрат, үшбұрыш және т.б. қайталауға бірдей графикалық элементтерді бірнеше рет қолдану арқылы қол жеткізіледі. "Жануарлар" бөлімінің барлық оқу материалдарын пиктограммалар мен идеограммалар арқылы сызу мағынасыз. Графикалық белгілер тек оқу материалының негізгі мазмұнын, жетекші идеялар мен орталық ұғымдарды көрсетуі керек. Бұл жануарлардың белгілі бір жүйелі тобын сипаттайтын жалпы белгілер. Қарапайымдылар үшін-бір клеткалылық, цитоплазмада ядроның болуы, жиырылғыш вакуоль, тітіркену, тікелей екіге бөліну арқылы көбею, кистаның пайда болуы. Целентераттар үшін-көпжасушалы, жасушалардың мамандануы, екі қабатты, ішек қуысының болуы, регенерация, бүршіктену және жыныстық көбею және т.б. ұғымдардың ерекше категориясы жануарлардың белгілі бір тобының табиғи қауымдастықтар өміріндегі және адамдар үшін маңызы туралы ақпарат болып табылады.

Сурет - идеографиялық хаттың әзірлемелерін жасау үшін Г.Петровна бірқатар принциптерді басшылыққа алды.

1. Жинақы. Пиктограммалар мен идеограммаларда тек маңызды оқу ақпаратын кодтайтын бейнелеу элементтері болуы керек. Суреттерді екінші бөлшектермен толтыруға болмайды.

2. Ассоциативтілік. Күнделікті өмірден алынған таныс стереотиптер мен ассоциациялар қолданылады. Мектеп оқулығында және мектеп кестелерінде таныс түсті символизм қолданылады (мысалы, ас қорыту жүйесі жасыл фонда, жүйке жүйесі сары және т.б.).

3. Мазмұны. "Жануарлар" бөлімінің белгілі бір тақырыбы бойынша жетекші ұғымдарды қалыптастыру және дамыту үшін қажетті маңызды ақпарат қана кодталады. Бөлімнің әртүрлі тақырыптары бойынша ақпарат көлемі шамамен бірдей.

4. Қол жетімділік. Пиктограммалар мен идеограммалар өте қарапайым болуы керек. Оларды бейнелеу процесінің өзі сурет салуды білмейтін барлық оқушылар үшін қиындық тудырмауы керек.

5. Әмбебаптық. Бірқатар суреттер жануарлар бөлімінің әртүрлі тақырыптарында бірдей ақпаратты кодтайды. Көптеген пиктограммалар мен идеограммалардың әмбебаптығы сурет - идеографиялық жазуды "оқуды" тездетеді және оқушылардың белсенділігі едәуір жоғары оқу материалын озық зерттеуге мүмкіндік береді.

6. Трансформация. Графикалық элементтер көп жағдайда оңай өзгереді. Кескінге кішігірім графикалық модификациялар енгізу белгілі бір пиктограмма мен идеограмманы өзгертеді, бұл оны жануарлардың басқа жүйелі тобын сипаттауға жарамды етеді.

7. Автономия. Тәуелсіз хабарламаларды жеткізетін пиктограммалар мен идеограммалар бір-бірінен кеңістікте бөлініп, ақпаратты қабылдауды жеңілдетеді. Күрделі графикалық құрылым жағдайында ол жеке элементтерге бөлінеді. Әрбір элемент мағынасы бойынша толық ақпаратты қамтитын дербес бөлік болып табылады.

8. Топтастыру. Сурет-идеографиялық кескіндер жалпы белгілер мен логикалық негіздер бойынша оңай топтастырылуы керек. Мұндай топтар тақырыптар бойынша құрылымдық-логикалық блоктар бола алады.

9. Құрылымы. Сурет-идеографиялық жазудың бүкіл кешенінің әрбір автономды бөлігі логикалық байланысты бөліктермен – құрылымдық – логикалық блоктармен берілген нақты құрылымға ие болуы керек. Мұндай блоктар жануарлардың белгілі бір жүйелі тобының өзіндік графикалық портретін құрайды. Жаңа тақырыптарды зерделеу барысында бұрын зерттелген материалмен логикалық байланыстарда сабақтастық белгіленеді. Жеке пиктограммалар, идеограммалар және бүкіл графикалық портрет түрінде көрсетілген оқу тақырыбының құрылымы оқушылардың оны зерттеудегі ақыл-ой әрекетіне семантикалық тірек және нұсқаулық болып табылады.

10. Реттілік. Пиктограммалар мен идеограммалар түрінде ұсынылған ақпарат оны дәйекті қабылдау үшін кеңістікте бөлінуі керек. Бастапқы қабылдау үшін дайын кескіндерді ұсыну мүмкін емес. Мұғалім жаңа материалды оның сөйлеуімен синхронды түрде түсіндірген кезде олар студенттердің алдында біртіндеп пайда болуы керек. Оқу материалын бекіту мен қайталауды ұйымдастыру кезінде оқушылар пиктограммалар мен идеограммаларды жануарлардың белгілі бір тәуелсіз тобы туралы ауызша әңгімеге дәйекті түрде транскрипциялауы керек. Жануарлардың бірнеше жүйелі топтарын салыстырған кезде бұл реттілік сақталады.

"Педагогикалық сурет – бұл көрнекі оқу құралы", - деді В.Н.Михайлович, биология мұғалімдеріне арналған көптеген ғылыми-әдістемелік жұмыстардың, түпнұсқа мектеп оқулықтарының авторы. Көрнекілік орта мектепте биологияны зерттеудің барлық кезеңдерінде білім беру процесінің қажетті және табиғи құралы болып табылады. Биологияны оқыту процесінде педагогикалық сурет оқу процесін әртараптандырады, оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытады, күрделі биологиялық ұғымдарды зерттеу кезінде материалды игеруді жеңілдетеді, оқушылардың шығармашылық қиялын дамытады. Ғалымдардың пікірінше, сурет салу процесіне нақты бейнелі және дерексіз логикалық ойлау қатысады. Биология сабақтарында педагогикалық суретті сабақтың тақырыбы мен мақсатына байланысты әртүрлі комбинацияларда қолдануға болады.

Педагогикалық суреттің артықшылықтарына мыналар жатады: барлық оқушылардың белсенділігін арттыру, тәуелсіз танымдық белсенділікті арттыру;

білім мен дағдыларды практикалық қолдану үшін жағдай жасау; оқытудағы ауызша әдістерді шектеу және оқытудың көрнекі құралдарын пайдалану; ойлауды, зейінді, байқауды, өзін-өзі бағалауды және өзін-өзі бақылауды дамыту; оқушылардың жеке

қабілеттері мен қызығушылықтарын ескере отырып, оқытуда сараланған тәсілді жүзеге асыру; сабақтың әртүрлі кезеңдерінде және биологиялық ұғымдарды қалыптастыру кезінде қолдану, яғни. көпфункционалды.

Биология сабағында белгілі бір тақырып аясында тақтада салынған сурет оқушылардың зерттелетін объектілерді талдауға, салыстыруға, логикалық ойлауды дамытуға мүмкіндік береді. Педагогикалық сурет көру, есту және "қолдың бұлшықет сезімін" жұмысын жақсартады. Оқушы бір уақытта мұғалімнің әңгімесін тыңдайды, қолының қозғалысын бақылайды, тақтада мұғалімнің сөздерін түсіндіретін суретті көреді және суретті көшіріп, дәптеріне өзі салады. Сурет тақтада біртіндеп пайда болады және бұл зерттелетін объектінің айрықша белгілерін неғұрлым айқын ажыратуға ықпал етеді, иллюстрацияның оқу құндылығын арттырады, оқушылардың санасында түсірілген объектінің визуалды бейнесінің жалпыланған көрінісі ретінде қызмет етеді.

Оқу процесінде педагогикалық суретті қолдану-биологияны оқытудың танылған әдістемелік әдістерінің бірі, мұғалімнің жұмысында маңызды рөл атқарады, Оқушылардың логикалық ойлауын, мектеп пәнін оқуға деген танымдық қызығушылығын, танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді; оқушылардың өз қабілеттеріне деген сенімділігін арттырады. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, педагогикалық сурет зейінді, оқушылардың объектіні байқау қабілетін дамытады, оның маңызды белгілерін бөліп көрсетеді және сонымен бірге ерекше бөлшектерді байқайды. Нысанды бейнелеу және суретке қол қою объектінің құрылымы туралы білімді берік игеруге ықпал етеді. Педагогикалық сызбаны жүйелі және мақсатты қолдану оны әртүрлі деңгейдегі оқушылармен жұмыс жасау кезінде оқытудың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға және жоғары оқу нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Педагогикалық сурет жаңа материалды зерттеуде де, оқушылардың осы тақырып бойынша алған білімдерін тексеру кезінде де қолданыла алады.

Білім беру процесінде педагогикалық суреттерді қолдану кезінде мұғалім сақтауы керек ережелер:

1. Педагогикалық суреттегі ең бастысы-сенімділік. Суреттің сенімділігі барлық пропорцияларды сақтаудан, бөлшектердің дұрыс кескінінен, айқын графикалық кескіннен тұрады.

2. Түрлі-түсті қарындаштарды теріс пайдалану қажет емес. Ең дәлелденген-дәстүрлі ақ. Түсті қарындаштар суреттің маңызды элементтерін орындау үшін ғана қолданылады, бірақ артық емес. Сурет мүмкіндігінше тез және дұрыс орындалуы керек.

3. Сурет артқы парталардан көрінетіндей мөлшерде болуы керек. Бұл қарапайым және түсінікті болуы керек, сонда оқушылар оны кейінірек дәптерлеріне сала алады.

4. Сурет салу кезінде мұғалім ұзақ уақыт бойы сыныпқа бұрыла алмайды, сондықтан тақтада тұрып жартылай бұрылуға тырысуы керек.

5. Тақта жақсы жағдайда сақталуы керек. Ол жақсы жарықтандырылған, таза жуылған және құрғақ болуы керек.

6. Сурет сабақта тез, әдемі және дұрыс орындалуы үшін, оны сыныптағы оқушылардың назарына жеткізбес бұрын сабаққа дайындық кезінде алдын-ала мұқият қарау керек. Суреттегі жазулар мен олардың орналасуы туралы да ойлану керек. Жазулар үлкен, оқуға оңай болуы керек.

"Педагогикалық сурет" әдісінің артықшылықтары: қысқа уақыт ішінде үлкен көлемдегі ақпаратты жүйелеуге мүмкіндік береді. Ақпаратты қабылдау үшін қол жетімді етуге мүмкіндік беру және түсіну.

"Педагогикалық сурет" әдісі келесі қадамдар тізбегін қамтиды:

1. Таныстыру. Жаңа материалды зерделеу кезінде мұғалім оқу объектісін тақтаға бормен сызады және сабақ барысында оқушылар оның бөліктеріне қол қояды. Сонымен

бірге мұғалім жаңа проблемалық жағдайды бақылайды, түзетеді және суреттің жаңа қол қойылған бөлігінің мәні немесе қасиеттерін жасайды. Бұл жұмысты интерактивті тақтада да жасауға болады.

2. Есте сақтау. Оқушылар дәптерлеріне тақтадан сурет салып, оның бөліктеріне қол қояды. Олар бұл суретке үй тапсырмасын орындау кезінде, оқулықпен жұмыс істеу кезінде оралады.

3. Ойнату. Оқушы тақтаға сурет салады. Қателер болған кезде басқа оқушы сурет салады және қасиеттері мен мағынасы туралы айтады. Осылайша, біз толық ойнатуға қол жеткіземіз.

Бұл әдісті қолданған кезде сіз принциптерді ұстануыңыз керек:

1. Ғылыми Принцип: ғылыми терминологияны сақтау қажет.

2. Бірегейлік принципі: сызбалар жаңылыстырудың қажеті жоқ.

3. Қарапайымдылық принципі: әдемі сызбаларды талап етпеңіз, қабылдау үшін түсінікті сызбаларды талап етіңіз.

4. Шектеулі уақыт принципі: орындау уақыты белгіленеді.

5. Саралау және даралау принципі.

Мұғалімнің сурет салуы мектеп оқушыларын қарап қана қоймай, зерттелетін материалдың нақты мазмұнын шынымен көруге, түсінуге және жақсы есте сақтауға үйретеді. Бұл әдістің тиімділігі даусыз және тәжірибе арқылы расталады.

Педагогикалық суретті қолдану мысалдары:

- қарапайым парақтың құрылымы;

- күрделі жапырақтардың құрылымы (жұптасқан, жұпталмаған, үштік, пальма және т. б.);

- жапырақтардың венациясы;

- өркендегі жапырақтар мен бүршіктердің орналасуы;

- өсімдік ағзаларының тіндік жасушаларының құрылымдық ерекшеліктері,

- бактериялық, саңырауқұлақ, өсімдік және жануар жасушаларының құрылымдық ерекшеліктері;

- түбірлік жүйелердің түрлері және т.б.

Белгілі неміс ағартушысы және халықтық білім беру қайраткері И.Дистервег сурет салатын адам ұзақ уақыт қарайтын немесе тыңдайтын адамға қарағанда қысқа уақыт ішінде көбірек алады деп сенді. Жеке тақырыптар мен бөлімдерге пиктограммалар мен идеограммаларды құру бойынша жұмыс келесі алгоритм бойынша жүзеге асырылады:

I. оқу материалын бастапқы нысықтау.

1. Тақырыптың оқу материалының мазмұнымен пиктограммалар, оқулықтар және қосымша әдебиеттер бойынша танысу.

2. Тақырып бойынша диафильмдерді, кинофильмдерді, бейнефильмдерді, слайдтарды, кестелерді және басқа экрандық-дыбыстық және бейнелеу құралдарын қарау. Олардың мазмұнының ақпараттық бөлігін түсіндіру және оқушылардың көрнекі қабылдауына арналған формаларын талдау.

3. Тақырыпқа табиғи құралдарды (тұлыптар, коллекциялар, микропрепараттар, дымқыл препараттар, Тірі заттар) таңдау. Оларды пайдалану жоспарланған сабақтың мазмұнын түсіну.

II. Кодтау үшін оқу материалының мазмұнын таңдау.

1. Тақырыптың жетекші ұғымдарын бөліп көрсету.

2. Тақырыптың жетекші ұғымдарын бөлу: а) жаңадан енгізілген және б) дамыған (алдыңғы тақырыптардан).

3. Тақырыптың жетекші ұғымдарының мазмұны мен көлемін анықтау.

4. Тақырыптың жаңадан енгізілген және дамып келе жатқан ұғымдары арасында логикалық байланыстар орнату.

5. Жетекші ұғымдар тақырыбында қарастырудың логикалық реттілігін анықтау.

III. Оқу ақпаратын символдық-символдық ресімдеу.

1. Тақырыптың жетекші ұғымдарының мазмұнын оқу материалының логикасында қарастырылған дәйектілікпен қысқаша баяндау.

2. Ұғымдар мазмұнының өрескел эскизін жасау.

3. Қысқартылған жазбаларды пиктограммалар мен идеограммаларға түрлендіру.

4. Пиктограммалар мен идеограммалардың тақырыптың жетекші ұғымдарының мазмұнын ашу реттілігіне қатаң сәйкестікте орналасуы.

5. Идеограмма пиктограммаларының мазмұнын мәтінге аудару. Мәтіннің пиктограммалар мен идеограммалар тізбегіне сәйкестігін тексеру.

IV. Символдық - символдық оқу ақпаратын топтастыру.

1. Ретін анықтау пиктограммалар мен идеограммаларды осы тақырыптың құрылымдық-логикалық блоктарына орналастыру. Пиктограммалар мен идеограммаларды құрылымдық-логикалық блоктарға біріктіру. Блоктарды контурлармен бөлу. Қабылданған түс символизміне сәйкес әр блоктың фонын бояу.

2. Пиктограммалар мен идеограммалардың эволюциялық қатарларының құрылымдық - логикалық блоктарының мазмұнын дауыстау.

Г. П. Оробинскаяның тәжірибесі сурет-идеографиялық жазуды, атап айтқанда жануарларды зерттеуде қолданудың жоғары тиімділігін көрсетті. Анықтамалық сигналдармен жұмыс жасай отырып, оқушылар өздері түсінеді, түсінеді, есте сақтайды, білімді қолданады және ассимиляцияны бақылайды. Мұндай жазуды қолданудың әсері студенттердің мұғалім бейнелейтін сигналдарды оңай түсіріп, содан кейін көрнекі бейнелерді өздерінің әңгімелерінің жоспары және белгілі бір ақпарат көзі ретінде қолдануымен байланысты. Есту және көру процестері бір мезгілде белсендіріледі, бұл ерте жастан бастап барлық анализаторлардың жұмысын жаттықтыру қажет екенін көрсетеді: ақпаратты тек қандай да бір анализатор арқылы енгізу, әдетте, басқа сезім мүшелерімен байланысты мора жүйелерінің жұмыс істемейтін, тежелген күйге өтуіне әкеледі.

Өмірде әр адам анықтамалық сигналдарды жиі қолданады. Оларға қарап, оқушылар олардың мағынасын тез еске түсіреді және мазмұнын ашады, егжей-тегжейлі айтады. Анықтамалық сигналдар-бұл "жадқа арналған түйіндер". "Анықтамалық сигнал" ұғымын педагогикаға в.ф. Шаталов енгізді. анықтамалық сигнал-бұл оқулық мәтініндегі кейбір ақпараттың, бір немесе бірнеше сөз тіркестерінің мағынасын алмастыратын графикалық символ. Сигнал кілт сөз, термин, сан, сурет, схема, көрсеткі немесе басқа белгілер түрінде болуы мүмкін. Мысалы, со химиялық формуласы 2 , H_2O немесе математикалық формулалар да анықтамалық сигналдар болып табылады; ДЦ сигналы "тыныс алу орталығы", ДНҚ "дезоксирибонуклеин қышқылы" және т. б.

А. В. Теремов идеограммалар арқылы тақырыптың түйіндік ұғымдарын бейнелеу оқу материалын символдық-символдық модельдеу екенін көрсетеді. Автордың пікірінше, идеограммалардың өзін көбейту негізсіз, өйткені сонымен бірге сигналдарда кодталған көптеген ұғымдар дұрыс ашылмайды және талқыланды. Материалды осылай зерттеу кезінде студенттер идеограммаларда шифрланған ұғымдардың мәнін емес, тек олардың графикалық бейнесін есте сақтауға тырысады.

Г.Петровна балаларды зерттелетін жануарлар немесе өсімдіктер тобының сипаттамасын жасау кезінде әңгімелесу барысында суреттермен таныстырады. Сигналдар сыныпта немесе интерактивті тақтада бейнеленуі мүмкін, презентацияда дайын слайдтар, карталар түрінде көрсетілуі мүмкін. Сигналдардың бір бөлігін жануарлардың бірнеше жүйелі

топтарының сипаттамаларын жасау кезінде қолдануға болатындығы және оларға белгілі бір жүйелі топтың ерекшеліктерін көрсететін кейбір өзгерістер енгізуге мүмкіндік беретіні маңызды. Мысалы, жануарлардың таралуы туралы ақпаратты көрсететін сигнал.

Сурет-идеографиялық жазуды оқытуда қолдануға негізделген оқу процесін ұйымдастыруды қарастырыңыз.

* Оқу процесінің негізгі дидактикалық бірлігі-бұл жеке сабақ емес, бүкіл тақырып. Тақырыптың негізгі ұғымдарын ұсыну және оларды материалды символдық-символдық модельдеу арқылы көрсету білімнің кешенді бірліктерін шоғырландыруға және үлкейтуге әкеледі. Бұл студенттерге шашыраңқы үзінділерді емес, бүкіл тақырыптың біртұтас суретін көруге мүмкіндік береді. Оқушылардың символдық-символдық модель түріндегі оқу ақпаратын бір мезгілде игеруі оқушылардың Оқу ақпаратының құрылымдық және логикалық өзара байланысты бөліктерін есте сақтауымен байланысты психикалық процестерді қайта құруды қамтамасыз етеді. Оқу материалын шоғырландыру және үлкейту теориялық ұғымдарды игеруге кететін уақытты үнемдейді.

* Теориялық білім алдыңғы қатарда-әр оқушының тез және сенімді дамуына негізделген негіз.

* Теориялық білімді бірінші орынға қою оқу материалын зерттеуде озық болуға және оқушылардың шығармашылық қызметке қабілеттілігін қалыптастыруға әкеледі.

Суреттер-сигналдар зерттелген Жануарлар тобының сипаттамасын жасау кезінде әңгіме кірісіне енгізеді. Ауызша әңгіме идеограммалар мен пиктограммалар арқылы оқу ақпаратын жазумен бірге жүреді, оны ауызша түсіндірумен дәйекті және синхронды түрде енгізеді және постерде дайын суреттер түрінде көрсетеді. Оқушылар мұғаліммен бір мезгілде оларды түрлі-түсті қарындаштар немесе киізден жасалған қаламдар арқылы дәптерлерге салады және ондағы мағынаны есте сақтауға тырысады.

Жаңа материалды түсіндіруді аяқтағаннан кейін Г,Петровна оқушыларға (қалауы бойынша) зерттелетін жануарлар тобы туралы ауызша әңгімені сурет-сигналдар арқылы қайталауды ұсынады. Бұл кезеңде оқушылардың танымдық белсенділігі репродуктивті болып табылады, яғни.үлгі бойынша жүзеге асырылады және негізінен оқу материалын жаттауға және көбейтуге бағытталған. Бұл барлық оқушыларда білімнің негізгі деңгейін құру қажеттілігімен негізделген. Оқиғаны ойнату кезінде жіберілген қателіктер мен дәлсіздіктерді мұғалім мен оқушылардың өздері түзетеді. Г. Петровна бағаларды тек толық және толық жауаптар үшін қояды. Кестелерді жануарлардың әртүрлі топтары туралы ақпаратты қамтитын құрылымдық-логикалық блоктармен байланыстыра отырып, идеограммалар мен пиктограммалардың эволюциялық қатарлары болып табылатын күрделі бейнелеу символдық-символдық көріністі жасауға болады. Оробинская Г.П "омыртқасыз жануарлардың эволюциялық қатарлары" және "омыртқалы жануарлардың эволюциялық қатарлары" екі кестесінің мазмұнын әзірледі және сынап көрді, ол "мүшелер мен олардың жүйелерінің құрылымы мен функцияларының эволюциясы"тақырыбындағы оқу материалын зерттеу кезінде сабақтарда қолданады.

Қорытынды: Биология сабағында оқу уақыты тиімді пайдаланылады, оқушылардың жүктемесі азаяды, олардың пәнге, шығармашылық және зерттеу жұмыстарына деген қызығушылығы артады, бұл белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етеді: аудандық олимпиадаларда оқушылар алатын жүлделі орындар.

*танымдық белсенділік белсендіріледі,

* танымдық іс-әрекеттің жаңа мотивтері пайда болады және нәтижесінде тақырыпқа деген қызығушылық артады;

* шығармашылық ойлау қалыптасады;

* коммуникативті қабілеттер дамиды;

* алынған білім өмірде қолданылады;

- * оқушылар пәндік олимпиадаларға сәтті қатысады;
- * көптеген адамдар 9-сыныпқа биология емтиханын таңдайды;
- * жоғары оқу орындарына түсу кезінде биология бойынша түсу емтихандарын сәтті тапсырады.

Ішкі: оқушылардың сапалық үлгерімі артты (60 %), әлсіз оқушылар оқу жетістіктерін сезінеді, тұрақты бағаларға ие; мықты оқушылар білім беруде тезірек және тереңірек ілгерілейді, өздерінің шығармашылық қабілеттерін дамытады; нәтижесінде үлгерім ғана емес (100%), сонымен қатар сыныптардағы оқушылардың ЗУН сапасы да артады.

Сыртқы: Биология сабағында оқу уақыты тиімді пайдаланылады, оқушылардың жүктемесі азаяды, олардың пәнге, шығармашылық және зерттеу жұмыстарына деген қызығушылығы артады, бұл белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етеді: соңғы 5 жылда оқушылар алатын жүлделі орындар:

- * Қалалық экология олимпиадасында 2,3 орын(2006 ж.), 1,3 орын(2007 ж.);
- * IX ресейлік Каплан оқуларының лауреаты (2006 ж.);
- * "портфолио", "ашу" оқушыларының ғылыми-зерттеу және шығармашылық жұмыстарының лауреаты (2006ж.,2008ж.);
- * "Орман олимпиадасы" облыстық зерттеу және тәжірибелік жұмыстар конкурсында I дәрежелі диплом (2007ж.);
- * "Жас зерттеуші" облыстық зерттеу және тәжірибелік жұмыстар конкурсында II дәрежелі диплом (2007ж.);
- * Бүкілресейлік"ағаштар-патриархтар" байқауында I орын;
- * "Еуропа өзендерінің қазынасы" Еуропалық байқауында 2 орын (2009ж.);

Бүкілресейлік жасөспірімдер оқуларының дипломанты. В. И. Вернадский (2010 ж.)
Сурет сигналдары бұл биологияны зерттеуде маңызды рөл атқаратын көрнекіліктің ерекше түрі. Анықтамалық сигналдарда сабақта көрсетілген материалдың ерекшелігіне сәйкес бағдарламаның абстрактілі теориялық материалы (жалпы қабылданған ғылыми ұғымдар, формулалар, графиктер) модельденеді. Сурет идеографиялық жазу материалды ұсынудың жүйелі тәсілімен оқыту құралы ретінде әрекет етеді, логикалық ойлауды, сөйлеу қабілеттерін дамытуды және оқу материалын түсіну деңгейінде есте сақтауды қамтамасыз етеді. Оны өзін-өзі бақылау және өзара бақылау құралдары ретінде де қолдануға болады. Символдық-символдық модельдеуді құру қабілетін қалыптастыру оқушыларға материалды терең игеріп қана қоймай, кейіннен тиімді тәуелсіз оқытуды қамтамасыз етеді. Оқушылар атап өткендей, идеограммалар мен пиктограммаларды құру – бұл қызықты процесс, яғни ол танымдық белсенділікті белсендіреді. Оқушылар мұндай оқуға ерекше қызығушылық танытады және тереңірек білім алады.

Әдебиеттер тізімі

1. В.С.Кучменко. Программно-методические материалы: Биология. 6-11кл./ Сост...— 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Дрофа, 2000.
2. Макаревич Е. В. Дифференциация обучения и опорные конспекты. Биология в школе. – 1996 – №4.
3. Методика обучения биологии: учебно-метод. пособие к изучению дисциплины и организации самостоятельной работы студентов бакалавриата, обучающихся по направлению 44.03.01 Педагогическое образование (профиль подготовки – Биология) очной, заочной форм обучения / авт.-сост. И. Л. Шишкина. – Славянск-на-Кубани : Филиал Кубанского гос. ун-та в г. Славянске-на-Кубани, 2018. – 59 с.
4. Нахаева В. И., Савицкая О. Н. Использование идеограмм при формировании биологических понятий. Биология в школе. – 2005 – №1.

5. Никишов А. И., Теремов А. В. использование опорных сигналов (рисуночного письма) в обучении биологии. Биология в школе. – 1997 – №4.
6. Серегина О.Н. Опорно-схематические конспекты на уроке в школе //Биология в школе. — 2000. - №5.
7. А. В. «Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында «мектеп - жоғары оқу орны» жүйесінде жаратылыстану ғылымы бойынша білім беру сабақтастығының теориялық және әдіснамалық негіздері» (аралық) ғылыми зерттеу жұмысы туралы есеп, Нұр-Сұлтан, 2018 жыл. – 54б. 13.
8. А. В. Теремов. Рисуночное письмо как средство обучения.//Биология в школе. 2001. № 7.
9. А. В. Теремов. Пиктограммы и идеограммы по некоторым темам раздела «Животные»././Биология в школе. 2001. № 8.
10. Теремов А. В. Использование опорных сигналов в обучении зоологии. Газета Биология. 1995. №33 – 40.
11. Теремов А. В. Рисуночное письмо как средство обучения. Биология в школе. – 2001 – №6, №7.
12. Чоботарь А. В., Коровина Т. Д. Метод Шаталова: как его применять на уроках биологии. Биология в школе. – 1997 – №5.
13. Шаталов В.Ф. Точка опоры. - М.: Педагогика, 1999.
14. Шаталов В.Ф. Эксперимент продолжается.— М.: Педагогика, 1998.
15. Тұрғанбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. Алматы, 2005

Philological Sciences

Coarticulation as one of the connected speech processes

Tarana Jabbarly

Department of English Phonetics, Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. One of the phonetic aspects of connected speech is coarticulation. This phonetic phenomenon is distinguished from other phonetic phenomena by both similar and different features. Some linguists consider this phenomenon as assimilation. Others equate it with adaptation or accommodation. However, the coarticulation process is a changing of articulation when different segments are joined or separated. Coarticulation effect may be classified to the term of segmental classes. Influence of consonants and vowels to each other - thus V-to-C and C-to-V is meant in this case. The second type of coarticulation is the influence of consonants to vowels - thus C-to-V. Four types of coarticulation are distinguished according to the place of articulation of sounds of speech. Farnetani E. and Recasens D. defined these types of coarticulation as follows-lingual, labial, glottal and velar. In this article the differentiating features of the coarticulation process, its phonotactic rules are analyzed, and the modern approaches of linguists to this process are compared.

Key words: coarticulation, pronunciation, assimilation, variability, accommodation

Annotation. At a time when people's modern life is changing, it is not at all unexpected that the speech activity also changes and becomes more spontaneous and fast. This situation is clearly manifested in the replacement of speech sounds in different variants or their complete disappearance. At this time, the pronunciation form of the word given in the phonetic dictionaries and the pronunciation form realized in speech starts to differ from each other. It can even be said that a different form of pronunciation appears. From this point of view, it is important to learn the phonetic peculiarities of pronunciation and the change of sounds. The change of sounds or their influence on each other leads to the importance of learning of various phonetic phenomena. One of these phenomena is coarticulation.

Introduction. The words pronounced in isolation differ from those words pronounced in a sentence according to the speed of speech, whether they are used in an stressed or unstressed position, reduced form, and even by whom the speech is spoken. It can be said that if words are pronounced out of phonetic context, they are heard in the ideal order according to the phonetic transcription, but in the process of live speech we can hear altered, shortened pronunciation variants. From this point of view, it is very difficult for non-native speakers to hear and understand the speech of English speakers and to speak naturally and quickly in this language. In order to understand and speak English correctly, in addition to learning the phonemes of the language, sound combinations, separate words, it is important to study various phonetic phenomena. Elision, assimilation, coarticulation, accommodation and rhythm form the basis of phonetic aspects of language in communicative speech.

Everyday casual language is used in words, phrases and sentences in connected speech. Noticeable differences here are between the pronunciation of words in isolation and their pronunciation within a sentence. A number of sound changes occur within a word and at word boundaries. Voices influence each other in the speech process. At this point, the effect of vowel

sounds on a consonant, or consonant sounds on a vowel, consonants on each other, etc. cases have led to the appearance of a number of phonetic processes in speech. One of these processes is the process of coarticulation.

The process of coarticulation can be seen as a change in the state of articulation when different segments are joined or separated. There are different approaches to this phonetic phenomenon. Hammarberg R. gives the following definition to coarticulation: it is considered a process in which segmental features change as a result of the influence of neighboring segments, or are replaced by other features [6, p. 576].

Laver J. notes that during coarticulation, there is noticeable adaptation (accommodation) between the articulatory features of adjacent segments. Adjacent segments may share articulatory properties with each other due to the presence of a certain context. He calls this the "feature-sharing" process, and he calls coarticulation the phenomenon of accommodative and spreading articulatory features. During coarticulation, it can be said that the characteristics of one segment are subject to change, being reconciled with the great phonetic similarity of the neighboring segment [14, p. 59].

Some linguists use the term of coarticulation in narrow range and see it as the movement of two different articulators at the same time. An example of this classification can be given pronouncing a consonant under the influence of a rounded vowel. They consider this process coarticulation, but they do not consider it coarticulation when a back lingual (velar) consonant changes its position due to the influence of a neighboring vowel. Clark J. calls this phonetic phenomenon accommodation or adoption [5, p. 86].

However, there are many linguists who consider both of these events as coarticulation. In this regard, the coarticulation effect can be classified according to the direction of the segments, the scope and the process of involvement. When talking about direction, two types of direction can be distinguished: "anticipatory" - backward, "perseverative" - forward. Regressive direction means the change of the previous segment due to the influence of the following sound. This phenomenon is sometimes known by the term "regressive". For example, in the phrase "ski"-to slide, due to the influence of the vowel [i] phoneme, the mass of the tongue takes a forward position and forces the [k] sound to be pronounced on the front part of the tongue.

Another example: velar sounds are retracted when they used with the back vowels. Vowels, in turn, can have a backward effect. Vowel sounds tend to be pronounced in the nose when they appear with a nasal consonant sounds (nasalization).

It is important to note that one sound can be subject to different coarticulation effects at the same time. This effect depends on the articulation features of the sounds. For example, the word "cool" has two different coarticulation effects: retraction and rounding. Retracted is the effect of the phoneme [u:] being a back vowel, and rounding is the effect of it being a rounded vowel. The direction of forward (perseverative) influence is the influence of sounds on neighboring sounds that come after them in the speech process. This is sometimes called "progressive, left-to-right, carry-over, retention etc". As an example of this, we can show the devoicing of sonorous due to the influence of neighboring voiceless plosives. For example, in the word "please" [p l i : z], the voiceless plosive [p] influences sound [l]. The result of this process is the partial devoicing of the sonorous [l] due to the influence of the consonant. Here the direction is forward, that is progressive.

Another interesting point is the V-to-V effect of vowel on vowel. If the consonant in the VCV sequence is a plosive sound, the effect of the last vowel is also strong. Pronunciation of short vowels with diphthong-like length appears. It is not surprising that the harmony of vowels is evaluated as "trans consonantal co articulation" - vowel-to-vowel-V-to-V. Another case is the C-to-C consonant effect. As an example of this, we can show the effect of the [l] consonant on the [t] sound in the word "little [l i t l] small". In this position, the occlusive-plosive consonant [t] is

influenced by lateral consonant [l], as a result of it, the plosion of [t] rushes out of the sides of the tongue from the sides of the tongue [7, p. 253].

Four different types of co articulation are distinguished according to the place of articulation of the sounds. Farnetani E. and Recasens D. identified four types of co articulation: lingual, labial, laryngeal, palatal. Changes in the position of the lips are manifested in lip-rounding and lip-spreading.

Changing according to the vertical position of the tongue may be "high-low" open-closed and "front-back" front-back types. Due to the position of the soft palate, it is shown in the pronunciation of sounds in the nose, such as the formation of a nasal (pronunciation in the nose) effect. In this position, vowels or consonants are pronounced in the nose due to the effect of nasal sonority. At this point, there are both forward and backward effects are taken into consideration.

Coarticulation that affects the work of the vocal cords is known as laryngeal or simply voicing co articulation. as in the example of "please" [14, p. 57].

Another type of co articulation is a phonetic process that affects the position of the soft palate. This phenomenon is called nasalization. Nasal sonorants [m, n] affect the neighboring vowels, force them to be pronounced nasally.

Hammerberg R. and Daniloff R. note that during the CCV sequence, the tongue mass begins to move towards the articulation of the vowel even during the pronunciation of the consonant.

Laver J. adds that the articulation interval of the interaction of segments is hierarchically related to the types of co articulation [14, p. 381]. For example, lingual articulation is fulfilled within a syllable. Velar co articulation can occur at both syllable and word boundaries. If velar coarticulation occurs before several nasal sonorants and their influencing segments are processed, all sonorants are affected.

Labial coarticulation has a longer potential limit. Ashby P. notes that the reasons for the coarticulation effect are ambiguous and not fully understood. The function of co articulation is to create a continuous fluency of speech. One of the most repeated reasons for the co articulation effect is the inactivity of the speech organs, especially in the regressive effects [1, p. 150]. During backward co articulation, the speech organs seem to prolong the time, waiting for the next articulation. At this point, the movement speed of the articulator is very weak. There are controversial opinions about whether this idea is right or wrong. The most basic concept of co articulation is still found in Henry Sweet's "A handbook of phonetics". He affirms the fact that, although it is important to study the processing of sounds in isolation (which he considers analysis), in real speech sounds do not exist in isolation, so it is necessary to study sounds in a continuous flow of speech (which is a process of synthesis).

"Although its useful to study sounds in isolation (analysis) in real speech sounds don't occur in isolation, hence the need to study speech as a stream of incessant change (synthesis)", H. Sweet's ideas were covered in detail by Farnetani E. in his article [7, p. 12].

Analytically, each sound is a pure, separate, fixed element. But during speech, sounds are forced to combine to form a sentence, and many sounds can exist only in certain fixed situations. Thus, synthesis is as important as analysis. Synthesis appears at the beginning and end of each sound, but analysis applies itself to the middle of a fully developed sound.

In the phonological literature, the phenomenon of assimilation is expressed as the phonological replacement of the sounds of two neighboring segments that influence each other and try to resemble themselves. In this replacement, two segments influence each other and have more similar characteristics [1, p.171]. This feature equates assimilation with coarticulation. Many phoneticians explain the difference between these two phonetic phenomena differently. For example, Laver J. gives the following explanation: one segment in the speech stream affects the articulation characteristics of another segment [14, p.176]. This can be a back and forth effect. If this type of influence occurs at the word boundary, it is called assimilation, and if it is inside the

word, it is called co articulation. This explanation is not justified in some cases. For example, a phonetic phenomenon that affects the work of the vocal cords. Here we witness the changes that occur within the word, as well as on the border of two words.

Ashby P. notes that the process of coarticulation is marked only in limited phonetic transcription. In this theory, the difference between coarticulation and assimilation lies in the extent and magnitude of the changes. If this change is substantial and is expressed in phonological transcription, it is assimilation. If this situation is detected in phonetic transcription, it is coarticulation [1, p.152].

In other words, it depends on the suitability of the symbols to express it and on the traditional considerations and judgments about the auditory and linguistic significance. What is meant by significant change in this case? What does the word "important enough" mean in phonetics and phonology? There is no concrete answer to the direct question about the relationship between phonetics and phonology, the criterion for distinguishing between assimilation and co articulation. As a controversial idea, referring to the theories of Chomsky and Halley, Veno Volenec puts forward the following idea: assimilation is a linguistic process that belongs to the phonological unit of a segment. Co articulation is a speech process related to the approximate nature of phonetic elements [15, p. 79]. These differences have theoretical roots. Phonology is a part of language skills as a source of knowledge, science. It is therefore ontogenetically prior to phonetics. Thus, assimilation can also be defined within substitution, and it can be characterized at the level of phonetic representation.

Coarticulation, on the other hand, belongs to the field of phonetics, appears in the subsequent language performance, in the process of speaking, and is interpreted as an extra-linguistic process. If assimilation is a principle, it implies the change of at least one distinguishing characteristic. Coarticulation includes phonologically insignificant articulatory changes that do not belong to the system of distinguishing features.

Coarticulation is more dependent on non-linguistic factors of speaking style and speaking norm. On the other hand, there is no doubt that assimilation also depends on these factors. However, this position is not universal, and many aspects of this approach are not accepted by some theories [15, p. 85].

Keating P. divides the phonological components of grammar into phonology and phonetics, arguing that the former part consists of phonological laws and representations, and the latter part consists of phonetic rules and laws. From this point of view, the feature-sharing process between segments is coarticulation, and the type of rules governing this process is assimilation. These rules indicate whether co articulation is phonetic or phonological [10, p. 452].

Phonological rules explain the complete or partial similarity of segments. Assimilation also applies to these rules. Phonological laws have limited access to changing segment features. Phonetic laws, in other words, partially affect each part of the segments, causing them to change qualitatively.

Fowler C. explains the difference between coarticulation and assimilation as follows: if the listener feels and perceives the sound change, that is, if the sound change is significant enough, it is considered phonological. So this is assimilation. If the listener does not notice the sound change and it is not grammatically appropriate, it is coarticulation. He notes that the difference in listeners' understanding of co articulation and assimilation illuminates the real difference between the phonetics and phonology. In addition, it shows that the processes considered as coarticulation are not grammatical, and the real assimilation phenomenon is grammatical [8, p. 113].

For example, let's give an explanation: no matter how hard we try to concentrate, we cannot perceive the acoustic differences between the /du:- di/ allophones of the phoneme /d/. Or vice versa, the length position of the phoneme /i:/ in the words "heat / h i: t /- heed / h i: d / is clear to us like a mirror.

The theoretical and practical explanation of assimilation and coarticulation shows that these two phenomena are systematically different and belong to different fields - phonology and phonetics. At first glance, assimilation is a part of phonology, but it is a mental process that results in a physical phonetic product. Coarticulation, as a part of phonetics, is not suitable for the language system. Alternatively, looking at their final result, assimilation can be interpreted as a type of co articulation.

In spontaneous spoken speech, we rarely pronounce words in full form, with all phonetic features included, with all phonetic laws observed. Usually, in the process of communication, since words follow each other in sequence, we do not pronounce them as if they were separate (each sound in isolated form). The sequence of words flows like a melody. It would not be correct to combine all the phonetic features of the words and pronounce them in the form of a sentence in spontaneous connected speech. Because in the process of communication, we do not pronounce individual words, we use sequence of sounds, their combination within the sentence. Words in connected speech are pronounced differently than in dictionary form.

Finally, it should be noted that the phonetic form of the word does not change during speech. But it can be different in terms of the function of a large number of linguistic, communicative and pragmatic factors. In this position, type of information, its style, communicative situation, etc. is taken into account. Other factors affecting co articulation are the position of the segment in the phrase or within the word, the level of emphasis of the segment. This includes the presence of stress on VCV (vowel-consonant-vowel) or CC (consonant-consonant), structural sequence, the speaker himself, language and speed of speech.

In conclusion, it can be said that co articulation is a universal feature of speech, and all variations occurring in real spoken speech can be considered co articulation. A large number of different theories and models have attempted to investigate the nature and source of co articulation, showing different aspects of its effects. One conclusion proves the real truth: "Speaking is coarticulating gestures". Farnetani E. and Recasens D. explanation of coarticulation cannot be disagreed with. The formation of sounds occurs as a result of certain types of changes and modifications.

The theoretical and practical explanation of assimilation and coarticulation shows that these two phenomena are systematically different and belong to different fields - phonology and phonetics. At first glance, assimilation is a part of phonology, but it is a mental process that results in a physical phonetic product.

Phonology is a part of language skills as a source of knowledge, science. It is therefore onto genetically prior to phonetics. Thus, assimilation can also be defined within alternation, and it can be shown at the level of phonetic representation. Co articulation, on the other hand, belongs to the field of phonetics, appears in the language performance, in the process of speaking, and is interpreted as an extra-linguistic factors.

A number of linguists who have studied phoneme theory have put forward different theories about phonemes. To these theories, the representatives of the Moscow phonological school, as well as Vassilyev V., Leontyeva S, Dikushina O, English phoneticians D. Jones, P. Roach, Zinder L. are most interested in these theories. We find it in the research works of others. Each of them approached these theories from different aspects and tried to investigate it.

If assimilation is a phonetic rule, it implies the change of at least one distinctive feature. Coarticulation includes phonologically insignificant articulatory changes that do not belong to the system of distinguishing features.

Pronouncing modified forms of words is not so important when learning English. Because they may not always be present in speech. It is possible to pronounce words more clearly, precisely, as in slow speech. But learning and listening to them can be difficult in understanding native speaker`s speech.

Knowing the changed forms of sounds due to interaction, understanding them while hearing them, is a factor that facilitates communication.

Conclusion. From what has been said, it can be concluded that it is not enough to have lexical and grammatical knowledge to understand the spoken speech, in addition, the study of phonetic difficulties of pronunciation and modified forms of speech is the main condition that enables mutual understanding and communication in a foreign language to be successfully achieved in real communication.

References:

1. Ashby P. Understanding Phonetics. London: Hodder Education, 2011.
2. Bladon R.A and Al-Bamerni A. Coarticulation resistance in English. Journal of Phonetics, 4, pp. 137. 1976.
3. Browman C.P, Goldstein L.M. Articulatory Phonology. An overview. *Phonetica*, 49. 1992.
4. Chomsky N. and Halle M. The Sound Pattern of English. New York: 1968.
5. Clark J, Yallop C and Fletcher J. An Introduction to Phonetics and Phonology. 3rd ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
6. Daniloff R. And Hammarberg R. On defining coarticulation. *Journal of Phonetics*, 1, pp. 239, 48. 1973.
7. Farnetani E. and Recasens D. Coarticulation and Connected Speech Processes. In Hardcastle. The Handbook of Phonetic Sciences. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.
8. Fowler C.A. Coarticulation and theories of extrinsic timing. *Journal of Phonetics*, 8, pp. 113-133. 1980.
9. Hardcastle W. Assimilation of Alveolar Stops and Nasals in Connected Speech. *Studies in General and English Phonetics*. London, Routledge, 1995, pp 49-67.
10. Keating P.A. The Window Model of Coarticulation: articulatory evidence. *Papers in Laboratory Phonology1*. Cambridge University Press, 1990, pp. 451.
- 11, Kent R. and Minifie F. Coarticulation in recent speech production models. *Journal of Phonetics*, 5. pp. 115, 33. 1977.
12. Ladefoged P. and Johnson K. A. Course of Phonetics. 6th ed. Wadsworth; Cengage Learning, 2010.
13. Laver J. Linguistic Phonetics. In Aronoff M, Rees- Miller J. The Handbook of Linguistics. Oxford: Blackwell publishing, 2013, pp.150-179.
14. Laver J. Principles of Phonetics. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
15. Velo Volence. Coarticulation. Nova Science Publishers. Inc. Concordia University. Montreal: 2015.

THE THEORY OF CONCEPTUAL METAPHOR IN COGNITIVE LINGUISTICS

PUTAYEVA ELNARA ELDAR

Doctor of Philosophy in Philology, Azerbaijan University of Languages, Baki, Azerbaijan

Key words: conceptual metaphor, structural metaphor, orientational metaphor, ontological metaphor.

Metaphor is one of the basic methods for a person to define the objects of the reality around, nominate them and create expressive images, as well as generate new meanings. Cognitive approaches to the treatment of language phenomena help to understand the essence of the process of metaphorical transfer in a good way. In particular, in the theory of G.Lakoff and M.Johnson conceptual metaphors are considered as a mental mechanism for structuring cognitive experience. G.Lakoff and M.Johnson explain the mechanism of metaphor formation as follows: every metaphor has a source and target domain [3].

The source domain is specific and anthropocentric: it is observed that a person is widely used to create it, in particular, his location in space and movement. This strategy for forming a source domain was proposed by G.Lakoff, who describes it with the term mapping. Thus, an attempt is made to understand some general metaphorization procedures in different languages. Most often, this is explained in the following way: the recipient domain is more abstract and does not deal with physical characteristics, as if it “requires” metaphorization, for which it is necessary to refer to as the source domain, as its meaning is specific [2].

The metaphor distinguishes two significant areas of reference to the surrounding reality. The source domain is exactly the important element on the basis of which the value is transferred, i.e. the source area. The second area is the recipient domain, i.e. the target area of the conceptual metaphor. As a part of the cognitive theory of metaphor, the source domain is a synthesis of the practical experience of human life in the world. Knowledge in the field of source is built in the form of image schemes, which are relatively simple cognitive structures that are invariably reproduced during physical interaction between a person and the world.

According to G.Lakoff, fixed correspondences between the source area and the area of target, established in the language and cultural tradition of a particular nation, are called “conceptual metaphors”. As a part of the theory of metaphor, metaphorical projection is the function of mapping the components of the source area to the components of the target area. Thus, the source becomes the “departure area” of the displayed function, and the target becomes the “arrival area”. As a result, a correspondence is formed between the source and the goal, and the stability of this correspondence varies greatly in each individual case, from the least fixed metaphors to the fixed “dead” metaphors that are established in society. When the elements of the destination have a clear structure, the correspondence between the elements of the area of “departure” and the area of “destination” of the metaphorical display function can be equally, mutually explicit.

In accordance with the nature and way in which objects and phenomena of objective reality are conceptualized, G.Lakoff and M.Johnson divide conceptual metaphors into three types: structural, orientational, and ontological. Let us consider the definitions and features of these metaphors [4]:

1. Structural metaphors are conceptualizations of abstract entities through well-known, concrete elements of human experience. Based on structured and therefore transparent elements

of experience, a person organizes and concretizes abstract areas of knowledge. This form of metaphorization can be clearly seen in grammatical categories, which are a product of (re) understanding abstract modifying (i.e. grammatical) relationships between the structural elements of languages.

2. Orientational metaphors structure various conceptual areas in accordance with the basic linear orientations of a person in space, which are well known and familiar due to motor experience. These metaphors give concepts a spatial orientation with contrasts like this: “up — down”, “inward — outside”, “front side — back side”, “deep — shallow”, “central — peripheral”.

Orientational metaphors like “up-down” are based on the idea that feeling happy is comparable to striving upwards, to flying, and the feeling of unhappiness is compared to being pressed to the ground, to falling (in low spirits). Thus, a person perceives any progress or positive change as an upward movement, similar to growth, which is also vertical. Orientational metaphors are not arbitrary; they are based on physical and cultural experience and are not random. Despite the fact that “up-down” and “inward-out” oppositions are of physical nature, G.Lakoff notes that orientational metaphors based on them can vary from culture to culture. For example, there are cultures in which the future is seen ahead, while in other cultures it is behind.

3. Ontological metaphors are based on projecting the properties of objects of the surrounding reality (fragility, firmness, etc.) onto abstract entities, such as intelligence, emotions, morality, etc. (Maria is very fragile? — Maria is very sensitive). This example demonstrates a metaphorical transfer to emotional qualities of properties characteristic of easily broken objects. As a result of experience, a person is able to identify some of its elements and interpret them as discrete entities or substances of one type or another. This makes it possible to refer to them, group them into categories, classes and determine their number, and thus talk about them [4]

By analogy with orientational metaphors, which are formed on the basis of human experience in orientational, ontological metaphors are based on data from individual human experience related to physical objects, in particular, the human body, i.e. ontological metaphors are ways of interpreting events, actions, emotions, etc. as objects or substances. In most cases, native speakers do not notice the presence of ontological metaphors. This can be explained by the fact that such metaphors, like orientational ones, have an extremely narrow scope of use—they are used as a way of designating phenomena, their quantitative characteristics, etc.

Depending on the type of goal, there are different types of ontological metaphors. For example, metaphors associated with the category of “containers” are used to refer to limited space. A person is a physical being limited in a specific space and separated from the world around him by the surface of his skin, so the rest of the world is perceived by man as being outside him. Each person is a container that is limited to the surface of the body and can be oriented according to the “inside - from outside” type. A person projects this orientation onto other physical objects that are also limited by surfaces. Thus, he also perceives them as containers that have internal space and are separated from the world outside.

Thus, the orientational, structural and ontological types of conceptual metaphor explain the mechanism for a person to understand their own experience of interaction with the environment and reflect ways to mentally streamline the knowledge that has already been formed.

REFERENCES:

1. Freeman M. Poetry and the scope of metaphor: toward a cognitive theory of literature // *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: a cognitive perspective* / Ed. Antonio Barcelona. – New York: Mouton de Gruyter, 2003. – p. 253-281.

2. Gibbs R. W. Taking metaphors out of our heads and putting it into the cultural world // Metaphor in Cognitive Linguistics: Selected Papers From the Fifth International Cognitive Linguistics Conference, John Benjamins Publishing, 1999. – p. 145-167.
3. Index of /Lakoff/ metaphors. [электронный ресурс]. URL: http://www.lang.osaka-u.ac.jp/~sugimoto/MasterMetaphorList/metaphors/Obligations_Are_Containers.html (referred to: 23. 04. 2023).
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 256 p.

ДАНАЛЫҚ БИІГІ: АБАЙДЫҢ БІР ӨЛЕҢІНДЕГІ БІРЕГЕЙЛІК

Салқынбай Анар Бекмырзақұзы

Филология ғылымдарының докторы, профессор, Фараби университеті. Қазақстан

Қазақ мәдениетіндегі Абайдың орны бөлек, маңызы ерек. Әр сөзінде түйдек-түйдек ой сомдаған, қай заманда да ескірмейтін, мәні терең, уәжді сөз айтқан Абайдай ойшылдың басты ерекшелігі – СӨЗінің – қазақтың ұлттық кодына айналуында.

Абай сөзі қазақ дүниетанымының жиынтығы ретінде жұмырланып, тиянақталып, ұлттық болмыс пен мінездің айнасындай, ұлттық мәдени кодымыздың тұжырымды тұғырнамасына айналған. Бұлай деуіміздің мәнісі бар.

Ғылымда жеке тұлғаның тарихтағы орны, тарихы өзгертудегі рөлі туралы жазылған ғылыми зерттеулер баршылық. Тарихтың философиялық мәселелерін зерттеуші ғалымдар оның эволюциялық және революциялық даму формаларына бөлінетінін де айтқан. Қоғамның даму жағдайында жеке тұлғаның белсенділігінің рөлі де әр түрлі көрініс береді. Жеке тұлғалардың саяси белсенділігі белгілі таптың, ұлттардың, әлеуметтік топтардың мақсаттарын орындауға бағытталып, табысты болуы үшін бар күш-жігерін, білімі мен өмірлік тәжірибесін пайдаланады. Ондай тұлғалар қоғамның эволюциялық не революциялық дамуының тікелей қатысушысы болып, өзінің белсенділігін таныту арқылы тарихи оқиғалардың кейіпкеріне, тіпті қайраткеріне де айналуы ықтимал.

Қоғамның эволюциялық дамуында материалдық және рухани мәдениет саласында да үлкен жетістіктерге қол жеткізіледі. Мұндай жетістік ұлттық, тіпті адамзаттық құндылықтар дәрежесіне де жетуі кәміл. Адамзат баласына тән ортақ мүдделердің үйлесімді бірлігі бар, ортақ мүдделерге негізделген ұлы мұраттар бар. Бұл мұраттар қоғамды ілгері дамытатын ортақ ізгіліктер мен құндылықтарға барып тоғысады. Заманына қарай адамы десек те, заманынан оза туатын, топтың емес, таптың емес, адамзаттың жайын ойлайтын дара туған ойшылдар осындай ұлы мұраттарға ұласатын құндылықтар туралы толғанады. Абайдай қазақтан шыққан тұлғаны осылай бағалаймыз. Оған Абайдың «патша сөзін» күүге тартамыз, тағы.

Абай поэзиясы туралы профессор Бейсембай Кенжебаев былай деп толғаныпты: «Абай саяси-әлеуметтік лирикасының бірсыпырасында оқушыға дүние, жаратылыс, қоғамдық тұрмыс, заман, күнделікті тіршілік жөнінде, өмір, өлім, жастық, кәрілік, әділдік, жауыздық, достық, қастық жөнінде, адамның қасиеті, қоғамдық міндеті, мінез-құлқы, еңбек, өнер, білім, дін, ғылым, тәлім-тәрбие жөнінде байсалды үгіт, насихат сөйлейді, байыпты ақыл, кеңес береді, терең, философиялық ой, түйю, сезіну, шешім айтады. Бұл ретте ақын - жалынды үгітші, асқан ақылгөй, үлкен философ» [1925-1954. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (Мақалалар жинағы). - Алматы: Ғылым, 1973. <https://abaialemi.kz/post/view?id=971&ysclid=lmotmtnf6r167350910>].

Адамзат деңгейінде сөз айтқан Абайдың табаны Ұлы Даланың төсін басқан; маңдайы жарқырап Семейдің Қарқаралы уездінде Шыңғыстауда дүниеге келген. Тұлғаның тарихтағы рөлі оны туғызған, қалыптастырған әлеуметтік ортасына да байланысты дейді зерттеушілер. Ал Абай өмір сүрген орта кеңес кезеңінде көп айтылып жауыр болғандай, оқудан артта қалған, кедейлік меңдеген қазақы орта емес, Абай аға сұлтан Құнанбайдың баласы, жеті атасынан байлық арылмаған, заманында ортасынан оза шапқан, әділдікпен елге беделі артқан отбасында дүние есігін ашады. Бесігінен ана мен әженің адал сүтін ішіп, адал асын жеп, халық ауыз әдебиетімен сусындап өскен, Ғабитхан ұстаздан сауатын арабша ашып,

кейін Семейдегі Ахмет Риза медресесінде үш жыл оқиды. Мұнда араб, парсы тілін меңгеріп, Шығыс ғұламаларының еңбектерін аудармадан емес, түпнұсқадан оқып танысады. Демек, бұл оқудың біздің түсінігіміздегі оқудан мәні ерек. Кейін сол Семейдегі «Приходская школада» оқып, орыс тілін жетік меңгереді. Семей кітапханасындағы еуропа, орыс әдебиеттерімен танысады. Бұл оқу осымен тоқтамай, әрқашан кітап алдырып оқып, өздігінен білімін үзбей жетілдіріп отырғаны М. Әуезов зерттеулерінен таныс әлеуметке.

Ең алдымен, қазақ сөз өнері ділмарларының ортасы Абайды сөзге жаттықтырды, үйретті, үлгі болды. Бұл жәй қыздырманың қызыл сөзі емес, аз сөзбен елдің көп мәселесін шешетін, үнемі елдің алдында жүріп билік айтуды міндеттейтін қызметі бар, сөзі мен ісінің арасындағы айырма мен бірлік күнделікті көрініп отыратын күрмеуі көп билік айту ісі.

Екіншіден, қазақ даласында феодалдық қатынас ыдырап, орыс отаршыларының саясатымен бірге ене бастаған капитализмнің бел ала бастаған тұсы-тын.

Бұл тұста Абайды жеке тұлға ретінде қалыптастырған әлеуметтік жағдайдың үш түрлі деңгейін атауға болады:

- Абайды қоршаған микро орта: отбасы мен замандастары;
- Абайды қоршаған үлкен орта: таптық, кәсіби ерекшелік;
- Абай өмір сүрген әлеуметтік жүйе, тарихи кезең.

Адам дүниеге келген сәттен бастап кіретін әлеуметтік ортаның бүкіл күрделі жүйесі тұлғаның мінезін, ділін, танымын бірте-бірте қалыптастырады. Қоршаған орта жеке тұлғаға өзінің нормалары мен құндылықтарын, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін, көзқарастары мен қағидаларын ұсынады. «Тұлға» әлеуметтік ортаның құндылықтарын игеру арқылы тарихтың өзіндік субъектісіне айналады, тарихи процесте жасампаз күшке айналу мүмкіндігін алады.

Экзистенциализм философиясының өкілдері тұлғаның әлеуметтік ортаның құндылықтары мен нормаларына тәуелділігіне қарсы болу мүмкіндігін де алға тартады. Экзистенциалистердің пайымдауынша, әлеуметтік ортаның белгілі бір жүйесіне, әсіресе таптық және ұлттық жүйеге енуі жеке тұлғаның шығармашылық белсенділігінің дамуына зиянды әсер етеді. Жеке тұлға мұндай жағдайда өзінің шынайы болмысынан, өзінің жеке «Менінен», өзінің бірегейлігінен айырылады.

Тек тарихи тұлғалар ғана нақты тарихи оқиғалардың шырғауынан шығып, өзі тарих кейіпкері ғана болып қоймай, сонымен бірге оның жасаушы әрі қозғаушы күшіне де айнала алады. Сөйтіп қоғамдық сананы қалыптастыру үшін жол көрсетеді, бағыт-бағдарын айқындайды. Абай - осындай тұлға санатында. Абай өзі енген әлеуметтік ортаның қоғамдық қатынастарының барлық байлығын бойына сіңіре отыра, процестің жасампаз күшіне айналады. Қазақ қоғамының, қазақ дүниетанымының құндылықтары Абайдың дүниетанымына, оның ішкі даму қайнар көзіне айналды, ал Абай-Тұлғаның өзі бірте-бірте өзіндік және қайталанбас «Менге» айналды.

Профессор Ж. Дәдебаев «Абайдың ақындық дүниетанымы» атты мақаласында: «Абай – әлемдік ақындық өнердің алып бәйтерегі. Абайдың поэзиясы да, қарасөздері де қазақ әдеби тілінің көркемдік-эстетикалық байлығын, қазақтың адамгершілік, әлеуметтік, философиялық ойларының салаларын толық қамтумен бірге оларды дамытып, жаңа биікке көтереді. Абайдың сөз өрнегіндегі классикалық өрнегі, философиялық ойлары ұлттық ойлау деңгейіне көтерілген ойлы қазақтың бәрінің де жанына жақын, жүрегіне жылы», - деп жазады [Абай-Шәкәрім. Ұжымдық монография. Алматы, 2012. 40-бет]. Бұл кейінгі кезеңдегі ғылыми зерттеулердің ішіндегі жазылған жоғары баға, дәл бағалау, салмақты саралау деп пайымдаймыз.

Абай шығармашылығының тереңіне бойлай зерделеген академик Р. Сыздық «Абайдың сөз өрнегі» атты зерттеу еңбегінде былай дейді: «Поэтикалық текстің лексикасын (сөздік қазынасын) зерттеу дегеніміз белгілі бір мағыналық, стильдік жүк арқалаған қолданыстарды әңгімелеу болады. Мұнда алдымен ақынның сөз таңдау шеберлігіне назар

аударылады. Сөз таңдаудың өзін екі саладан іздеу керек. Бірі – өлең тексінде кездесетін сөздердің сол өлеңнің мазмұнына, тақырыбына қатысты алынуы, екіншісі – көркемдік, яғни эстетикалық-стильдік мақсатпен белгілі бір сөздерді таңдап жұмсауы» [<https://abai.alemi.kz/post/view?id=407>]. Ғалымның пікірімен келісе отырып, Абай өлеңдерінің эстетикалық талғамындағы ұлттық нақышты саралап, ұлттық дүниетанымға негізделген ойдың өрісін, соның нәтижесінде ізгілік мұраттар биігіне де, ірілікке де жеткенін танып, бағалауға ұмтыламыз.

Абай «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» атты өлеңін 1886 жылы жазыпты. Сонда жасы небары – 41-де ғана. Ия, 40-тың үстіне жаңа шыққан Абай «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, Ашуың - ашыған у, ойың – кермек» десе, оның қоғамдағы жалпы құбылыстар мен адами құндылықтарды бағалауының өзіндік бір шегін танытқаны болса керек. Ішкі өксік пен жүректегі уайым, қайғы ойлантты, ұйқы қашырды. Ашуланайын десе – ол кімге керек, оның ашуын басар кім бар, қай қоғам ашуының мәнін түсініп, жөнін біліп жатыр? Сосын да ашудың өзі «ашыған у», ойың – кермек. Өзі өмір сүрген қоғамдағы шындық пен қабылданған құндылықтарды біліп, соның ортасында өмір сүре отырып, оған сын көзімен қарау, өзіндік жеке ойын, пікірін білдіру, сол тірліктің деңгейін біле отырып, бағалау тән деп түсіндік бұл өлең жолдарынан.

Абай қабылдауы мен бағалауы – көпке тән емес. Тіпті оқығандарға да, білімділердің көбіне де бұл бағалаудың биігі қол жетімсіз. Қазір де солай болып қалып отыр, солай болып қала береді де. Ұлылықтың өз биігі бар. Артықшылығы да осында. Бүгінде Абай бағалауы – қазақ халқының рухани құндылығына, рухани биігіне айналған. Бұл - құбылыс, оның ерекшелігі, айырмашылығы - қоғамдық сананың көтерілуіне жасаған ықпалында, шын тірліктің шынайы бетін айнадай етіп көрсете отырып, оны жақсартудың, тазалаудың жолын нұсқауында.

Абай үшін әлеуметтік ортаның әлеуеті кемшін, «Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық». 50 жас – ердің жасына әлі келмеген ақын «қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» дейді. Яки Абай мен қоғам арасында ішкі қайшылық бар екені анық өлеңде. Екеуі екі түрлі деңгейде. Ойлауы әр түрлі. Ақынның ішкі мұңын шағатын, көңілін көтеретін, сөзін ұғатын кісісі жоқ. Ия, ия ... әңгіме айтар адам бар, Ақынның ішкі жан сырын, ішкі мұңын түсінер білімі мен білігі жетер кісі жоқ. Ақиқатында, осы тарихи шындықта әлеуметпен бірге өмір сүріп отырған тұлға болғандықтан, ол да қоғамның мүшесі. Қоғамның өзі жеке тұлғаны тәрбиелеп шығарды, тұлға сол қоғамды дамытушы ретінде қызмет етеді.

Тұлға ретінде Абай өзі бірге өмір сүріп отырған әлеуметтік ортаның қоғамдық қатынастарының барлық жақсылығын да жамандығын да, дұрысын да бұрысын да біледі. Естіп емес, көріп біледі. Сол қоғамдағы барлық тарихи үдерістерді нақты білетіндіктен де, бары мен жоғын терең түсінетіндіктен де, болашақтың жасампаз күшіне айналады. Адамзат үшін тірліктің өзі - дәулет. Тіршіліктің басты қайнар күші - қозғалыс. Абай тарихи үдерісте өзінің ақындығымен, сөз патшалығының құдіретін пайдалана отырып, әлеуметке ой тастайды: «Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек, тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек». Дүние жаратылысының заңдылығын өлеңнің бір жолына сыйғызу – бұл Абайдың қолынан келген құдырет. Бүгінгі жас қартаяды – рас, бүгін жоқ нәрсе (адам) ертең туады, болады - рас; туған нәрсе (адам) күні келгенде жоқ болады – рас. Бүгінгі бар нәрсеге мас болу, қызық көру – бәрі із-түзсіз жоғалады. Мәнсіз.

Ал мәнді нәрсе бар ма, тірлікте? «Бар» дейді ақындық ақыл. Ол - өнерлі болу. Адал еңбек ету. Ал өнер - өлмек емес.

Басқан ізің артта қалып, өшіп қалмауды ойлаймыз ба? Өзгермелі өмірде «бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек». Сол өзгермеліде өз белгіңді, өз ізіңді қалдыруды ойлау үшін Ер ісі керек. Абай ақылына еру, бойды жеңу – осы Ер ісі. Абай Ер ісін салыстыра отырып бағалайды.

Бағалау үшін субъект керек, субъектінің әрекеті керек. Абайда мұның екеуі де бар. Өлең жолдарында субъект «еріншек», «жамандар», «надандар» сынды заттанған сын есімдер арқылы беріледі. Еріншектің ездiгi, жамандардың адал еңбек етпеуi, ұрлық, қулық жасауы, құр қылжаңмен күн өткізуi, ақылдың, әкенің сөзіне ермеу, шынға сенбей, жоққа сену, құр қылжаңмен күн өткізу, ақылды құлаққа ілмеу т.б. әрекеттері тізіледі.

Сыртқы дүниелік заттар мен құбылыстарға, адамдардың әр алуан әрекеттеріне мән беруі мен оған көңілі толмауы, ақындық қабілеті мен кісілік талап деңгейі оны философиялық толғамдарға жеткізеді. Бұл құр дидактика емес, ақыл айту емес, күнделікті көз алдында өтіп жатқан сүреңсіздіктен түйгені. «Ұрлық жасап, қулығымды арттырдым деп көлбек қаққанымен, арамдықтан жамандық көрмей қалмайды». Өйткені «Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек».

Рас сөздің қасиетін біліп, жоққа емес, шынға сену, ақылдының, әкенің, білімдінің сөзіне сену – әрине, үлкен бір ақылды болмаса, ерекше қасиетті қажет ететін факторлар болмас. Алайда қоғамды шарпыған надандық күші адам баласының ішкі дамуын тежеп, «адамзат таныған тіршіліктің негізін» тануға мүмкіндік бермей жатады. Бұл қасиет тек бір этносқа, не бір халыққа ғана тән деуге болмайтыны тағы рас. Ізгіліктен ада, пендеге тән қасиеттер ғой бұл.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек, -

деген толғауы тоқсан ой толғамының мәні ерекше. «Қара қылды қақ жару» фразеологиялық тіркесінің «әділдігін айту» мағынасы ұлттық дүниетанымымызда бұрыннан қалыптасқан. Әділ билік айтатын кісіге берілетін ең жоғарғы мадақ сөз «қара қылды қақ жарған би».

«Қара қылды қақ жару» сөзінің уәжін зерделер болсақ, «қақ жару» - дәл ортасынан екіге бөлу деп талдар едік. Тілімізде «қақ басынан бір перу», «қақ ортасына кіріп бару» т.б. сияқты тіркестер белсенді қолданылады. Ал Абай осы қара қылды жартысынан екіге бөлу түсінігіне жаңадан өзгеше мән енгізеді. «Қара қылды қырыққа бөлмек» ұғымы арқылы халық дүниетанымы екіге бөлуді ескертсе, Абай оны қырыққа бөлуді айтады. Адамдардың қарым-қатынасындағы әділдікті терең бағалап, оның құндылығына ерекше мән берген Абай данышпан. «Әр нәрсені өзіндей баға бермек» деп, өзіңе қалай жақсы болатынын көңілмен саралап, өзгеге де солай жақсы болуын қалау - әділ болудың басты бір қыры. Бұл ақылдың ісі. Қара қылды қырыққа бөліп, әділдік орнату үшін кісіге ең бірінші ақылды болуға керек.

Әділдік ұғымының әлеуметтік мәні терең, моральдық құндылығы жоғары. Әділдік, бір жағынан, қоғамдық қатынастардан көрінсе, екінші жағынан, жеке адамның әлеуметтік қатынастарды бағалаудағы белгілі бір қабілетін де анықтайды. Кез келген ұлттық дүниетанымда «әділ», «әділеттік» ізгіліктің аса маңызды ұғымы болып есептеледі. Тілдік мәдениеттердің ұқсастығы тұрғысынан адам санасы меңгерген негізгі ізгіліктің бірі - әділеттік феномені. Осы тұрғыдан алғанда, «әділет» ұғымы - антропологиялық лингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымына сәйкес дамыған психикалық бірліктердің ең бір сипатты ерекше көрінісі. Тілдік сананың этикалық-эстетикалық қажеттіліктеріне бағытталған жоғары рухани құндылықтарға жетелейтін «махаббат», «бақыт», «сұлулық» сияқты ізгілік ұғымдарының ішінде «әділет» ұғымы да бар. «Әділ», «әділет», «әділеттік» әлеуметтік және іскерлік белсенділіктің көрсеткіштері ретінде қызмет етеді.

Қазақ тіліндегі осы ұғымды анықтайтын «әділ болу», «әділдік жасау», «әділдік орнату», «әділетті болу» т.б. тіркестер бар. Атаудың терең семантикалық құрылымында «әділдіктің» болуы өзінен-өзі болатын табиғи процесс емес, яки ағаштың өсуі, оның

жапырағының болуы, фотосинтез құбылысының болуы, жапырағының түсінің жасыл болып, оның күзде сарғаюы сынды табиғи қалып емес, ол жеке тұлғаның жасайтын, орнататын, болғызатын ісі. «Әділ болу», «әділдік жасау», негізінен, субъективті әрекет, сондықтан жеке адамның бойындағы ізгілік қасиеттердің болуымен немесе болмауымен, жауаптылық не жауапсыздықпен астасып жатады. Қара қылды қырыққа бөліп, әділдік жасау ақылдының ісі болмағы осыдан.

Абай «әділдік» ұғымын құндылықтар иерархиясында алғашқылардың қатарына қойған. Бұл - ақынның «әділдік» ұғымына енгізген өзіндік философиялық ұстанымы. Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек, Әр нәрсеге өзіндей баға бермек, - деген жолдардағы сөз салмағы, сөз қуаты «ақылды» ұғымына тікелей қатысты. Ақылды кісі ғана әр нәрсеге өзіндей баға бере алады дейді ақындық тұжырым.

Шындығында, барлық логикалық және иррационалды құрылымдар бағалаудан басталады. Кез келген баланың тәрбиесі бірегей құндылық бағдарларға негізделеді. Кім баласын жаман болсын дер, кім баласын әділетсіз болсын деп тәрбиелейді. Әр жағдайда құндылықтардың бағалануы бірдей болмайтыны анық. Өмірде кездесетін нақты кез-келген жағдайда «әділетті болу», «әділ болу» бірегей болуы тиіс, алайда өзін-өзі бағалау, жеке тәжірибе, жеке адамның ішкі әлемінің рухани ерекшеліктері «әділетті болуға» өз ықпалын тигізеді де, әділетті мен әділетсіздік арасындағы көпірге жол түсіреді. Әділетті мен әділетсіздік шкалаларының қалыптасуына шешуші әсер етеді. Бұл мағынада құндылықтардың сақталуы әрқашан субъективті және нақты. Әр нәрсеге «өзіндей баға берудің» жолын кесетін материалдық және рухани кедергілер аз емес. Әр нәрсеге өзіндей баға беру үшін тағы да ақыл керек.

Демек, тоталитарлық қоғамда өмір сүрген адам мен либералистік қоғамда өмір сүрген адамның құндылық туралы пікірлерінің әртүрлі қабылдануы да заңды. Әр нәрсенің құнды болуы жеке адамның басынан өткізген әрекет-харекетімен де байланысты болады. Өмір мен денсаулық құндылықтары ауырған адам үшін маңызды. Моральдық құндылықтар адамның өмірін жағымды эмоциялармен толтырып, бар жағдайды сақтауға немесе өзгертуге, ғұмырын мәнді де сәнді өткізуге ұмтылдырады. Өйткені «таразы да, қазы да өз бойында». Өз жүрегін ешкім алдай алмақ емес. Әділдікті сақтау, сақтамаудың таразысы да, қазысы да - сол жүректе.

Абай философиясының тереңдігі осында жатыр. Қара қылды қырыққа бөліп, әділдік жасай алсаң, әр нәрсені өзіндей бағаласаң, оның таразысы да, қазысы да - өз бойында. Жүрегіңнің таза болып, ұйқыңның тыныш болуы да осы әділ бола алудан. Әр нәрсеге әркім әртүрлі баға береді. Өмір заңы солай қалыптасқан. Ал Абай таныған ақылды адам қара қылды қырыққа жарып, «өзіндей баға бермек». Бұл оңай іс пе? Әр кісінің өз өмір тәжірибесі, зиялылық деңгейі, ақылы мен білімі, жақсылық пен әділдік айту туралы өз көзқарасы қалыптасқан. Жеке тұлғаның эмоционалды қабылдауы, талғамы мен талабы бөлек. Демек, адамның эстетикалық құндылықтарды қабылдауы мен бағалауы да ерекше, субъективті мәселе. Абайдың басты идеясының мәні осы субъективті көзқарасы бар жеке тұлғаның өзін өсіру. Тұлғаның талғамын тәрбиелеп, эмоциялық қабылдауын дамытып, әділ болуына ықпал ету. Бұл ретте жақсы пен жаман, адамдық пен надандық мінез-құлықты қатар ұстай отырып, оппозициялық әрекеттері арқылы нақты тәптіштеп жазады.

Еріншек алысқа шығып еңбек етпей, көптің айтқанымен жүр. Ал сіз еріншек болмаңыз.

Жаман адал еңбек етпей, ұрлық жасап, қулықпен арам тамақ тауып жүр.

Ал сіз жаман болмаңыз.

Арамдар бәрібір жамандыққа тап келеді.

Ал сіз арам болмаңыз.

Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенеді.

Ал сіз ақылды болыңыз.

Тек ақылды кісі ғана қара қылды қырыққа бөліп әділдікті айтады. Осылайша, сөз жүйелі, ой тиянақты болып, оқушысына ой салады. Рухани құндылықтың мәні адам баласының жеке болмысынан, жеке адами заттылығынан келіп шығады. Адамның шектеулі уақытты сезінуі маңызды. Кісінің жоғарыда саты-сатымен айқындалып көрсетілген надандық ауылының іргесінде жүрген қасиеттерінің бәрі – еріншек, жамандық, арамдық, ақылсыздық, надандық – уақыт дерегі арқылы айқара ашылады. «Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек». Мың күн байқалмаған жаман іс түбінде бір әшкере болмай ма? Абай өлеңіндегі жеке тұлғаның жаман қасиеттерінің парадигмасына назар аударуға болады. Бұл парадигма өлең жолдарында сақталған:

Өнерсіз

Еріншек

Жаман

Арам – сырттансу, қусынбақ, өршілдену, сыбырменен топ жасау бөлек-бөлек.

Ақылсыз

Надан

Назар аударарлығы, бар жамандықтың бастауы - өнерсіздік. Бір қарағанда, өнерсіздің өзгеге қатысы аз. Жеке өзіне ғана қатысты әрекет. Өнерге, бір нәрсені өндіруге, бір істі жасауға ұмтылмаған кісі, әрине, еріншек болады. Ал еріншек еш іс жасамайды, далаға шығып, жан-жағына қарамайды, содан жамандыққа барады, адал еңбектен аулақтай бастайды, тамақ асырау үшін ұрлық қылады да. Сөйтіп арамдыққа көшеді. Сөзіне өтірік араласады. Сырттансып сөйлеп, қусынып, өршілденіп, сыбырменен топ жасауға кіріседі. Өнерсіз болу, өнер іздемеу осылайша жамандыққа ұласады. Арамдық ақылсыз іске апарады, одан надандық туындайды. Надан кісі сөз тыңдамайды. Әкенің сөзі, білімдінің сөзі құлағына да кірмейді. Бұдан шығар қорытынды біреу – қазақ баласын, ең алдымен, өнер іздемеуден құтқару. Өнер үйрену, іс жасау, еңбек қылу – адамдықтың басты жолы. «Өнер» сөзінің Абай таныған мағынасын тереңнен түсіну қажет. Өнер қазіргі сөздіктерде аталып жүргендей, тек «искусство» ғана емес. Түбірі «өн» сөзінен туындайтын *өндір, өнім, өндіріс* сөздерімен түбірлес болып келетін «өнер» сөзінің уәжі мен мәні – адам қолымен жасалған, өндірілген белгілі бір заттың не нәрсенің жоғары деңгейде сапалы орындалуы, жетістігі.

Мәселен, «жігітке жеті өнер де аз» деген мақалдың мәні жігіттің ән салуы, би билеуі, операда ария айтуы, киноға түсуі емес, оның көп істі білуі, қолынан келуі, әрі әнші, әрі ақын, әрі балуан, әрі етікші, әрі аңшы, әрі мерген болуы.

«Қазақтың шаруасына бір жағынан надандығынан кемшілік келгенде, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдіктен, теңдіктен қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат етіп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнерге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екенімізді білдірер едік», - деп жазады А. Байтұрсынұлы. Абайдың да меңзеуі - осы.

М. Хайдеггер «Слово Ницше «Бог мертв» атты мақаласында «Давать цену значит договариваться о ценности и устанавливать ее. Воля к власти дает цену, выясняя условие возрастания и устанавливая условие сохранения. Воля к власти по своему существу — воля, полагающая ценности. Ценности — это условия сохранения, возрастания в пределах бытия сущего», - деп жазыпты. [<https://www.nietzsche.ru/look/xxa/heider/>]. Шынында да, бағаны белгілеу үшін белгілі бір заттың құны туралы білу, келісу, оны екі жақты келісу керек болады ғой. «Әр нәрсеге өзіндей баға беру үшін», оның қолында баға берерліктей билік боларға

керек, әділ жолмен билік айту үшін, оның құнын да таразылай алуы маңызды. Демек, қара қылды қырыққа бөліп, әділ билік айту үшін, оның баға берерліктей деңгейі болуы тиіс. Ал кез келген құндылық деп танылатын құбылыс не зат сол құбылыстың сақталуының басты шарты, М. Хайдеггер пікірінше. Бұл тұрғыда неміс ғалымымен келісе отырып, Абай танытқан рухани құндылықтың «Ер ісі - ақылға ермек, бойды жеңбектің» салмағын танимыз.

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?

Ия, адалдық пен арамдықтың бағасын беруші де, таразыға салып, құнын белгілеуші де жұрт, ел, халық. Адалдық пен арамдық ешқашан тең болмақ емес, оны халықтық тәжірибе халықтық дүниетанымда әлдеқашан белгілеген. Сондықтан да қанша болыс болып, әкім болып, бастық болып тұрсаң да надандығың білінсе болғаны,

Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

Адамның дүниедегі бар өз болмысын тануы және шектеулі уақытты сезінуі оның қадірін де, бағасын да арттырады. Иттей қор боп, өзіне сөз келтірудің артында осы екі нәрсе тұрады: өзінің бар болмысын дұрыс бағалай алмау (тым артық, не тым кем бағалауы) және уақыт шіркіннің шектеулі екенін сезіне алмай қалуы. Бұл фәнилік түсінік сияқтанады бізге. Кедейге де, байға да, патшаға да – ортақ сәйкес келетін пәлсапа...

Адам баласының өзін тану үдерісін герменевтикалық шеңбермен салыстыруға болады. Таным тек түсіну мен түсіндірумен ғана емес, сонымен қатар құндылықтың мәнін бағалап, тіршіліктің құнын түсінумен де байланысты. Абай осы тіршіліктің құнын бағалауды толық талдайды. Үшінші мүшелден енді ғана аттап, төртінші мүшелдің баспалдағынан аттаған ақынның:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,

Ашуың - ашыған у, ойың – кермек, -

деуінің мәнісі осында болуы мүмкін. Ойдың кермек татуы – жан-жағындағы, қоғамдағы болып жатқан әр түрлі әрекеттерге көңілі толмауы ғана емес, шошуы да. Мұңдасарға да кісі жоқ. Абайдың өзі бірге қатысып, бірге өмір сүріп отырған ортада мұңдасарға кісі таппаса, бұл - жалғыздық. Жалғыздық себебі қайда жатыр? Абай өзі өмір сүріп отырған тұтастықтағы, сол кеңістіктегі жалпы құндылықтарды іздейді. Әркімнің өзін тану мүмкіндігі бар, өзіне тән дүниетанымы бар. Ал адамзаттық деңгейде ойлау, бүткіл таным дүниесіндегі таным мен бағалаудың иірімін танып, оның шешімін айту Абайдай ұлыға ғана тән.

Әлеуметтік ортаға сіңген әлеуметтік тұлғаға өзінің жеке ерекшелігін, қайталанбас дарыны мен талантын танытатын көзқарасын жеткізу және бағалату әрқашан мүмкін бола берер ме? Абай қоғамында бұл мүмкіндік кемшін еді. Бәлкім, қашан да солай болды ма екен, кім білсін? Абай сөзіне, Абай үніне Ресей патшасының саясатын ұстаған өкімет тарапынан қарсылық та қайшылық та көп болды. Тінту мен үркіту орын алды да... Кейіннен әлеуметтік ортаның құндылықтары тұлғаның дүниетанымына, оның ішкі даму қайнар көзіне айналды, ал тұлғаның өзі бірте-бірте өзіндік және қайталанбас «Менге», әлемдік деңгейдегі ойшылға айналды.

Қазіргі әлемдік құндылықтар парадигмасы сан түрлі, әр алуан. Әр түрлі елдер өз даму жолын таңдап жатқан бүгінгі заманғы сапалы өзгерістерді бағамдап, бағдарлау да маңызды. Қазақстанның да бүгінгі рухани, мәдени дамуының, құндылық құдіретін танып-бағалауы мен өзіндік бейнесін әлемге паш етуінің де үлкен ерекшелігі мен маңызы бар. Дәл осындай кезеңде ұлтымыздың ізгілік жолындағы дүниетанымы мен ұлттық құндылықтарын, әлемдік деңгейде ой айтқан даналарын бағалап, әлемге таныту – ең маңызды қадамдардың бірі. Бірде қаражат көзі - пайданы, бірде рухани мәдениетті құндылық санап, басымдық берген қоғам өзінің ішкі дамуында құндылық бағдарына негізделген оң жолын таңдайды. Ғылымның, білімнің керегі осындайда. «Пайда ойлама, ар ойла» деген Абай пайымына

сүйене отырып, адам санасына әсер ету, ұлттық сана, мемлекеттік сана деңгейінде ойлауға ғылыми негіз жасау қажет. Қазіргі қазақ қоғамындағы болып жатқан рухани өзгерістер, Алаш идеясының қайта оралуы мен халықты қайта «оятуы» - құндылықтардың, құндылық бағдарлардың қоғамдағы рөлінің артып келе жатқанын айғақтайды. Құндылықтардың бағалануы мен олардың қоғамдағы қызметін саралау, зерделеу аса маңызды әрі өзекті болып қала бермек. Қазақ ғылымында ең аз зерттелген аспекті ретінде мәдениеттің құрылымдық элементі ретіндегі ұлттық құндылықтардың мәні мен ерекшеліктеріне қатысты мәселелер дер едік.

Қоғамда өмір сүріп отырған жеке адам өз тірлігінде қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыра алатындай, қажет нәрсесіне қол жеткізе алатындай, мақсаты мен мүддесін айқындап, соған жету мүмкіндіктерін қарастыра алуы тиіс. Шындап келгенде, адамның өзі - басты құндылық. Жеке адам ең алдымен өз «менін» бағалауы, өз басын қадірлеуі тиіс. Жеке тұлғаның өзін қоршаған дүниені, оның өткенін, бүгін мен болашағын, сонымен қатар өзінің «Менінің» мәнін сезінуі - құндылықтың нақты формалары.

Құндылық бағдары осы қарапайым адамға, қоғам мүшесі ретіндегі оның мінез-құлқына, өзін ортада ұстай білуіне, қасиетіне, мораліне, эстетикалық талғамына, этикалық принциптеріне бағытталуы тиіс. Ал рухани құндылықтар жиынтығы тұрақты, олар халықтың бай рухани тәжірибесі негізінде қалыптасып, белгілі дана тұлғалар еңбектері арқылы жүйеленеді. Материалдық құндылық туралы қазақ халқының өз түйгені мен талғамды жинақталған танымы бар. Қазақ ұлтының «малы жанының, жаны арының садағасы». Осы мақалда материалдық құндылық туралы негізгі ұлттың өз дүниетанымы, ұлттық болмысы мен коды айқындалғандай. Бізде «көненің көзі», «пәленшенің көзі», «көзіндей көру», «көзіндей болу», «көзіндей сақтау», «пәленшеден қалған көз, жұрнақ» сынды тіркестердің мәні зор. Ол «көз» кешегі бұл фәниден өткен жақсы бір адамның баласы, содан қалған қарапайым зат, шағын естелік болуы да ықтимал. Осы кішкене де қарапайым затты не оның баласын қадірлеу, бағалау – ұлттық дүниетанымымызда ерекше орын алады. Қазақ үшін материалдық құндылықтың көптігі не аздығы маңызды емес, оның естілігі, ескілігі, еске сақталуы маңызды. Дүниенің жалғандығы туралы берік дүниетаным қалыптастырған ұлттың материалдық ұстанымы осындай өзіндік ерекшелігімен бағалы да құнды. Ұлттық қажеттіліктер мен мақсаттарды қанағаттандыратын да, қанаттандыратын да рухани игіліктер мен идеалдар. Бұл қазақ ұлтының басты ерекше белгісі дер едік. Бүткіл бай елдерді қызықтыра беретін байтақ далада жатқан материалдық құндылықтардың кейде жат қолында есесіз кетуі де халықтың осындай бейқамдығынан ба, әлде рухани байлығының тереңге біткен тектілігінен бе, кім білсін.

Ұлттық құндылықтардың жүйеленуі мен қатынасы жеке адам әрекетінің негізгі түріне изоморфты, яки мазмұны мен түрі сәйкес. Қазақ ұлтының тұрмыстық, саяси, эстетикалық, құқықтық, діни, адамгершілік, тәрбиелік құндылықтарының өзіндік тарихи сипаты, белгісі, ерекшелігі бар. Бұл ерекшелік халықтың ұзақ даму тарихындағы тәжірибесінің негізінде қалыптасқаны анық. Осы тәжірибе ұлт тұлғаларының еңбектерінде сомдалып, дамытылады, нақтыланады. Сондықтан да болар, ел елде, тіл тілде жазушы мен ақын сөзі бағаланады, қадір-қасиетке ие болады.

Қорыта айтқанда, Қазақтан шыққан дана Абай сөзінде осындай мән бар. Мұнда ұлттық құндылықтар бағаланып, жеке тұлғаның қасиеттерінің қандай болмағы сараланады.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Абай – рухани реформатор»/ Қасым-Жомарт Тоқаев/ Егемен қазақстан газеті: 10 тамыз, 2020 жыл.
- 2 Абай тілі сөздігі. –Алматы, «Өнер», 2011. – 616 бет.
- 3 Абай шығармаларындағы терең ой. Серіков Қуаныш.[Электронды ресурс] Сілтеме <https://alashdin.kz/2021/09/abaj-shygarmalaryndagy-teren-oi/>
- 4 Абай энциклопедиясы, - Алматы. 1995. 472 б.
- 5 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Екінші том. Поэмалар, қара сөздер мен хаттар, музыкалық шығармалары. – Алматы, 2020.
- 6 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. - Алматы, 2020. 1-том 627 б.
- 7 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. - Алматы, 2020. 2-том. 524 б.
- 8 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. - Алматы, 2020. 3-том. 482 б.
- 9 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Жазушы». - 1995.-Т. 2.- 379 б.
- 10 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (Мақалалар жинағы). - Алматы: Ғылым, 1973. <https://abaialemi.kz/post/view?id=971&ysclid=lmotmtnf6r167350910>].
- 11 Р. Сыздық «Абайдың сөз өрнегі» <https://abaialemi.kz/post/view?id=407>
- 12 М. Хайдеггер «Слово Ницше «Бог мертв». <https://www.nietzsche.ru/look/xha/heider>
- 13 Абай-Шәкәрім. Ұжымдық монография. Алматы, 2012. 40-бет.

THE ZONE OF FUNCTIONING OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN THE SEMASIOLOGICAL SYSTEM

ISRAFILOVA GULMAR FAKHRADDIN

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan University of Languages,
Baki, Azerbaijan

Key words: *paremiology, semiotic space, proverb, idiomatic expression, synonymous correspondences, linguocognitive illumination.*

This zone is characterized by the correlation of one or another paremiological unit with other units of the same level related to entry/non-entry with them into the systemic relations of synonymy, antonymy, polysemy and lexico-grammatical variation. These semasiological relations reveal not only the linguistic reality of the paremio unit, but also establish the place of one or another layered structure in the general system of the paremiological fund of language. Strictly speaking, such a procedure for qualifying a linguistic entity applies to all linguistic units, starting from morphemes and ending with discursive units of syntax (for example, a complex syntactic unit); discursive units of syntax, according to some linguistics, are nothing more than "an instructional set sent by the speaker to the interlocutor for the mental processing of discourse" (3, 190).

Consequently, the functioning of paremiological units in the semasiological system of linguocognitive interpretation necessarily puts forward the task (or procedure) of establishing not only semantic and syntactic correspondences/deviations, but also, most importantly, the logical and semantic adequacy / inadequacy of the conceptual framework and internal form in the representation of the linguistic picture of the world. The semantic structure of the proverb is perceived and "assimilated by us with their internal form in the process of repeated observation of the originality of their use".

The noted specificity of the use of a stable structure is largely based on the variatively synonymous possibilities of their original model. Establishing the initial model makes it possible to position possible systemic and non-systemic (occasional) models and identify the cognitive parameters of the latter.

Thus, the "lexico-grammatical variation" makes it possible to linguocognitively describe paremiological units within the limits of intra-model relationships, which are served by a single conceptual framework and united around a single internal form. These data should, in our opinion, serve as the basis for both the theoretical definition of the contours of the variation of paremiological units, and for their phraseographic descriptions, in which the principles of identifying alternative forms from their synonymous correspondences are quite often violated.

The cognitive interpretation of the "synonymous correspondences" subzone aims to identify a system of "cognitive features in the form of statements about the concept. If several interpretations are possible to be chosen then the dominant one should be identified. If the interpretations turn out to be equally probable, then the ambiguity of the parody is recognized and all interpretations are taken into account" (3, 202).

Thus, for example, the concept of "life" is presented differently in the following proverbs:

- A) To live a life is not a field to cross
- B) To live a life – to cross the sea
- C) To live a century is not to move the sea
- D) To live for a year is not to swim across the river (4, 61)

With a unit conceptual base, the given proverbs differ in their internal forms, which contrast the figurative foundations of proverbs. In some cases, this figurative basis is a symbolic designation of the cognitive sign "life is full of unsolvable difficulties" (a), in others – that "life requires considerable efforts to resolve difficulties" (b), that "one should not be afraid of life's difficulties" (c, d): they are not as scary as they seem (that is, roughly as they say in another proverb, "the devil is not as terrible as he is described").

The cognitive features of synonymous proverbs are by this way explicated primarily by nonanalogical lexical or syntactic means – in other words, lexico-syntactic units from different semantic fields; this difference is quite often supported by the structure, i.e. the syntactic structure of the entire construction.

For this reason, as we consider, in some paremiological dictionaries, the proverb "An old horse will not spoil the furrows" is accompanied by the variant "An old mare will not spoil the furrows" and synonyms "An old wolf knows a lot", "Don't teach the tricks to an old fox ", etc. (2, 146). And the complex construction "The old horse will not spoil the furrow, and it will not plow deeply" is not involved in the sphere of variants and synonyms.

The antonymy subzone differs from the variant and synonymy subzones not only in its composition, but also in the possibilities of entering the paremiological field of the concept of proverbial constructions opposite in meaning – money does not add to the mind (Money cannot buy the mind), money makes a person smart (Wealth gives birth to the mind) or, work is a source of well-being (You cannot easily take out and fish from the pond), but labor does not lead to wealth (you will not gain stone chambers from the labors of the righteous).

There are few copies of proverbs-antonyms in the language. There can't be many of them. If we proceed from the recognition of their symbolic meaning (which is very indisputable), their purpose to serve as units of ascertaining thinking, a dialectically structured thought about a fact, about a typical situation, cannot be formulated negatively if it has received its positive formalization, and, conversely, positively if it has received a "passport of citizenship" in national memory, as a negative form: "Gold glitters in the mud" cannot have a negative form, as well as "The hut is not red at the corners" - a positive one.

The paradigmatic qualification of paroemias from the point of view of the category of affirmation/negation, therefore, is not an obligatory procedure for determining the degree of their sociologization: the appearance of antonymic pairs in these constructions is either due to their proverbial nature, or their contextual stylization, contextual adaptation, which are observed in the speech of poet-writers.

In rare cases, in the paremiological fund of the language, there are syntactic pairs of proverbs formulated as antonymic in structure, although the primary negative meaning is characteristic of both structures: Do not promise a crane in the sky, but give a tit in your hands = A tit in your hands is better than a crane in the sky = A tit in the hands are better than a nightingale in the forest (1, 301-303). Thus, the wide possibilities of the entry of paremiological units into intramodel and intermodel semasiological relations once again confirm the idea of their systemic functioning in the language a) as special categories of constructions characteristic of the Russian language (in our opinion, to the same extent for English and other languages); b) as language signs with fixed, stable conceptual composition; c) a set of indicators for establishing the internal form and d) the unconditional ability to be a means of displaying a typed picture of the world, a means of its cognitive representation in the figurative and poetic thinking of the people. This position, as

we believe, makes the analysis of the semasiological parameters of paremiological units an obligatory component of their general linguocognitive illumination.

Reference:

1. Zhukov V.P. Dictionary of Russian proverbs and sayings. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1967, 535 p.
2. Mokienko V.M., Ermolaeva Yu.A. Dictionary of Russian proverbs / Edited by V.M.Mokienko. M.: Astrel: AST, 2008, 381 p.
3. Popova Z.D., Sternin I.A. Cognitive linguistics. Moscow: AST East-West, 2010, 314 p.
4. Rybnikova M.A. Russian proverbs and sayings. M.: Nauka, 1961, 230 p.
5. Whiting B.J. Proverbs and proverbial Sayings. Introduction in "The Frank C.Brown Collection of North Carolina folklore", vol I. Durham, North Carolina, 1952, 182 p.

The theme of “Love” in Somerset Maugham's work “Theater”

Sherimbetova Meruert

Senior lecturer of Hoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Inkarbek Asiya

4th year student of Hoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan

Somerset Maugham is one of those writers, who in his not short life (more than 90 years) made a huge contribution to the history of world literature. He wrote an infinite number of novels and plays. But he didn't write poetry, journalism, literary criticism and diaries. His plays were shown in the best London theaters and there were more than a hundred performances and almost every play received excellent press. In other words, he was one of the most prominent English writers in various fields by the beginning of the First World War. Actually, Maugham was better known as a playwright than a novelist. He is a very hardworking person, especially S. Maugham liked to work in the morning [1, p.161].

One of Maugham's weaknesses was painting. Particularly he was interested in French impressionism and post-impressionism. Somerset Maugham was rich enough to have the opportunity to buy these significant paintings. His paintings were kept in Mauritania. But towards the end of his years, he sold them. Since he comprehends that it was not safe to store them in Mauritania. An attentive reader might notice that during reading his works, Maugham often describes pictures. At the same time, W. S. Maugham was also traveler, he plied the seas, went on a long journey to China, to the East, which lasted for half a year. Moreover, most of his stories were written during travels. In most cases, in these stories the heroes were the English colonists. Actually, the theme of an Englishman –traveler or an official are the main characters that were often used in his stories [2, p.42-45].

Somerset Maugham perfectly feels the dialogue, as well as the manner of stage conversations and he was able to convey it very skillfully. We are aware about this, though not directly, but indirectly from his famous novel «Theater». Namely, please to the famous actress Julia, the lead character of that novel. Moreover, «Julia» is the title of the play that Maugham wrote based on his novel «Theater». Actually, his stories and novels flow into plays and stories are often written from play. Maugham was not famous only in the literary world, but also as a paramedic and scout. Even if he was far from politics, Maugham entered the war out of the heroic motives. He participated in -the well-known charity program in England which is called «Ambulance on Wheels» [3, p.39].

17 years old Maugham received an offer to go to Russia under the guise of a correspondent in order to complete a secret mission. Disguised as a reporter, he worked for the British intelligence in Russia, in Petrograd. One of the tasks was to help Russia continue to fight on the side of the Entente, when another mission- was to inform America and England about the political and economic situation in the country. Also inform the power of such strong political groups as the Cadets, Mensheviks, Bolsheviks etc. In 1917, he made a long journey in Russia, where he came to the conclusion, that Bolsheviks actually have more influence than they were described before. As was mentioned, Somerset Maugham had the medical skills. He belongs to one of those writers who were engaged in medical like A.C. Doyle. At the St. Thomas Charitable Hospital in the South

part of the London, he treated patience there for a long period of time and received the document, confirming his paramedical skills. After only 20 years he used these skills, even though he had not practiced before [4, p.207-210].

Somerset Maugham considers as a cosmopolitan writer, in the sense that he spent most of his life outside of England. In 1916, Maugham offered to become a Swiss intelligence officer for following agents (from Germany, Austria). His work «Traitor» includes detail information about the events of that period. And add to it this book accurately conveys his occupation. Many experts confused: «Why Maugham, person who is not good at this sphere was chosen as a scout? ». And answer is easier than seems to be for the 1st glance: Somerset M. was able easily to find a common dialogue with strangers and was an excellent listener, which is an important quality for scouts and spies. Based on these qualities, we surely can say that he was an excellent memoirist. He could very accurately convey everything that was happening around, without imposing his opinion on the reader. His main goal was to meet with political figures and impact on their decisions unconsciously. Somerset M. - «Man in the Coat». He was not particularly well-known in the political circle. In that case, he could easily manage to get any information.

Maugham, as a novelist, respects Russian literature and in particular, he highly appreciated A. P. Chekhov. After all, Maugham himself has the Chekhovian literary temperament: cold, restrained and floating in his thoughts. When you read his novels and stories, you'll not see the intensity of passions, emotions. Since it doesn't exist according to his vision of this world. We can call him as cynical, cold and strict person, who doesn't live in the world of illusions. Even military events of First World War didn't specifically effect on his creative activity. For instance, in Maugham's masterpiece «Rain» narrator try not to interfere the dialogue act he acts only as a listener. W. S. Maugham in his novels perfectly conveys his attitude to a particular problem. He judges as the lead heroes, as the minor one. But at the same time he doesn't allow himself to impact on reader's opinion and mind directly. He was able to influence while allowing his readers to make conclusions by themselves. Which means that Maugham doesn't impose his ideas and thoughts, but only gives the direction to his readers [1, p.177].

During his life S. Maugham wrote several autobiographies. What we can't say about his own autobiographical work. Since he was strongly against the fact that someone else will describe his life path without even knowing him personally. That's why before his death, Maugham ordered not allow to write the biography about him, no articles in newspapers or magazines. If there were cases when Maugham faced with such works, without hesitation he burned it in fireplace. As he said: « I'll not allow my readers to face with awful work. Since autobiographers can't write some good one». Here the dialogue between S. Maugham and an American journalist and film director-Garson Kanin:

Kanin: For what you're burning these papers, they would be useful for the future biographers!
Maugham: There no any as good biographers as biographies! They'll never exist!
Kanin: Never?
Maugham: Yes, never!
Kanin: But you're not able people to create work about someone's life path!
Maugham: Don't bother me. Since I'll not help either. Also in that interview Maugham noted about French and what he was doing in order to keep the language in his mind. Maugham said that during World War he read French novels and admitted Gerson Kanin that he misses a lot France: « When I read any work in French language I could return to my lovely France at least in my mind...»[1, p.6].

W. S. Maugham died in 1965, December 16. As he wished, Maugham was buried near the wall of the King's School library, which bears his name [5, p.299].

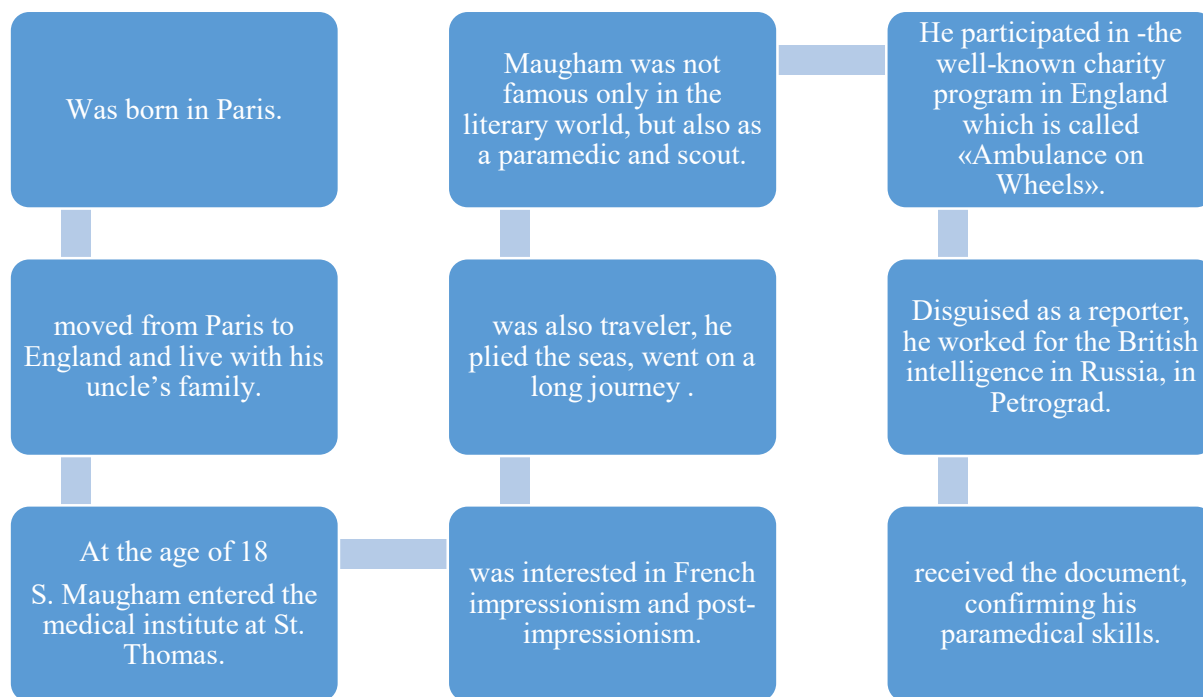

Diagram 1.
«A chain of events» W. S. Maugham's life path

From the first line of "Theater" author flow his readers to the world of theater. S. Maugham did it very skillfully and professionally without any suggestive thoughts. But actually this book is not just about unreality of our world, fakeness of people's emotions and actions. "Theater" is about – Love! Let point out that love is shown from different angles and sides. It can be love between man and woman, mother and son, husband and wife etc. And Somerset Maugham showed and revealed all aspects of life through Julia Lambert, the lead hero of our novel "Theater". Julia Lambert- is an Actress! Person who could impact on life each of the characters who surround her. And it isn't accidentally that the word "actress" was written by using capital letters. Since Julia Lambert is a direct definition for the word actress. By this we mean that Theater was everything for her! Acting and standing on the stage was her life, that's why she all the time try to find new emotions. And these emotions Julia took from such gorgeous feeling as Love. Namely love comes as from her fans as from the closest people like Michael Gosselyn, Tom Fennel and Charles Tamerley. These three-character surround our hero and try to share with their own specific love [6, p.216].

Maugham tries to find the answer to some problematic questions which are revealed in "Theater" by carefully analyzing the psychology of this person. He asked as himself as his readers Who is Julia? What was right and what was wrong? And interesting thing that author till the end of the book won't point out what is good or bad, whose decisions and actions were correct and whose vice versa. And this is the key aspect of Somerset's novel, when readers by themselves make the conclusion. So if we'll analyze each of the male character, we come to the conclusion that all of them have deep love feelings to Julia. And no matter who gave it more. Since each person see the love according to their own specific vision.

Michael Gosselin- her husband, who also lives in theatrical world, gave his particular loving feelings to Julia. People respect him but not for his acting manner, but for his manner of managing the business. Moreover, he will never have act on the stage if only not his appearance. Michael is handsome, attractive gentleman which came as the reason why Julia started to love him. He was not charismatic person or talented one. Just because of his beauty J. Lambert married to him. So

we can say without hesitation that it was young aged love, means just passion. And it obvious that passion is not that feeling that could give you happiness and calmness in your family life. But Julia was young and she actually loved him. What we can't say about Michael. He has feeling that it closes to love but not the same as Julia's. His love was more close to the friendship love. As a reader, we could conclude that unequal in feelings can't lead to the good result at the end. Since each of the partners have to respect each other's feelings. The lack of love in Lambert's family didn't destroy their couple in any way. The fact that theater means everything as for Julia as for Michael came the reason of still keeping their family life. Both of them direct their forces to the theater, literally and figuratively. But despite her success in the audience, Lambert, like any simple woman, wanted be admired and loved by man. That's why she tried to take love from her lover **Tom Fennel**. Tom is a young clerk who later became Julia's lover. Some readers will judge their love line. And the main reason even not the fact that Julia has already married but the differences in age. Therefore, this fact leads to the reason why Julia and Tom couldn't keep their relations. Tom's attitude, lifestyle, behaviors weren't suit to the famous actress Julia Lambert. If he sees entertains in parties where people meet with other people and start the relation in order to rise their statues, for Julia it comes boring and useless spending of time. Even if she sometimes visited such meetings, it was just in respect to her husband - Michael G. In this love Julia was too happy, she felt herself as a young aged girl, as a bird who is independent on people, as the person who could manage everything because now she feels herself emotively happy. But unfortunately this type of love ended too fast. The same reason as in case with Michael- Julia's love was bigger than Tom's. She was a person who organized meetings, she was a person who thought about Tom day and nights, she was a person who was madly in love as a young girl who the first time faced with such new unusual feelings. But even all her men left her alone, there were one person who was always near her to support. And this man is **Charles Tamerley**. Man who said once that hiss love to Julia is endless even if he comprehends that she can't be able with him. Charles loves Julia with all his heart and he doesn't afraid of what others will say or think about him. One thing just bothered him – is Julia. If she felt herself bad, then he can't feel himself calmly. But as Michael and Tom couldn't give the love for Julia, similarly Julia didn't have any love feelings for Charles. She loves him but this love more about her respect attitude to him.

As we can see Love cannot just make you feel happy, but it can make you cry. And S. Maugham unintentionally entails his readers to this conclusion.

In the diagram given below, we can see **the interaction of J. Lambert with Michael Gosselyn, Tom Fennel and Charles Tamerley.**

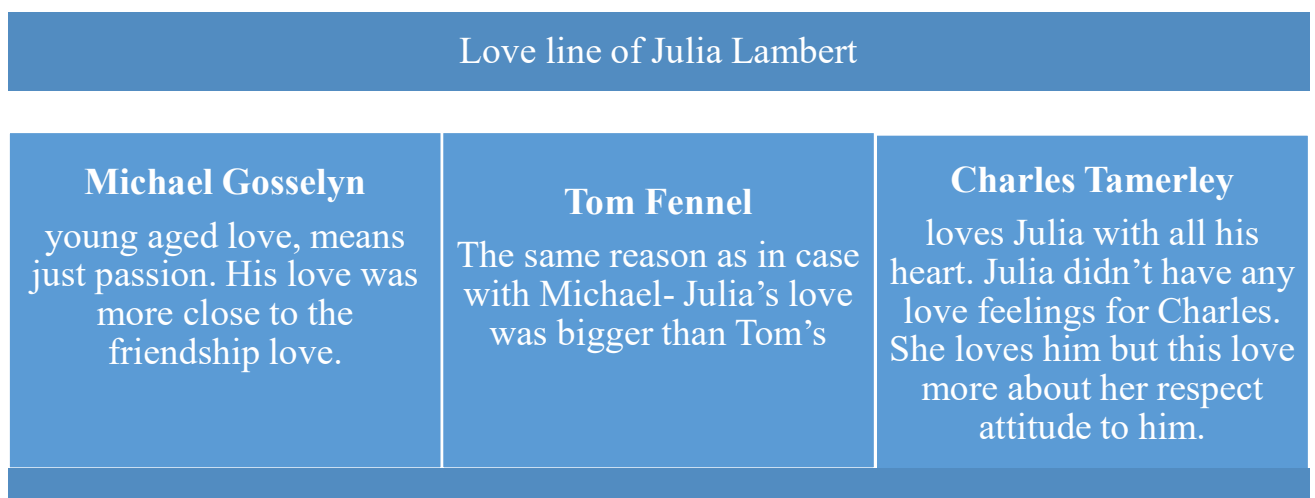

Diagram 2. «Love line of J. Lambert»

Categories	Michael Gosselyn	Tom Fennel	Charles Tamerley
have love feelings	+	+	+
True love	-	-	+
Passion	-	+	-
Friendship love	+	-	-
Respected attitude	+	+	+
Business interests	+	-	-
Pretended to love	-	+	-
Endless love	-	-	+

Table 1. «Defining love from different sides»

In conclusion, this work has revealed the peculiar characteristic features of the lead heroes, their vision of the world and relation to such feeling as “Love”. We, particularly, paid attention to the personality of Julia Lambert, Michael Gosselin, Tom Fennel and Charles Tamerley and came to the conclusion that each of them are bonded by the deep love to Julia Lambert. Even though each of them gave their own specific love to Julia. And this is what differentiates them, if we'll not speak about their career and social statuses.

REFERENCES

1. Ливергант А. Сомерсет Моэм/ Александр Ливергант. – М.: «Молодая гвардия», 2012. - (Серия «Жизнь замечательных людей»)
2. Calder, Robert Lorin. Willie: The life of W. Somerset Maugham. London, 1989.
3. Колдер Р. Уилли: Сомерсет Моэм: жизнь и творчество/ Сокр. пер. с англ. Е.Н. Логинова. - М.: Интердиалект, 2001.
4. Maugham W. Somerset. The Travel Books of W. Somerset Maugham. Melbourne, 1955.
5. Maugham, W. Somerset. Collected Plays: In 3 volumes. London, 1955.
6. Curtis, Anthony. The Pattern of Maugham. A Critical Portrait. London, 1974.

Multimodal Communication Resources and Their Functions

Pkhakadze Nino

Doctor of Philology, Associate Professor, Akaki Tsereteli State University, Georgia

Keywords: multimodality, communication, multimodal communication resources, verbal, non-verbal, visual, communicative functions

Abstract: multimodal communication implies the integration of various communication methods (verbal, non-verbal, visual, audio, etc.). All forms of communication are viewed as legitimate and culturally marked expressions.

Combining different modes of expression enhances nuance in communication.

The effectiveness of communication depends not only on the clarity of the message but also on the ability to actively listen and interpret the signals of others. Active listening involves paying full attention to the speaker, understanding the content of their message, and providing appropriate feedback.

The ability to nuance ideas through different modes of expression enhances communication by allowing individuals to tailor their message to the audience and context.

Communication is a multifaceted process that involves the exchange of information, ideas, emotions, and intentions among individuals or groups. It plays a crucial role in various aspects of life, from personal relationships to professional environments and social influences. Effective communication is the cornerstone of public coexistence, promoting understanding and cooperation.

For centuries, verbal/spoken language has been considered a successful resource for traditional human interaction. However, it is known that members of society often use other resources to express their thoughts: visual, audio, gestural, etc.

In modern studies, increasing attention is focused on the multimodal nature of society, which necessitates the integration of communication resources and the analysis of their functionality to achieve communication goals. Therefore, it becomes relevant to study multimodal communication resources and their functions to illustrate effective mechanisms of exchanging ideas within specific cultures and between them, along with the results of their realization.

Verbal communication refers to the use of spoken or written words that allow individuals to express thoughts, convey information, and engage in dialogue. Nonverbal communication, on the other hand, includes gestures, body language, and other visual cues that complement and reinforce spoken or written messages.

The effectiveness of communication depends not only on the clarity of the message but also on the ability to actively listen and interpret the signals of others. Active listening involves paying full attention to the speaker, understanding the content of their message, and providing appropriate feedback. This two-way process is essential for building empathy, resolving conflict, and fostering positive relationships.

In the modern era, technological developments have expanded the ways of communication. Digital platforms and social media provide instant and widespread dissemination of information, connecting people around the world. However, the multitude of communication channels also requires individuals to navigate and adapt to different modes of expression.

Whether in a personal, professional, or social context, effective communication promotes understanding, cooperation, and resolution of differences, ensuring that ideas are shared, goals

are agreed upon, and a cohesive community is created. Communication is fundamental to building strong, lasting relationships and navigating the complexities of the human experience.

The term "multimodality" currently refers to the integrated use of various communication resources (Kress, G 2009). The anthropocentric approach directed modern linguistic thinking from the systematic analysis of linguistic elements to the study of their functions. Therefore, the text/discourse became the center of attention, and linguistic resources were understood as functional elements. Functional analysis increased the communicative value of the non-verbal resource, highlighting the need to study the integrated functionality of verbal and non-verbal communication resources.

Introduced in the 1920s, the technical term "multimodality," denoting the influence of different sensory perceptions, gradually expanded its meaning. In the 1990s, it was established in applied linguistics, facilitated by the works of linguist Halliday. The interest of representatives of the Prague structuralist school and American linguistic circles in the diverse character of communication, pop culture, and mass media language analysis played an important role.

The multimodal approach is relevant in the field of education; it is an integral component of the selection of learning resources, textbooks, and classroom environment planning. Multimodal analysis refers to both the method/tool as a form of communication for conveying information/ideas (for example, integrated written text, audio, and video material in one speech) and the medium of expression as a finished product (written text, audio, and video material) used as needed in the teaching and learning process.

It should be taken into account that multimodality has become a powerful feature of art, literature, and science, facilitated by technological development.

Interest in multimodality has emerged in various domains, including social media, medicine, social semiotics, games, language teaching, and linguistic sciences (Sharwood Smith Michael 2023).

The focus of the research is on the study of the quality of semiotic systems and their integration possibilities.

In modern scientific studies, the study of verbal and non-verbal communication mechanisms has become relevant, taking into account the synergy of the conceptual system and linguistic structure. The cognitive aspect of communication is important (Sharwood Smith Michael 2023).

Verbal, non-verbal, visual, and audio means should be considered as multimodal communication resources.

Linguistic mechanisms of multimodal communication are complex tools and structures through which meaning is exchanged between individuals in a given linguistic system. Language, as a dynamic and complex system, relies on various mechanisms to effectively convey thoughts, emotions, and information. These mechanisms include linguistic elements and principles crucial for the clarity and precision of communication.

When analyzing linguistic means, it is important to pay attention to the following aspects:

Vocabulary: The core of linguistic expression is vocabulary. Words have specific meanings and nuances, and individuals use this vocabulary to articulate their thoughts and convey precise messages. A rich and diverse vocabulary allows for more nuanced and contextual communication.

Grammar/Syntax: The rules of grammar and syntax govern the structure of sentences and phrases. Proper usage ensures communication consistency and understanding. Understanding the principles of sentence construction, verb tenses, and syntactic relationships enhances overall communication effectiveness.

Semantics: Semantics is about the meaning of words and how they relate to each other. Semantic analysis reveals how words and expressions acquire meaning in different contexts, contributing to the sophistication and nuance of language. Semantic clarity is essential to avoid misunderstandings and convey accurate information.

Pragmatics: Pragmatics focuses on the use of language in context, taking into account social and cultural factors influencing communication. It involves understanding the implied meaning behind words, interpreting non-literary language, and understanding the speaker's intentions. Pragmatic competence is critical for effective interpersonal communication.

Discourse Analysis: Communication often goes beyond single sentences to include larger language units known as discourse. Discourse analysis examines how language functions in conversations, interviews, or written texts. It involves the study of coherence, sequence, and organization of information to reveal the underlying structure of communication.

Important aspects of non-verbal communication include nonverbal cues such as body language, facial expressions, and gestures that complement verbal expression, adding layers of meaning and nuance to interpersonal communication.

The important elements of visual communication are images, diagrams, video material, font, color, etc.

Rhythm, sound, and music ideas are important communication resources.

The communicative functions of verbal, non-verbal, and visual resources are identical: the perfect conveyance of information, thoughts, and ideas, which their integrated use successfully provides. Effective communication often transcends the limitations of a single mode of expression. By integrating different modes of expression, individuals can enhance the clarity and richness of their interactions.

Understanding and mastering language mechanisms are essential for effective communication. Whether written or spoken, these elements work in tandem to facilitate a clear and meaningful exchange of ideas that enhances the richness and depth of human interaction.

In today's diverse and interconnected world, the ability to communicate ideas through multiple channels is critical. Written communication, such as email or official documents, allows for accuracy and documentation. On the other hand, verbal communication adds nuances by emphasizing tone that written words alone may not capture.

Non-verbal cues such as gestures, postures, and facial expressions significantly contribute to conveying emotions and reinforcing the message. Presentations, videos, and graphics can complement words, offering more comprehensive and engaging communication. In a professional environment, the integration of different modes becomes especially important during team collaboration, presentations, and interactions with clients.

Integrating diverse forms of expression facilitates effective communication in personal, professional, and cultural contexts. It reduces misunderstandings and ensures that the desired message is received accurately. As individuals and communities continue to navigate a rapidly changing landscape, the ability to use multiple modes of expression remains an important asset for fostering meaningful connections and understanding.

The ability to nuance ideas in different ways of expression is a skillful approach to communication that goes beyond the one-dimensional delivery of ideas. Opportunities for nuance include using different channels and methods to provide a more detailed, sophisticated, context.

Verbal expression enables the articulation of ideas. The skill to choose precise vocabulary, adjust tone, and employ rhetorical devices allows individuals to convey diverse meanings. Authors can emphasize specific aspects of their ideas through verbal nuances, highlighting key points.

The written word allows a thorough examination of ideas, delving into detail and complexity. By carefully selecting words, sentence structure, and literary devices, writers can convey the necessary emphasis and evoke emotions.

Nuances in non-verbal cues can significantly impact the perception of ideas. A raised eyebrow, a subtle smile, or a specific posture can complement or alter the message's meaning and convey the intended idea (Duncan Susan D, Levy Elena T, Cassell Justine 2007).

Integrating visual elements such as pictures, charts, and graphs enhances the communication of ideas. Visual representations provide additional layers of information that help clarify and reinforce key concepts, offering different dimensions and cognitive schemes (Cohn N. 2013).

Music and audio materials, in particular, aid in accentuating emotions (Jackendoff R. 2006).

It is crucial to note that communication is significantly influenced by the cultural context. Incorporating cultural nuances when expressing ideas is critical to ensure communication considers different perspectives and interpretations, facilitating effective intercultural communication.

Thus, multimodal communication implies the integration of various communication methods (verbal, non-verbal, visual, audio, etc.). All forms of communication are viewed as legitimate and culturally marked expressions.

Combining different modes of expression enhances nuance in communication. This multi-dimensional approach caters to a diverse audience with varying preferences and learning/teaching styles.

The ability to nuance ideas through different modes of expression enhances communication by allowing individuals to tailor their message to the audience and context. This skill not only facilitates a deeper understanding of ideas but also fosters a more inclusive and adaptive communication style that addresses the complexities of human interaction and influence.

Literature

Kress, G. (2009). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. Routledge.

Duncan Susan D, Levy Elena T, Cassell Justine (2007). *Gesture and the dynamic dimension of language*. John Benjamins Publishing Company.

Sharwood Smith Michael (2023). *The place of language in multimodal communication in humans and other primates*. *Cognitive Systems Research*. Volume 84.

Cohn, N. (2013). *The Visual Language of Comics: Introduction to the Structure and Cognition of Sequential Images*.

Jackendoff, R., and F. Lerdahl (2006). *The Capacity for Music: What's Special about it?* *Cognition* 100.

Pedagogical Sciences

FORMATION OF MEDIA COMPETENCE ON THE BASIS OF THE SUBJECT-LANGUAGE INTEGRATED APPROACH

Mauletova Sabina Kanatovna

master of pedagogical sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University

Nurpeissova Dina Lesbekovna

master of pedagogical sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University

Issina Nazerke Temirkabylyky

master of pedagogical sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University

Маулетова Сабина Канатовна

преподаватель, магистр педагогических наук, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова

Нурпейсова Дина Лесбековна

преподаватель, магистр педагогических наук, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова

Исина Назерке Темірқабұлқызы

преподаватель, магистр педагогических наук, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова

Abstract

The relevance of the article is due to the solution of modern problems of modernization of vocational education. The main emphasis is placed on the development of the information (digital) educational environment through a competence-based approach, where the central idea is the media competence of future technical specialists. This competence in the integration of a high level of foreign language and special technical knowledge acts as a guarantor of the effective implementation of the professional competence of university graduates. In the process of teaching foreign languages at a technical university, one of the priority tasks is considered to be the development of knowledge and skills of using media technologies by future graduates as a means of working with information obtained through various media channels. The system of foreign language education, including at a technical university, is designed to provide training for future technical specialists to work effectively in conditions of ever-expanding integration into the world economic space, which in the conditions of the digital economy is moving into the global information space, placing increased requirements on the level of foreign language proficiency. The purpose of the article is to theoretically substantiate the process of formation and development of media competence.

Keywords: media competence, media technology, cognitive component, activity component, reflective component

The current stage of development of society is characterized by the active development of media technologies and media resources. New stated tasks in preparing specialists for professional activities have led to the fact that scientists and teachers are increasingly beginning to turn to the methodology of using these technologies in teaching foreign languages. According to I.G. Burenkova, one of the main tasks of linguodidactics is the search for "effective ways to combine technical capabilities and the urgent needs of a foreign language learner." The use of media technologies contributes to the formation of a new type of foreign language competence - media competence, since a modern specialist is required to speak a foreign language not only for professional communication, but also for professional activities in an environment of constant contact with the media and communication.

In modern conditions, the main professional communication activities are carried out in a professional media environment, where all new forms of the media sphere are integrated. Technical professionals should possess the capacity to autonomously and proficiently execute their professional duties within novel circumstances. An important task of the professional sphere is the implementation of foreign language professional communication with foreign colleagues and partners. The formation of professional mobility of graduates requires studying foreign experience in the professional field, obtaining the necessary information from foreign sources, and using advanced scientific and technical developments. The concept of "media" stands as a pivotal element within social and humanitarian realms of understanding. Originating from the Latin term "medium," signifying a conduit or intermediary, it functions as an analog for mass communication linking individuals with the surrounding reality and with one another. Moreover, it serves as a technical conduit for generating, archiving, disseminating, perceiving, and exchanging information through a multifaceted system encompassing both traditional (e.g., print, broadcast) and contemporary forms (e.g., cellular networks, email, digital imagery, the internet, etc.). The concept of "media technology" includes two concepts: "media" and "technology".

Media refers to a "tool" or an "intermediary". "Technology" constitutes a collection of principles composing the termed "technosphere," founded upon technological advancements and diverse socio-cultural factors and developments. The concept of "media technologies" encompasses tools that ready information in a multimodal manner and prepare users for interactive communication within the informational sphere both during the learning phase and in subsequent professional endeavors.

Within research, the notion of "media competence" is individually defined by each scientist within their respective field, displaying both shared and distinct characteristics among them. According to the famous scientist in the field of media education A.V. Fedorov, media competence is the ability and readiness to work with media texts (processing, analysis, presentation of data) and analyze functioning media. In several studies, the idea of "media competence" is characterized by one's expertise in utilizing media materials, the capability to participate in communication, and the application of one's proficiency and abilities in educational and various other forms of communicative activities. V.N. Fateev's work presents media competence as the capacity to apply individual traits and expertise when interacting with media and engaging in communication, aiming for effective professional and social achievements. This definition implies that media competence acts as a bridge connecting the individual and the realm of media.

These definitions emphasize the significance of this competence for contemporary professionals, highlighting their proficiency and capability to navigate information, media, and cutting-edge technologies within their personal and professional spheres. Examining the essence of the aforementioned interpretations of "media competence," we discern a dual definition: the capacity to leverage new technologies when handling information and media content, alongside

proficiency in communication. Therefore, it would be reasonable to identify the following elements as integral components of media competence within the communicative context:

- the ability to understand and interpret texts of mass communication, to understand the mechanisms of their impact on the recipient;

- the ability to understand how communicators with different social, cultural and personal values find themselves in specific contexts.

In this article, foreign language media competence refers to the capacity and inclination to establish communication in a foreign language within a professional media context. This encompasses the skills of researching, critically assessing, analyzing, and utilizing information obtained from diverse media channels (verbal, visual, auditory, audiovisual, spatial), facilitated by developed competencies in language, subject matter, and media technology. The core of foreign language media competence lies in the abilities enabling individuals to perform actions within specific "professional or interpersonal situations, relying on communication within the media field, utilizing language structures and fundamental speech capabilities."

A thorough examination of current scientific literature within the framework of the competency-based approach reveals a detailed exploration, in contemporary pedagogical science, of competence development and its constituent components among students across diverse disciplines. L.V. Shkerina's research leads to the conclusion that "competence's structure encompasses three elements—cognitive, activity, and reflexive—which are viewed as entirely unified, interconnected, and interdependent."

The cognitive aspect forms the foundational core of foreign language media competence, encompassing the entirety of the integrated knowledge system: language, subject and the field of media technologies. According to the principles of the subject-language integrated approach, this element ensures the acquisition of new knowledge, indicates learning goals and corresponds to the principle of "subject content". The linguistic component is defined as the cognitive activity of students grasping and becoming proficient in the structure and patterns of a foreign language, encompassing phonetics, grammar, and vocabulary. The inclusion of subject knowledge in the cognitive component presupposes knowledge of the theoretical foundations of professional activity, mastery of a professionally oriented strategy for learning a foreign language, the ability to comprehend, analyze, and evaluate future professional activity. The media technology component of the cognitive component is considered as knowledge and ability to work with media, implemented through the selection of information sources, the use of media sphere terminology in the target language, the ability to present information in the form of audio, video, graphics, animation and their combinations, to use it effectively, to evaluate its completeness and reliability.

The activity component decides how language, subject matter, and media tools are utilized to learn specialized conversational skills, choosing communication styles and blending subject matter with language teaching. In the process of developing foreign language media competence, important activity qualities of students are the skills of self-study and self-education, a high level of cognitive activity and professional interests and needs. This component is characterized by the ability to take a creative approach to solving assigned problems.

The reflective component is implemented through "the process of developing students' reflective activity, skills of self-analysis and self-assessment, and a value-based attitude to learning outcomes." In foreign language media competence, the reflexive component is expressed in the ability to explain, define linguistic, subject-specific media technological phenomena, and in self-assessment of the results of educational activities. Thus, concentration of attention on the subject and language being studied, the ability to reason and evaluate implement the principle of a subject-language integrated approach to cognitive abilities.

The formation of foreign language media competence is the process of professional training of a technical university student, as a result of which the acquired knowledge and skills allow productive foreign language communication and professional exchange through media resources in order to solve future professional problems. This is confirmed by the fact that the formation of competence is a new result of education, the result of the educational process.

The use of media technologies in a subject-language integrated approach makes it possible to transform educational activities into educational and professional ones and contributes to the positive dynamics of changes in professionally important qualities. The acquired skills of working with authentic and media texts through different channels of perception form in students the ability to understand a foreign language professional text, creatively use the received professional information and, using various media technologies, present the results of completed tasks. The necessary knowledge of communicative presentation of thoughts using media technologies allows to develop communication skills: information exchange in a professional media environment, cooperation and communication with future colleagues. Developed skills in working with information, its critical selection, and analysis will allow future graduates to use advanced foreign and Kazakh scientific and technical developments, develop their own media product and apply it in practice in their professional activities.

References

1. Akopova M. A. Interdisciplinary connections in higher education: a textbook for pedagogical directions and profiles of university training / M. A. Akopova, N. V. Popova. - St. Petersburg: Polytechnic Publishing House. University, 2014.- 221 p.
2. Burenkova S.V. Multimedia foundations for the formation of linguistic competence // Bulletin of the Siberian Institute of Business and Information Technologies.–2014.–No. 3(11).– P.92-100.
3. Zagraiskaya, Yu. S. Methods of integrated teaching of English and foreign literature in home reading classes: abstract. dis. Ph.D. ped. Sciences: 13.00.02 / Yu.S. Zagraiskaya. - Irkutsk, 2009. - 24 p.
4. Kaplun, O. A. Comparative characteristics of the concepts “linguistic competence” and “linguistic competence” and their structural components in the methodology of teaching Russian and foreign languages / O. A. Kaplun // Scientific notes of the Oryol State University. Series: Humanities and social sciences. – 2014. - No. 4(60). - With. 277-279.
5. Kuznetsova, O. V. Bilingual subject-language integrated training in a technical university is a successful strategy for higher professional education / O. V. Kuznetsova // Modern pedagogical education. – 2018. - No. 4. – P. 124-128.
6. Miron, O. L. Methodological system of tasks in a foreign language for improving communication skills in students / O. L. Miron // Scientific notes of the St. Petersburg branch named after V. B. Bobkov of the Russian Customs Academy. – 2018. - No. 1(65). – pp. 84-86.
7. Necheporuk, Ya. S. Organization of extracurricular work of cadets when studying professionally oriented English / Ya. S. Necheporuk, T. S. Plachinda // The Times of Science. – 2014. - No. 3. – P. 41-50.
8. Shkerina L.V. New didactic principles for training students // Bulletin of the Krasnoyarsk State Pedagogical University. V.P. Astafieva. –2017.- No. 3(41).–P.95-104.

SOME QUESTIONS OF FORMING MORAL AND PSYCHOLOGICAL STABILITY ON OFFICERS OF BORDER SERVICE OF NATIONAL SECURITY COMMITTEE OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Shopanbayev Marat Zharkynbekovich

Master of Military Affairs and Security; PhD learner; Border Academy of National Security Committee of Republic of Kazakhstan, Almaty city.

Taubaeva Sharkul Taubaevna

educational sciences PhD, professor; Professor of 3rd special department; Border Academy of National Security Committee of Republic of Kazakhstan, Almaty city.

Kerimbaev Nurlan Maratovich

PhD Philosophy, Associate Professor; Professor of 3rd special department; Border Academy of National Security Committee of Republic of Kazakhstan, Almaty city.

Shopanbayeva Ainur Zharkynbekovna

bachelor; Teacher of English language; School No.136 named after Temirbek Zhurgenov, Kyzylorda city.

In the Republic of Kazakhstan, standing on the way of deep social-economical and political transformations, all the main directions of its functioning are being reformed: government structure, economy, science, military construction and many others. The geopolitical environment of Kazakhstan is undergoing quality changes. New threats to the country's security of a local nature are emerging. According to this Republic of Kazakhstan (furthermore – RK) must adapt its Armed forces and other military formations to the changed realities, we need new approaches to the issues of staffing army and training military staff [1].

Modern military education is the main area of staff preparation for territorial division of Border service of National Security Committee of Republic of Kazakhstan (furthermore – BS NSC RK), which creates not only intelligent and economical base of development of BS NSC RK. Beside from this, military education is becoming a powerful development factor of BS NSC RK and Border academy, which is supporting their high mobility, contributing to the mastery and development of information, social, and communication technologies, and their active application in educational activity.

Our government needs an intelligently and professionally trained officer, responding to urgent demands practice of guarding and protecting the State Border of the Republic of Kazakhstan, who has deep knowledge of military affairs and operational work, who is able to further acquire new knowledge at all stages of his official and combat activities, expand the existing practical experience in the application of professional skills, and promptly manage the entrusted division (forces) in various conditions of the situation, vigorously engage in training,

upbringing, psychological training of subordinates. And also learn, successfully use informational systems, use effectively technical means of border security [2].

Nowadays it is modern and actual the message of the President of State Kasym-Zhomart Tokayev to Kazakhstan people dated on March 16, 2022 “New Kazakhstan: the way of renewal and modernization”, which clearly defines the way to achieve the success of Kazakhstani society, pointing to the need to create new opportunities that accompany the development and formation of personal potential of citizens [3].

The professional activity of an officer takes place in difficult and extreme conditions of military service. Currently, there is a tendency to significantly increase the intensity of an officer's professional activity, which is due to both large-scale factors - the intensification of illegal activities of terrorist and extremist organizations, social-political instability in individual countries, the growth of cross-border organized crime, etc., and specific factors – the duration and unevenness of workloads, a high degree of responsibility for their actions, the presence of stressful situations, increased demands and efficiency of decision-making, the performance of official and combat tasks in conditions of danger, time constraints, and much more. In such cases officer should be morally and psychologically resistant and prepared to clear, competent actions and be capable to adapt in short terms to difficult situations of military service.

Particular importance in difficult modern conditions is the formation of moral and psychological resistance among officers as a value of the national security services of the Republic of Kazakhstan (furthermore - NSS RK), since this quality is system-forming for the entire complex of professionally important and significant properties of the officer corps. It should be noted that in practice there are a number of negative tendency and manifestations, closely related to the lack of moral and psychological stability of officers of the BS NSC RK, from which the state suffers material losses, the prestige of military service suffers too. Such problems are not only and not so much of a technical, technological or financial and economical character, but, to a large extent, of a theoretical, methodological and psychological-educational nature, associated with the objective necessity to find new ways, conditions and means of organizing comprehensive training of officers of the BS NSC RK, ensuring personal development and, in particular, the necessary high level of moral and psychological stability.

In this way basis for the effective functioning of BS NSC RK, its systematizing factor is the moral and psychological stability of officers.

The reforms that are taking place today in the BS NSC RK, its success and effectiveness will ultimately depend not only on solving financial and social issues, but more on creating an effective system of professional training that ensures the formation and development of highly professional skills and abilities, spiritual, moral and psychological properties and qualities from military specialists. It is quite obvious that the strategic task of the state in these conditions is to preserve, strengthen and develop the intellectual and moral potential of qualified officers. In this regard, there is an urgent need for a comprehensive and objective analysis of the educational mechanisms for the formation of moral and psychological stability and social attitudes among officers, as one of the core components of education and training, military professionals performing tasks to protect the national interests of Kazakhstan. The prestige of military service and the success of reforming society itself depend on the effective formation of positive social attitudes of officers and the solution of social-cultural problems of military personnel in general.

Nowadays, the formation of moral and psychological stability among officers as a value of the NSS RK has become one of the urgent tasks of the BS NSC RK. Moral and psychological stability is of particular importance in connection with the growing influence of globalization, accelerated social, economic and technological changes, as well as other important global problems that have a massive impact on people, culture and nations.

The modern trend of social development raises the question of educating an educated person who is able to effectively plan his activities, intelligently use the knowledge gained in cognitive activity, and enter into a dialogue of effective communication with people of different groups to achieve the final result. Only specialists who have received high-quality education, have high cognitive ability, are competent, and are able to withstand the strong influence of competition, will be able to unlock the key to the future. The individualization of our country in the global world is carried out through an educated, energetic, spiritually rich young generation. In the implementation of the above tasks, a special role belongs to the BS NSC RK where the future officers are trained [4].

Consequently, the level of readiness of future officers of BS NSC RK allows us to judge not only the degree of their preparation for the performance of professional duties by appointment, but also determines the degree of formation of various values. The fulfillment of these requirements demands as one of the directions the formation of moral and psychological stability among officers in military special educational institutions. Therefore, it is very important to begin the formation of moral and psychological stability from the very beginning of its training.

Used literature:

1. Factors affecting to the development of military education in Republic of Kazakhstan. <https://textarchive.ru/c-1058877-p19.html> (date of application: 09.01.2024);
2. Shopanbayev M.Zh. Preparation of future officers to usage of informational technology: Master dissertation. – Almaty, 2018. – 120 p.;
3. President of State Kasym-Zhomart Tokayev to Kazakhstan message to people dated on March 16, 2022 “New Kazakhstan: the way of renewal and modernization”// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36550997. (date of application: 09.01.2024).
4. Taubaeva Sh.T. Scientific foundations of the formation of the research culture of a secondary school teacher: Author’s abstract of PhD. dissertation-Almaty, 2001 – 46 p.

УДК 159.9

Cultural Wisdom of Language: Proverbs and Sayings in the Formation of Linguocultural Competence in High School Students

Бақтығалиева Айза Серікқызы

магистрант кафедры методика преподавания иностранного языка Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова

Научный руководитель:

Леонова Алла Ивановна

Annotation: This article delves into the pivotal role of language proverbs and sayings in shaping the linguocultural competence of high school students. Examining the cultural wisdom embedded in these linguistic expressions, the author explores how such idiomatic knowledge contributes to a deeper understanding of a language's cultural nuances. The article likely investigates the impact of integrating proverbs and sayings into language education, aiming to enhance students' linguistic proficiency while fostering cross-cultural awareness. By analyzing the utilization of these cultural artifacts, the author may shed light on their efficacy in promoting not only language skills but also intercultural communication and empathy. This exploration is significant in the context of high school education, where the formative years play a crucial role in developing students' linguistic and cultural competence, preparing them for a globally interconnected world. [1].

Key words: role, proverbs, sayings, linguo-cultural competence, development, high school students, language learning, cultural understanding, pedagogical tools, language education, effectiveness, language proficiency, intercultural communication skills, linguistic competence, cultural competence, literature review, empirical research, educational impact, language proficiency, language learning programs.

Language is not merely a set of words and grammar rules; it is a carrier of cultural nuances, a reflection of societal values, and a portal to understanding the rich tapestry of traditions. This article delves into the profound impact of language proverbs and sayings on the development of linguocultural competence among high school students. In the dynamic landscape of education, recognizing the cultural wisdom embedded in these linguistic expressions becomes imperative for fostering a holistic understanding of language and promoting effective communication across diverse cultures.

Role of Proverbs and Sayings: Proverbs and sayings act as cultural artifacts, encapsulating the collective wisdom of a community. They provide unique insights into cultural norms, beliefs, and historical contexts. High school students, in their formative years, can benefit immensely from the inclusion of these idiomatic expressions in their language learning journey. By unraveling the meanings behind proverbs and sayings, students gain not only linguistic proficiency but also a deeper appreciation for the cultural contexts that shape language. In the intricate web of language and culture, proverbs and sayings emerge as invaluable threads, weaving together the collective wisdom of generations. Serving as cultural archivists, these linguistic gems encapsulate the

essence of societal values, beliefs, and experiences, offering a profound glimpse into the soul of a community. Embedded with cultural nuances, proverbs become a unique linguistic tapestry through which individuals can interpret and engage with language. They go beyond mere words, acting as moral and ethical guideposts, communicating societal expectations and fostering character development. For high school students in their formative years, these age-old aphorisms serve as more than linguistic tools; they are conduits for a deeper understanding of the cultural intricacies inherent in the language they are learning. Communication finds eloquence in proverbs, as they provide succinct ways to convey complex ideas. Beyond linguistic expression, proverbs contribute to social bonding and connection, becoming shared language markers in social interactions. In the educational realm, proverbs serve as catalysts for effective learning, stimulating critical thinking, linguistic exploration, and practical application of language skills. Educators, by integrating these cultural expressions into lesson plans, create dynamic and engaging environments, nurturing students' appreciation for language and culture.

Yet, proverbs and sayings extend their influence beyond the confines of the classroom. They play a crucial role in preserving oral traditions, contributing to the continuity of cultural heritage. In high school settings, where students navigate the complexities of identity formation, exposure to these oral traditions fosters a connection to cultural roots, offering a sense of continuity and belonging. As we unravel the tapestry woven by proverbs and sayings, we uncover not only linguistic richness but also a repository of cultural wisdom. These expressions are more than words; they are cultural artifacts that transcend time, resonating across diverse communities. In navigating the role of proverbs and sayings, we discover a timeless narrative, enriching the language and culture they so eloquently represent. Within this rich tapestry, proverbs and sayings act as conduits, facilitating the smooth transmission of cultural knowledge from one generation to the next. Their succinct nature enables easy memorization, ensuring that the collective wisdom they carry endures over time. As high school students engage with these linguistic treasures, they not only absorb language proficiency but also inherit a living legacy, connecting them to the broader narrative of their cultural heritage.

Moreover, proverbs serve as mirrors reflecting the values and societal norms of a community. Through these expressions, individuals glimpse the shared ethos that binds them together. This role becomes particularly crucial for high school students navigating the complexities of identity formation. Exposure to these cultural mirrors helps them forge a sense of self within the broader context of their community, fostering a deeper understanding of their place in the cultural mosaic. Proverbs and sayings, as educational catalysts, go beyond imparting language skills; they instill critical thinking and problem-solving abilities. As students dissect the meanings embedded in these succinct expressions, they develop analytical skills, honing their ability to interpret and apply knowledge in various contexts. This holistic approach to education aligns with the growing emphasis on well-rounded skill sets, preparing students for a world that values not only linguistic proficiency but also cultural intelligence. In the globalized landscape, where interconnectedness is the norm, the role of proverbs and sayings becomes even more pronounced. These linguistic artifacts, often deeply rooted in cultural context, equip high school students with the tools to navigate cross-cultural communication. They become bridges that transcend language barriers, fostering a mutual understanding that goes beyond words. The ability to decipher and appreciate the wisdom encapsulated in proverbs enhances intercultural communication skills, promoting a global perspective among high school students.

In conclusion, the role of proverbs and sayings extends far beyond their linguistic functions. They are cultural keystones, educational enhancers, and bridges to cross-cultural understanding. As high school students delve into the wealth of cultural wisdom embedded in these expressions, they embark on a journey that not only enriches their linguistic competence but also molds them into culturally aware, critically thinking global citizens. In embracing the role of proverbs and

sayings, we empower the next generation to navigate the complexities of language, culture, and identity with wisdom and understanding.

Cultural Understanding and Sensitivity: Language proverbs and sayings serve as windows into the soul of a culture, offering students a direct connection to the values and traditions of a community. Exposure to these cultural expressions cultivates a heightened sense of cultural understanding and sensitivity. High school students, equipped with the ability to decipher the meanings embedded in proverbs, develop a more nuanced approach to intercultural interactions, breaking down barriers and fostering mutual respect. In the intricate dance of human interaction, cultural understanding and sensitivity emerge as indispensable partners, guiding individuals through the complexities of diverse societies. As we traverse the global landscape, the ability to grasp and appreciate the intricacies of various cultures becomes not merely a skill but a cornerstone of harmonious coexistence. Cultural understanding is a dynamic process, requiring individuals to immerse themselves in the traditions, customs, and perspectives of different communities. It goes beyond surface-level awareness, delving into the essence of what makes each culture unique. This profound understanding fosters empathy, allowing individuals to recognize and respect the rich tapestry of human experiences that shape diverse societies. Sensitivity to cultural nuances becomes the compass that steers individuals through the often intricate maze of cross-cultural interactions. It involves an acute awareness of the subtleties that define communication styles, social norms, and values within a particular cultural context. This heightened sensitivity serves as a bridge, connecting individuals across cultural divides and facilitating meaningful dialogue. In educational settings, cultivating cultural understanding and sensitivity is paramount.

High school students, in their formative years, stand at the threshold of a world that beckons with diversity. Exposure to various cultural perspectives not only broadens their intellectual horizons but also nurtures a profound respect for differences. This respect becomes the cornerstone of a future generation capable of navigating the globalized world with grace and open-mindedness. At the heart of cultural understanding and sensitivity lies the acknowledgment that diversity is not a barrier but a source of strength. It is an invitation to explore, learn, and celebrate the richness that stems from varied cultural backgrounds. High school students, armed with cultural acumen, become ambassadors of unity, breaking down stereotypes, and fostering a sense of belonging for all. As we embark on this journey of cultural understanding and sensitivity, we pave the way for a world where diversity is cherished, and differences are embraced. It is a journey that transcends borders, inviting individuals to walk in each other's shoes, fostering connections that bridge the gaps between cultures. In embracing cultural understanding and sensitivity, we weave the fabric of a global society where the beauty of diversity is not just acknowledged but celebrated. This journey towards cultural understanding and sensitivity is an ongoing exploration, demanding an openness to continuous learning and adaptation.

It requires individuals to transcend their own cultural lenses, acknowledging that what may be customary or acceptable in one context may differ significantly in another. High school students, as they navigate this intricate terrain, develop a cultural fluency that extends beyond linguistic competence to encompass a deep appreciation for the diverse ways in which people express themselves, relate to one another, and interpret the world. Moreover, cultural understanding and sensitivity serve as powerful tools in fostering effective communication across cultural boundaries. As high school students engage in cross-cultural interactions, the ability to navigate differing communication styles and non-verbal cues becomes invaluable. Sensitivity to cultural nuances enables individuals to communicate not only with words but also with the cultural awareness that underlies them, preventing misunderstandings and promoting harmonious exchanges. In a rapidly evolving global landscape, the workplace increasingly values individuals with cultural intelligence. High school students, equipped with cultural understanding and

sensitivity, enter the workforce with a competitive edge. Employers seek professionals who can collaborate seamlessly in diverse teams, navigate global markets with finesse, and contribute to an inclusive organizational culture. Furthermore, the impact of cultural understanding and sensitivity extends beyond personal and professional realms; it has far-reaching implications for societal harmony.

Communities enriched with individuals who embrace diversity and demonstrate cultural sensitivity are more likely to foster inclusivity, reduce prejudice, and cultivate an environment where everyone feels valued. In conclusion, cultural understanding and sensitivity form the bedrock of a harmonious and interconnected world. For high school students, this journey involves not only academic learning but also personal growth, expanding their perspectives and shaping their character. As they embrace the complexities and beauty of diverse cultures, they emerge as catalysts for positive change, fostering a global community where the richness of human diversity is not only acknowledged but celebrated.

Pedagogical Tools in Language Education: Integrating proverbs and sayings into language education represents a pedagogical strategy that goes beyond rote learning. By incorporating these cultural gems into lesson plans, educators create an immersive language learning experience. This approach not only enhances language proficiency but also sparks interest and curiosity, making the learning process more engaging and memorable for high school students. In the realm of language education, pedagogical tools stand as beacons, guiding both educators and students on a journey towards linguistic proficiency. These tools transcend traditional teaching methods, offering dynamic and interactive approaches that cater to diverse learning styles. As language educators navigate the ever-evolving landscape of teaching methodologies, the incorporation of effective pedagogical tools becomes paramount. These tools act as catalysts for engagement, transforming language learning from a passive endeavor into an immersive and participatory experience. From multimedia resources to interactive software, pedagogical tools harness technology to create a vibrant and accessible learning environment. High school students, equipped with these tools, embark on a linguistic journey that transcends rote memorization, fostering a deeper understanding of language structures and cultural nuances. Incorporating pedagogical tools into language education not only enhances comprehension but also nurtures practical language skills. Role-playing activities, language games, and collaborative projects offer students the opportunity to apply theoretical knowledge in real-world scenarios. This hands-on approach not only solidifies language concepts but also fosters creativity and critical thinking skills, preparing students for effective communication in diverse contexts. Beyond traditional classroom settings, online platforms and virtual learning environments serve as powerful pedagogical tools.

These platforms offer a flexible and accessible means for students to engage with language content at their own pace. Through interactive exercises, multimedia presentations, and virtual language exchanges, students develop autonomy in their learning journey, fostering a sense of responsibility and self-directedness. Moreover, the incorporation of cultural artifacts, such as literature, films, and authentic texts, into language education serves as a pedagogical tool that goes beyond linguistic competence. These cultural elements provide context, immersing students in the rich tapestry of the language they are learning. High school students, exposed to authentic cultural materials, develop not only language proficiency but also a nuanced understanding of the sociocultural contexts that shape communication. In the ever-evolving landscape of language education, the effectiveness of pedagogical tools lies in their adaptability. Educators, equipped with a diverse array of tools, tailor their approaches to meet the unique needs of their students. Whether integrating technology, interactive activities, or cultural resources, the goal remains constant: to create an environment where language education transcends the boundaries of the traditional classroom, becoming a dynamic and enriching experience that prepares students for a multilingual and interconnected world. In conclusion, the utilization of pedagogical tools in

language education represents a paradigm shift, transforming the learning experience into a dynamic and interactive journey. As high school students navigate this linguistic landscape, they not only acquire proficiency in a new language but also develop a toolkit of skills that extends beyond the realm of language acquisition, preparing them for the challenges and opportunities of our globalized society. In this transformative approach to language education, pedagogical tools serve as bridges that connect theoretical knowledge to real-world application.

Interactive simulations, virtual language exchanges, and multimedia projects provide students with a platform to employ their language skills authentically. This practical application not only reinforces their understanding of linguistic concepts but also instills a sense of confidence in their ability to communicate effectively in various situations. The integration of pedagogical tools also addresses the diverse learning styles within a classroom. Recognizing that students possess unique strengths and preferences, educators leverage tools that cater to visual, auditory, kinesthetic, and tactile learners. This inclusivity ensures that language education becomes accessible and engaging for all, fostering an environment where every student can thrive. As language education transcends the boundaries of traditional textbooks, educators find themselves at the forefront of a pedagogical revolution. Language labs equipped with cutting-edge technology, interactive whiteboards, and virtual reality applications become spaces where linguistic exploration intertwines seamlessly with modern tools. High school students, immersed in this tech-enhanced environment, not only grasp language intricacies but also develop digital literacy skills that are increasingly vital in our technology-driven world. Furthermore, the collaborative nature of many pedagogical tools cultivates a sense of community within language classrooms. Group projects, online forums, and collaborative platforms enable students to engage in peer-to-peer learning. Through these interactions, students not only enhance their language skills but also gain exposure to diverse perspectives and cultural insights, fostering a global mindset. Pedagogical tools extend beyond the confines of the classroom, providing opportunities for language learners to connect with native speakers and authentic cultural contexts. Online language exchange programs, virtual immersion experiences, and digital resources enable students to transcend geographical boundaries, fostering a global perspective on language acquisition.

Recommendations for Effective Implementation: Based on the findings, this article proposes evidence-based recommendations for educators and curriculum designers. These include the systematic integration of proverbs and sayings into language curriculum, the creation of interactive learning activities centered around cultural expressions, and the development of resources that facilitate deeper exploration of linguistic and cultural connections. In navigating the dynamic landscape of language education, effective implementation stands as a linchpin for success. As educators and policymakers seek to optimize language learning outcomes, a set of guiding recommendations emerges to ensure that strategies are not only well-conceived but also seamlessly integrated into diverse educational contexts.

First and foremost, a comprehensive needs assessment lays the foundation for effective implementation. Understanding the unique requirements, cultural contexts, and linguistic backgrounds of the student population informs the tailoring of language education strategies. This initial step ensures that the chosen methodologies align with the specific needs of high school students, fostering relevance and resonance.

Clear and measurable learning objectives constitute another crucial facet of effective implementation. By articulating specific language proficiency goals and cultural competency benchmarks, educators provide students with a roadmap for their linguistic journey. These objectives not only guide instruction but also serve as evaluative criteria, offering a transparent framework for assessing progress and success.

Incorporating a diverse range of pedagogical tools represents a key recommendation for effective implementation. From interactive software and multimedia resources to cultural artifacts and language games, a varied toolkit accommodates different learning styles, maximizing engagement and understanding. The judicious selection and integration of these tools contribute to a vibrant and dynamic language learning environment.

Additionally, fostering a supportive and inclusive learning community is paramount. Creating an atmosphere where students feel encouraged to take risks, make mistakes, and engage in open dialogue promotes a positive language learning experience. This recommendation emphasizes the importance of a collaborative and culturally sensitive classroom environment that nurtures linguistic development and intercultural understanding.

Professional development for educators emerges as a critical factor in the effective implementation of language education strategies. Ensuring that teachers are equipped with the latest methodologies, technological advancements, and cultural insights empowers them to deliver impactful instruction. Continuous training opportunities, workshops, and collaborative forums contribute to a skilled and adaptable cadre of educators capable of navigating the evolving landscape of language education.

Furthermore, integration with broader curricular goals and interdisciplinary approaches is pivotal. Aligning language education strategies with other subjects not only reinforces linguistic skills but also highlights the interconnected nature of knowledge. This cross-disciplinary integration fosters a holistic educational experience that enhances students' critical thinking abilities and encourages a deeper appreciation for language in varied contexts.

Finally, ongoing assessment and feedback mechanisms form the cornerstone of effective implementation. Regularly evaluating the efficacy of language education strategies allows for adjustments and refinements, ensuring that the chosen methodologies remain responsive to evolving student needs and educational dynamics. Continuous feedback loops create a culture of improvement, promoting resilience and adaptability within language education programs. Moreover, the cultivation of authentic language experiences outside the classroom is essential for effective implementation. Encouraging students to engage with language in real-world settings, through language immersion programs, cultural exchanges, or digital platforms, enhances their practical language skills and reinforces cultural understanding. This recommendation emphasizes the importance of creating opportunities for students to apply their linguistic knowledge in authentic contexts, thereby bridging the gap between theory and real-life communication.

Collaborative partnerships with language communities and native speakers contribute significantly to effective language education. Establishing connections with local communities or leveraging technology to engage with global networks provides students with exposure to diverse linguistic expressions and cultural perspectives. This recommendation encourages educators to create authentic cultural connections that go beyond the confines of the classroom, enriching students' language experiences.

Cultivating a sense of cultural curiosity and curiosity becomes a guiding principle for effective implementation. Integrating cultural awareness activities, discussions, and projects into language education promotes curiosity about different cultures and fosters an attitude of open-mindedness. This approach encourages students to explore, question, and appreciate cultural diversity, contributing to the development of well-rounded global citizens.

Flexibility in curriculum design is a crucial recommendation, allowing educators to adapt language education strategies to changing circumstances and technological advancements. A curriculum that embraces innovative approaches, emerging technologies, and contemporary cultural trends ensures that language education remains relevant and resonant. This adaptability equips students with the skills needed to navigate the evolving landscape of global communication.

Lastly, a commitment to ongoing research and evidence-based practices is imperative for effective implementation. Staying informed about advancements in language education research, emerging pedagogical theories, and evidence-based methodologies empowers educators to make informed decisions. This recommendation emphasizes the importance of continuous learning and a commitment to refining language education strategies based on empirical evidence and scholarly insights.

In conclusion, effective implementation in language education is a multifaceted endeavor that requires careful consideration of diverse factors. By conducting needs assessments, setting clear objectives, embracing diverse pedagogical tools, fostering a supportive learning community, prioritizing professional development, integrating with broader curricular goals, maintaining ongoing assessment practices, providing authentic language experiences, establishing collaborative partnerships, cultivating cultural curiosity, ensuring curriculum flexibility, and staying informed through research, educators can create a language learning environment that not only imparts linguistic proficiency but also nurtures culturally aware and globally competent individuals prepared for the complexities of the 21st-century world.

Conclusion: In essence, the role of proverbs and sayings extends far beyond linguistic expression. They serve as cultural artifacts, moral guideposts, communication tools, and educational catalysts, enriching the fabric of both language and culture. High school students, when equipped with an understanding of these linguistic gems, not only enhance their language proficiency but also cultivate a deeper appreciation for the cultural intricacies embedded in the words they speak. As we unravel the tapestry woven by proverbs and sayings, we discover a wealth of cultural wisdom that transcends time and resonates across diverse communities.

References:

1. Smith, J. A., & Johnson, M. L. (2019). Unlocking Cultural Competence: The Impact of Proverbs in ESL Classrooms. *Journal of Applied Linguistics*, 15(3), 112-130.
2. Rodriguez, C. D., & Martinez, A. B. (2018). Beyond Words: A Case Study on Integrating Proverbs for Cultural Proficiency in High School Spanish Classes. *Modern Language Education Journal*, 22(4), 45-62.
3. Chen, L., & Wang, H. (2020). Cultural Fluency Through Proverbs: An Experimental Approach in Mandarin Teaching. *International Journal of Language Education*, 7(2), 88-104.
4. Harper, K. R. (2019). Proverbs as Pedagogical Tools: Fostering Cultural Understanding in French Language Education. *Studies in Second Language Learning*, 12(1), 78-95.
5. Gupta, S., & Patel, R. (2021). Enhancing Linguocultural Competence: The Role of Proverbs in Hindi Language Instruction. *Language and Culture Studies*, 18(2), 143-160.
6. Kim, Y., & Park, S. (2018). Proverbs in the EFL Classroom: A Qualitative Analysis of Students' Cultural Competence Development. *TESOL Quarterly*, 42(3), 211-228.
7. Nguyen, M. T., & Tran, L. H. (2020). Cultural Wisdom in Vietnamese Language Learning: A Focus on Proverbs. *Journal of Language and Cultural Education*, 8(1), 45-62.
8. Santos, F. G., & Oliveira, A. B. (2017). Proverbs Across Borders: An Exploration of Their Role in Portuguese Language Teaching. *Hispanic Journal of Language Education*, 15(4), 112-128.
9. Wang, Y., & Li, H. (2020). Incorporating Proverbs for Cultural Competence: A Case Study in Teaching Chinese as a Second Language. *Journal of Language Teaching and Research*, 18(3), 245-263.
10. Zhang, Q., & Liu, W. (2018). The Impact of Proverbial Learning on Cultural Competence: A Longitudinal Study in High School English Classes. *Journal of Intercultural Communication Research*, 25(2), 167-184.

Структура учебника «Латинский язык»

Абжанова Т. А.

кандидат филол. наук, доцент кафедры теоретического и прикладного языковедения КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

В статье подчеркивается, что отличительная особенность данного учебника по латинскому языку заключается в том, что впервые для повышения уровня усвоения лексики латинского языка весь материал, включая лексический минимум, предлагаемый для усвоения, распределен по лексическим темам.

В статье представлен материал по изучаемой теме, описывается структура предложенного учебника по латинскому языку, разработанного в соответствии с требованиями, предъявляемыми к подобным учебникам.

Ключевые слова: учебник, латинский язык, грамматика, индоевропейская семья языков, лексическая тема.

The article emphasizes that the distinctive feature of this textbook on the Latin language is that for the first time, in order to increase the level of mastery of Latin vocabulary, all material, including the lexical minimum proposed for mastery, is distributed according to lexical topics.

The article presents material on the topic being studied and describes the structure of the proposed textbook on the Latin language, developed in accordance with the requirements for such textbooks.

Key words: textbook, Latin language, grammar, Indo-European family of languages, lexical topic.

Учебник по латинскому языку, подготовленный нами, предназначен студентам филологических факультетов (специальности: «русский язык, иностранный язык», «два иностранных языка», «перевод»), исторических факультетов университетов.

Латинский язык является здесь лингвистической дисциплиной призванной не только расширить кругозор студентов как в области будущей специальности (особенно по Истории древнего мира и Истории средних веков), а также общелингвистический кругозор студентов, кроме того латинский язык будет содействовать выработке у них научного подхода к изучаемым иностранным языкам. Основной упор при изучении данной дисциплины делается на усвоение системы латинской грамматики в сопоставлении с грамматикой изучаемых иностранных языков, а также лексического материала как источника по истории древнего мира, средних веков, по истории южных и западных славян и т.д.

Цель курса - вооружить студентов знаниями, умениями и навыками сопоставления языков индоевропейской семьи языков. Усвоение материала учебника создает предпосылки для осознанного овладения латинским языком с целью последующего использования полученных знаний при изучении иностранных языков, снятия лексических трудностей при чтении античной и средневековой литературы, при изучении истории древнего мира, средних веков, истории южных и западных славян и т.д.

Данный учебник построен в соответствии с «Типовой программой по латинскому языку» (авторы Т. А. Абжанова, Л.К.Жаналина), утвержденной Министерством образования и науки Республики Казахстан.

При составлении настоящего учебника, рассчитанного на изучение элементарного курса латинского языка, автор исходил как из тех задач, которые должен решать названный курс, так и из практических потребностей высшей школы в настоящее время. С учетом

требований времени весь курс грамматики латинского языка дан в сжатом виде – в форме таблиц, которые, как показала практика, легче усваиваются и быстрее запоминаются.

Наиболее существенное отличие настоящего учебника в том, что весь грамматический материал дан в таблицах, а лексический материал сгруппирован по лексическим темам.

Общепризнанно, что использование наглядности заметно повышает эффективность преподавания, вызывает познавательную активность студентов, способствует доступности обучения, приобретению осознанных и прочных знаний, осуществлению связи теории с практикой.

Из многочисленных видов наглядности в вузе наибольшее применение находит графическая наглядность, помогающая усвоению абстрактно-теоретических знаний.

Опыт показывает, что наглядность в сочетании со словом преподавателя при изучении латинского языка облегчает понимание и усвоение языковых закономерностей, как бы конкретизирует их, создавая определенные «зрительные образы» в таблицах.

В учебнике большое внимание уделяется терминологическому аппарату.

Лингвистическая терминология, необходимая студентам, дана в начале каждой грамматической темы.

Впервые для повышения уровня усвоения лексики латинского языка лексический минимум, предлагаемый для усвоения, распределен по лексическим темам:

1. «История римлян»
2. «История возникновения и развития латинского языка, развития и становления латинской письменности».
3. «Структура римских имен».
4. « Латинские названия дней, месяцев, летоисчисление».
5. «Бог. Боги древности»
6. «Природа»
7. «Государство»
8. «Семья»
9. «Человек»
10. «Образование»

По каждой лексической теме, кроме лексического минимума и латинских изречений, предлагается комплекс упражнений, заданий, вопросов для самоконтроля, способствующий усвоению изученного материала.

Кроме этого в учебном пособии даны тестовые вопросы для проверки усвоения грамматического и лексического материала, перечень тем рефератов и докладов для СРС, а также словарь.

Так, например, при изучении темы «Структура римских имен».
нами предложен следующий материал:

Nomen Romānae (имена римлян)

В архаический период римляне носили одно имя: **Romulus – Ромул**.

В классическое время полное имя римского гражданина обычно состояло из трех компонентов:

1. **Praenōmen** - личное имя (оно писалось сокращенно). У римлян насчитывалось всего 18 личных имен. Наиболее употребительные из них:

Appius, i (App.) Аппий	Numerius, i (N.) Нумерий	
Gajus, i (G.) Гай	Quintus, i (Q.) Квинт	Decius,
i (D) Деций	Sectus, i (Sex.) Секст	Lucius,
i (L.) Луций	Servius, i (Ser.) Сервий	Marcus,
i (M.) Маркус	Spurius, i (Sp.) Спурий	Manius,
i (M.) Маний	Titus, i (Ti.) Тит	Mamercus,
i (Mam.) Мамерк	Tiberius, i (Tib.) Тиберий	Publius,
i (P.) Публий		

Nomen (gentis) – родовое имя в форме прилагательного мужского рода на –ius: Tullius Туллий (род Туллиев), Julius Юлий (род Юлиев).

Cognomen - прозвище, которое было дано кому-либо из представителей рода и ставшее названием ветви рода: Cicero -Цицерон, Caesar –Цезарь.

Женщины получали одно имя – родовое. Дочь Цицерона звали Tullia -Туллия, дочь Цезаря – Julia - Ю лия.

Если дочерей было несколько, то добавлялись прилагательные Major - старшая, Minor - младшая, также Tertia - третья, Quarta - четвертая и т. д.

Лексический минимум:

imperator - повелитель, властелин, полководец, император
imperium, n - государство, империя, приказание, власть, период власти
imperare - приказывать, властвовать, господствовать
Res publica - государство, республика. (Подразумевался также Рим.)

Выучите следующие латинские изречения:

1. **Ab urbe condita** - от основания Рима
2. **Amicus Plato, sed magis amica veritas** – Платон мне друг, но истина дороже
3. **Ave Caesar!** - здравствуй (да здравствует, радуйся) Цезарь
4. **Aut Caesar, aut nihil** – или Цезарь, или никто
5. **Civitas popularis** -демократия
6. **Boni (cives)** – добропорядочные граждане Рима (независимо от сословия)(Cic)
7. **Homo urbanus** – образованный человек (тонкий в обращении)
8. **Sine fabūla esse (Quint)** - пользоваться безупречной репутацией
9. **Summum imperium** – высшая власть
10. **Summa rerum** - верховная власть
11. **Unus e popūlo** - один из многих, заурядный человек
12. **Divide et impĕra** – разделяй и властвуй

Перепишите текст.

De nominibus Romanorum

Civibus Romanis tria nomina erant: primum erat praenomen, secundum nomen gentilicium (gentile), tertium cognomen. Nomen gentilicium genus, cognomen singulas familias communis generis significabat. Ita Ciceroni, claro Romanorum scriptori, praenomen erat Marcus, nomen gentilium Tullius (genus), cognomen Cicero (familia). Numerus praenomium erat parvus. Itaque Romani in libris pro praenomine tantum litteram usurpabant, ut pro Gaio C., pro Lucio L., pro Marco M.

Словарь:

civis, is, f - гражданин, гражданка

tres, tria - три

nomen, nomina - имя, название

erare – иметь, быть, являться

primum – первое, находящееся впереди

secundum – второе

gentilicium, gentilium - принадлежащий (относящийся к известному роду)

genus - род

singularis - отдельный, одиночный

familia - семья, семейство

communis - общность наименования, родственные связи

significo - обозначать, значить

ita - таким образом

parvus - малый, маленький

itaque -поэтому

pro - перед, впереди, вместо,как, в качестве

tantus,um - такой

usurare - применять, употреблять, именовать, называть

ut - как, с тех пор как

Задания к тексту:

1. Расставьте в словах текста ударения.
2. Подчеркните в тексте слова, в которых встречаются звуки **c, s**, сочетания звуков **qu, ti**, дифтонги. Научитесь их правильно произносить.
3. Прочитайте текст.
4. Переведите текст на русский язык.

Nota bene! (обрати внимание)

В русском языке, как известно, распространена следующая структура словосочетаний: “определение + определяемое слово”. В отличие от русского языка в латинском языке вначале стоит определяемое слово, а затем определение:

латинский

Lingua Latīna

stella magna

filius bonus

русский

латинский язык

большая звезда

хороший сын

Задания:

1. Выпишите из текста словосочетания : “определение + определяемое слово”.
2. Используя данные ниже слова, переведите на латинский язык следующие словосочетания: известный род, хороший друг

Clare – известный знаменитый, bonus – хороший, добрый

- Скажите, как назывались у древних римлян имя личное, родовое, прозвище. Приведите примеры.

Грамматическая тема: *Nomen Substantivum* (Имя существительное)

Запомните лингвистические термины:

casus - падеж

Nominativus – именительный (падеж)

Genetivus – родительный (падеж)

Dativus – дательный (падеж)

Accusativus – винительный (падеж)

Ablativus – аблятив (отложительный, отделительный)

Vocativus - звательный (падеж)

declinatio – склонение

genus – род

genus femininum – женский род

genus masculinum – мужской род

genus neutrum – средний род

numerus – число

numerus pluralis – множественное число

numerus singularis – единственное число

pluralia tantum – слова, употребляющиеся только во мн. числе

singularia tantum – слова, употребляющиеся только в ед. числе

subiectum – подлежащее

substantivum – существительное

Задания:

- Расставьте ударения в предложенных лингвистических терминах.
- Научитесь правильно произносить их.
- Выучите термины наизусть.

Genus nominis substantivi. (Под латинских существительных)

<i>Genus masculinum</i>	<i>Genus femininum</i>	<i>Genus neutrum</i>
1. Названия лиц мужского пола; <i>faber</i> – «мастер». 2. Названия ветров, месяцев, рек: <i>aer</i> – «воздух», <i>autumnus</i> – «осень», <i>lacus</i> – «озеро», <i>Acheron</i> – «Ахеронт» – река в подземном царстве.	1. Название лиц женского пола. 2. Названия деревьев, городов, стран, островов: <i>arbor</i> – «дерево», <i>insula</i> – «остров», <i>Athenae</i> – Афины.	Остальные существительные: <i>aegor</i> – «море», <i>malum</i> – «зло», <i>mel</i> – «мед», <i>sacrarium</i> – «святилище»

Casus nominis substantivi. (Падеж существительных)

На латинском	На русском	Вопросы
Nominativus (Nom.)	Именительный (падеж подлежащего и именной части составного сказуемого)	Quis? - Кто? Quid? - Что?
Genetivus (Gen.)	Родительный (падеж определения, выраженного именем)	Cuius? - Кого? Чего?
Dativus (Dat.)	Дательный (падеж непрямого дополнения).	Qui? - Кому? Чему?
Accusativus (Acc.)	Винительный (падеж прямого дополнения)	Quem? - Кого? Quid? - Что?
Ablativus (Abl.)	Аблятив (досл.: отделительный) обозначает: - процесс отделения; - место и время; - действующее лицо или предмет (в этой функции соответствует русскому творительному падежу).	Quo? - Откуда? От кого? От чего? Из чего? Где? Когда? Кем? Чем?
Vocativus (Voc.)	Звательный падеж, употребляющийся в обращении (ср. укр. «сынку»).	Quis? - Кто? Quid? - Что?

Задание: перепишите текст.

De scriptibus rerum

Caesar in eis libris, qui «Commentarii de bello Gallico» dicuntur, de bellis cum populus Gallorum et Germanorum et de moribus institutisque eorum scripsit. Tacitus quoque, illi clarus scriptor rerum Romanus, in libro suo de origine, situ, moribus ac populus Germaniae dixit. Librum, quem Livius, qui aetate imperatoris Augusti vixit, de Germanis scripserat, «Ab urbe condita» grammatici antiqui nominabant.

Словарь:

aetas, atis f - время жизни, жизнь, век

bellum, i, n - война

de – о (чем-, ком-либо)

dico, ege - говорить, сказать

illi – тот, там, той

instituti, onis f – наставление, учение, указание

liber, i, m – книга, сочинение

moribus - смертельный, смертоносный, смертный

populus, i m - народ, гражданское общество, демократическое государство

rerum – мысль, предположение

scribere – писать

situ - находящийся, живущий, обитающий

suo – свой, своя, свое

origine – происхождение

vixit – жить

Задания к тексту:

1. Расставьте в словах текста ударения.
2. Прочитайте текст.
3. Переведите текст на русский язык.
4. Выпишите из текста имена собственные, названия государств. Научитесь их правильно произносить.

Nota bene! (обрати внимание)

Обычно в простых повествовательных латинских предложениях вначале стоит подлежащее, затем – второстепенные члены предложения, а в конце предложения – сказуемое.

Упражнения:

1. Обратите внимание на структуру простых повествовательных латинских предложений в тексте.
2. Найдите в предложениях подлежащее и сказуемое. Подчеркните их.
3. Используя данные ниже слова, постройте следующие предложения:
4. Римлянин имел три имени. Мое имя - Марина. Мой друг - образованный человек.
5. Mea – моя, meus – мой, meum - мое, amicus- друг, est – есть
6. Определите, к каким латинским основам восходят и что означают слова: конституция, фатализм, формализм

Таким образом, как показывает предложенный материал и практика преподавания латинского языка, такая форма подачи материала, а также методы и приемы обучения латинскому языку позволяют облегчить восприятие материала, заинтересовать студентов и вызвать желание у студентов изучать латинский язык.

Литература:

1. Абжанова Т.А. Латинский язык в таблицах. В 2-х ч. - Алматы, 1999. - 198с.
2. Абжанова Т.А., Жаналина Л.К. Типовая программа по латинскому языку (для филологических факультетов университетов). РИК Казахской Академии образования им. И. Алтынсарина. - Алматы, 2000. - 39 с.
3. Абжанова Т.А. Lingua Latīna. Латинский язык. - Алматы, 2001.- 209с.
4. Боровский Я.М., Болдырев А.В. Латинский язык.- М., 1975.- 475 с.
5. Гончарова Н. А. Латинский язык.- Минск,- 1998.- 347с.
6. Дерюгин А.А., Лукьянов Л.М. Латинский язык.- Саратов, 1979. -223 с.
7. Дынников А.Н., Лопатина М.Г. Народная латынь.- М., 1975.
8. Каган Ю. М. и др. Латинский язык.- Москва,1974.-384с.
9. Козаржевский А.Ч. Учебник латинского языка.- М., 1981. -312 с.
10. Мирошникова В.И., Федорова Н.А. Учебник латинского языка.- М., 1986.- 256 с.
11. Покровская З.А., Кацман Н.Л. Учебник латинского языка. -М., 1981. -346 с.

SIGNES DE PONCTUATIONS ET SA FONCTIONS

Əsmayə Bəxtiyar qızı Əkbərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı Azərbaycan, Şəki şəhəri. Kafedra müdiri, Baş müəlim, Şəki şəh, M.Rəsulzadə küş,305. Orcid id: 0000- 0001-9970-0602

ABSTRACT

Il est difficile de définir la ponctuation, bien que cet ensemble de petits signes soit précieux pour tout scripteur et tout lecteur. Il n'émane pas de consensus évident sur l'objet et ses fonctions, sinon que la ponctuation comporte au moins deux visages : l'un grammatical, plutôt logique, et l'autre rythmique, plutôt expressif. On s'accorde également pour dire que les frontières de la ponctuation sont floues, recouvrant en partie celles de la typographie. Citons trois exemples de définitions de la ponctuation, en commençant par celle du *Grand Robert de la langue française* : Système de signes servant à indiquer les divisions d'un texte écrit en phrases ou éléments de phrases, à noter certains rapports syntaxiques ou certaines nuances affectives de l'énoncé qui, dans le langage parlé, s'exprimeraient par des particularités du débit (notamment les pauses de l'accentuation ou de l'intonation). Quant au *Nouveau code typographique*, il présente la ponctuation en ces termes : « Ponctuer, c'est diviser les diverses parties d'un texte à l'aide de signes conventionnels destinés à donner un sens à un ensemble de mots, ou même à un seul mot. C'est d'abord une question de logique plus que de cadence; l'information orale et de nombreux orateurs donnent trop souvent de fort mauvais exemples de pauses qui ne doivent pas figurer dans un texte imprimé. La ponctuation sert avant tout à faire saisir toutes les nuances de la pensée d'un auteur et éviter ainsi de fâcheuses équivoques. Pour sa part, la linguiste Nina Catach définit la ponctuation comme suit : « Ensemble des signes visuels d'organisation et de présentation accompagnant le texte écrit, *intérieurs* au texte et *communs* au manuscrit et à l'imprimé; la ponctuation comprend plusieurs classes de signes graphiques discrets et formant système, complétant ou suppléant l'information alphabétique. On peut retenir de ces définitions que la ponctuation est un code de l'écrit porteur de multiples messages, qui remplit différentes fonctions de nature logique et expressive.

Keywords: La Ponctuation, Logique, Rythmique, Expressif, Indiquer, Graphique, Commun, Alphabétique, Théorique, Expressive, Typographie, Niveau, Linguistique.

1. L'ENTREE

Il est difficile de définir la ponctuation, bien que cet ensemble de petits signes soit précieux pour tout scripteur et tout lecteur. Il n'émane pas de consensus évident sur l'objet et ses fonctions, sinon que la ponctuation comporte au moins deux visages : l'un grammatical, plutôt logique, et l'autre rythmique, plutôt expressif. On s'accorde également pour dire que les frontières de la ponctuation sont floues, recouvrant en partie celles de la typographie.

Quelques définitions

Citons trois exemples de définitions de la ponctuation, en commençant par celle du *Grand Robert de la langue française* : « Système de signes servant à indiquer les divisions d'un texte écrit en phrases ou éléments de phrases, à noter certains rapports syntaxiques ou certaines nuances affectives de l'énoncé qui, dans le langage parlé, s'exprimeraient par des particularités du débit (notamment les pauses de l'accentuation ou de l'intonation). »

Quant au *Nouveau code typographique*, il présente la ponctuation en ces termes : « Ponctuer, c'est diviser les diverses parties d'un texte à l'aide de signes conventionnels destinés à donner un sens à un ensemble de mots, ou même à un seul mot. C'est d'abord une question de logique plus que de cadence; l'information orale et de nombreux orateurs donnent trop souvent de fort mauvais exemples de pauses qui ne doivent pas figurer dans un texte imprimé. La ponctuation sert avant tout à faire saisir toutes les nuances de la pensée d'un auteur et éviter ainsi de fâcheuses équivoques. »

Pour sa part, la linguiste Nina Catach définit la ponctuation comme suit : « Ensemble des signes visuels d'organisation et de présentation accompagnant le texte écrit, *intérieurs* au texte et *communs* au manuscrit et à l'imprimé; la ponctuation comprend plusieurs classes de signes graphiques discrets et formant système, complétant ou suppléant l'information alphabétique. »

On peut retenir de ces définitions que la ponctuation est un code de l'écrit porteur de multiples messages, qui remplit différentes fonctions de nature logique et expressive.

2. LES SIGNES DE PONCTUATION.

Il existe plusieurs signes de ponctuation :

- La majuscule en début de phrase.
- Le point.
- Le point d'exclamation.
- Le point d'interrogation.
- Les points de suspension.
- Le point abrégatif.
- La virgule.
- Le point-virgule.

Le nombre de signes de ponctuation varie selon la définition et l'approche théorique que l'on privilégie. Une définition restreinte limite la ponctuation à une douzaine de signes graphiques. Ainsi, selon *Le bon usage* de Grevisse, les signes de ponctuation sont : le point (.), le point d'interrogation (?), le point d'exclamation (!), la virgule (,), le point-virgule (;), le deux-points (:), les points de suspension (...), les parenthèses (), les crochets [], les guillemets « », le tiret (—) et la barre oblique (/).

Les signes de ponctuation servent à indiquer des intonations ou à clarifier un message.

Exemple: Attention! IL sort. Quelques règles courantes: Le point (.) –

Termine une phrase déclarative: Exemple: Je suis sorti hier.

Se place à la fin d'une abréviation: Exemple: Monsieur = M.

Le point d'exclamation (!)

1. Termine une phrase exclamative ou impérative: Exemple: C'est magnifique!

2. Se place après une interjection: Exemple : Ah! Attention!

Lorsque le point d'exclamation ne termine pas la phrase, il est quand même suivi d'une majuscule. Exemple: Bravo! C'est excellent!

Le point d'interrogation Ponctue une question: Exemple: Comment vas-tu?

Les points de suspension (...)

1. Indiquent une idée incomplète, une phrase interrompue, une suite qu'on laisse l'interlocuteur imaginer lui-même: Exemple: *Je t'avais averti...*

Les deux-points (:)

1. précèdent une citation, une prise de parole: Exemple: *Cindy disait: Allô Samuel!*

2. précèdent une définition, une explication: Exemple: *Chat: petit félin domestique.*

3. précèdent une énumération :

Exemple: Pour réaliser ce plat, il me manque quelques ingrédients : des oignons, du basilic, des tomates et de la tapenade.

- **Le point-virgule (;)**

1. sépare les éléments d'une opposition: Exemple: *Tu ris; elle pleure.*

2. sépare les parties d'une phrase longue qui contient déjà des virgules :

Exemple: Athéna est la déesse des cités grecques, de la sagesse et de la guerre; Apollon est le dieu de la lumière et des arts; *Artémis, déesse de la chasse et des animaux sauvages.*

La virgule (,)

1. sépare les éléments d'une énumération:

Exemple: Je mange mon steak avec des carottes, du riz, des piments et des pommes de terre.

2. isole ou encadre un mot mis en apostrophe:

Exemple: Martine, excuse-moi!

3. isole ou encadre un nom en apposition:

Exemple : Mon fils aîné, Samuel, dort tout le temps.

4. Encadre une phrase de récit incise dans du discours direct (le plus souvent un verbe de prise de parole): Exemple: *Demain, dit-elle, on verra.*

Le tiret (–)

1. en début de ligne, il permet de distinguer les interlocuteurs dans un dialogue :

Exemple:

– Je voudrais parler à Caroline.

– Un moment, s.v.p.

- **Les guillemets (« »)**

1. encadrent une citation, une prise de parole simple ou un dialogue complet:

Exemple: Il dit souvent: Plus vite !

2. encadrent un mot ou une expression étrangère ; ou que celui qui écrit ne reprend pas à son compte:

Exemple: Tu es un « twit », toi!

Les parenthèses ()

1. encadrent une explication hors texte, qui ne pourrait être mise entre virgules.

2. Dans le texte littéraire, on peut les remplacer par des tirets.

Exemples : Raymond Plante (vous le connaissez surtout en tant qu'écrivain) est mon frère.

Raymond Plante - vous le connaissez surtout en tant qu'écrivain - est mon frère.

À cela peuvent s'ajouter, selon d'autres auteurs, les blancs et les majuscules ainsi que certains signes typographiques tels que l'apostrophe, le trait d'union, les accolades, la perluète ou l'esperluette, l'alinéa, l'astérisque et les appels de note.

Enfin, une définition plus large de la ponctuation inclut tous les signes et procédés de mise en page, ce qui comprend non seulement les symboles, les signes auxiliaires, les blancs entre les mots et les majuscules, mais aussi l'italique, le gras, le soulignement, les titres, les blancs entre paragraphes et entre chapitres, etc. Dans cette optique, on déborde du texte proprement dit, et les territoires de la ponctuation, de la typographie et de la mise en page se chevauchent.

Le classement des signes

L'ensemble des signes de ponctuation se prête à plusieurs découpages. Certains regroupent les signes de ponctuation d'après l'importance de la pause qui sépare à l'oral les éléments ponctués. On parle alors de ponctuation faible, moyenne et forte.

La ponctuation faible

La ponctuation faible marque une petite pause; par exemple, la virgule qui sépare des éléments juxtaposés est un signe de ponctuation faible.

- Adieu veaux, vaches, cochons, couvées!

La ponctuation moyenne

La ponctuation moyenne marque une pause plus longue; par exemple, le point-virgule qui sépare deux phrases liées par le sens est un signe de ponctuation moyenne.

- Il aime le théâtre; elle préfère le cinéma.

La ponctuation forte

La ponctuation forte marque une pause longue comme celle à la fin d'une phrase; le point, le point d'exclamation, le point d'interrogation, les points de suspension sont des signes de ponctuation forte.

- Nous partirons demain. Vive l'aventure!

La ponctuation selon les unités linguistiques touchées

D'autres linguistes analysent la ponctuation en fonction des unités linguistiques touchées, c'est-à-dire selon le niveau linguistique où interviennent les signes de ponctuation. On distingue alors la ponctuation de mot, la ponctuation de phrase et la ponctuation de texte.

La ponctuation de mot

La ponctuation de mot relève de l'orthographe puisqu'elle se situe au niveau du mot; le point abrégatif, les parenthèses, le trait d'union et l'apostrophe en sont les signes.

La ponctuation de phrase

La ponctuation de phrase structure l'intérieur de la phrase et la délimite; le point, la virgule et le point-virgule, entre autres, sont des signes de ponctuation de phrase.

- Malheureusement, il ne participera pas à la réunion; son fils est malade.
- Elle se mit à chantonner : « Que reste-t-il de nos amours? »

La ponctuation de texte

La ponctuation de texte, ou « macroponctuation », permet de diviser un texte long en plusieurs parties; ainsi, l'alinéa ponctue le texte en séparant les paragraphes, les titres, etc.

La ponctuation en fonction du rôle

Les signes de ponctuation sont également classés par certains linguistes en fonction du rôle particulier qu'ils jouent. On parlera alors de signes pausaux, de signes mélodiques, de signes d'insertion et de signes d'appel.

Les signes pausaux

Les signes pausaux séparent les éléments de texte et marquent des pauses plus ou moins longues; par exemple, le point, la virgule et le point-virgule sont des signes pausaux.

- Le soleil se couchait. Poussant un soupir, elle s'accouda sur le bord de la fenêtre; elle retrouva le fil de ses pensées.

Les signes mélodiques

Les signes mélodiques sont au service de la fonction expressive, par exemple, le point d'interrogation, le point d'exclamation et les points de suspension.

- Çava? demandai-je.
Ça va! répondit-elle.

Les signes d'insertion

Les signes d'insertion permettent d'insérer des éléments dans la phrase; ils se présentent par paires : parenthèses, crochets, tirets, guillemets et virgules doubles.

- « Au fait, ajouta-t-il d'un air distrait, je tiens à vous féliciter pour votre travail. »

Les signes d'appel

Les signes d'appel signalent au lecteur un changement, tel que le passage à une autre section, la présence d'une note en bas de page, le changement d'interlocuteur; on y trouve entre autres l'astérisque, le tiret et l'alinéa.

- On dit *des *hiboux* (le *h* est aspiré), mais *des hirondelles* (*h* muet).

La ponctuation selon les unités linguistiques touchées

D'autres linguistes analysent la ponctuation en fonction des unités linguistiques touchées, c'est-à-dire selon le niveau linguistique où interviennent les signes de ponctuation. On distingue alors la ponctuation de mot, la ponctuation de phrase et la ponctuation de texte.

La ponctuation de mot

La ponctuation de mot relève de l'orthographe puisqu'elle se situe au niveau du mot; le point abrégatif, les parenthèses, le trait d'union et l'apostrophe en sont les signes.

La ponctuation de phrase

La ponctuation de phrase structure l'intérieur de la phrase et la délimite; le point, la virgule et le point-virgule, entre autres, sont des signes de ponctuation de phrase.

- Malheureusement, il ne participera pas à la réunion; son fils est malade.
- Elle se mit à chanter : « Que reste-t-il de nos amours? »

La ponctuation de texte

La ponctuation de texte, ou « macroponctuation », permet de diviser un texte long en plusieurs parties; ainsi, l'alinéa ponctue le texte en séparant les paragraphes, les titres, etc.

La ponctuation en fonction du rôle

Les signes de ponctuation sont également classés par certains linguistes en fonction du rôle particulier qu'ils jouent. On parlera alors de signes pausaux, de signes mélodiques, de signes d'insertion et de signes d'appel.

Les signes pausaux

Les signes pausaux séparent les éléments de texte et marquent des pauses plus ou moins longues; par exemple, le point, la virgule et le point-virgule sont des signes pausaux.

- Le soleil se couchait. Poussant un soupir, elle s'accouda sur le bord de la fenêtre; elle retrouva le fil de ses pensées.

Les signes mélodiques

Les signes mélodiques sont au service de la fonction expressive, par exemple, le point d'interrogation, le point d'exclamation et les points de suspension.

- Ça va? demandai-je.
Ça va! répondit-elle.

Les signes d'insertion

Les signes d'insertion permettent d'insérer des éléments dans la phrase; ils se présentent par paires : parenthèses, crochets, tirets, guillemets et virgules doubles.

- « Au fait, ajouta-t-il d'un air distrait, je tiens à vous féliciter pour votre travail. »

Les signes d'appel

Les signes d'appel signalent au lecteur un changement, tel que le passage à une autre section, la présence d'une note en bas de page, le changement d'interlocuteur; on y trouve entre autres l'astérisque, le tiret et l'alinéa.

- On dit des *hiboux (le h est aspiré), mais des hirondelles (h muet)

LES SIGNES ASTRONOMIQUES

BÉLIER; TAUREAU; GÉMEAUX; CANCER; LION; VIERGE; BALANCE; SCORPION; SAGITTAIRE; CAPRICORNE; VERSEAU; POISSONS.

Les signes de la nature : nuages, brume, arc-en-ciel, foudre... symbolique, oracle, énergie

CONCLUSION

Quant au *Nouveau code typographique*, il présente la ponctuation en ces termes : « Ponctuer, c'est diviser les diverses parties d'un texte à l'aide de signes conventionnels destinés à donner un sens à un ensemble de mots, ou même à un seul mot. C'est d'abord une question de

logique plus que de cadence; l'information orale et de nombreux orateurs donnent trop souvent de fort mauvais exemples de pauses qui ne doivent pas figurer dans un texte imprimé. La ponctuation sert avant tout à faire saisir toutes les nuances de la pensée d'un auteur et éviter ainsi de fâcheuses équivoques. »

Pour sa part, la linguiste Nina Catach définit la ponctuation comme suit : « Ensemble des signes visuels d'organisation et de présentation accompagnant le texte écrit, *intérieurs* au texte et *communs* au manuscrit et à l'imprimé; la ponctuation comprend plusieurs classes de signes graphiques discrets et formant système, complétant ou suppléant l'information alphabétique. »

On peut retenir de ces définitions que la ponctuation est un code de l'écrit porteur de multiples messages, qui remplit différentes fonctions de nature logique et expressive.

BIBLIOGRAPHIE

1. *La ponctuation*, dossier dans *Gulliver héros de voyages extraordinaires* le numéro 5 du magazine *Virgule*, février 2004.
2. Abbé Bossuet, *Oraison funèbre de Henriette Marie de France, reine de Grande Bretagne : prononcée le 16 novembre 1669*, Paris, Sébastien Mabre-Cramoisy, 1669, 35 p..
3. Nina Catach, *La Ponctuation*, Paris, Presses Universitaires de France, coll. « Que sais-je ? », mars 1994, 128 p. (ISBN 2-13-046050-X).
4. Jean-Pierre Colignon, *Un point c'est tout ! La ponctuation efficace*, Paris, Centre de formation et de perfectionnement des journalistes, 1992.
5. Xavier Dandoy de Casabianca, *Le Treizième Signe, la nouvelle ponctuation ancienne et moderne*, Paris, À hélice-Éolienne, 2003.
6. Xavier Dandoy de Casabianca, *Le Seizième Signe*, Éditions éoliennes, 2007, 128 p. (ISBN 978-2-911991-33-2).
7. Jacques Drillon, *Traité de la ponctuation française*, Paris, Éditions Gallimard, coll. « Tel Gallimard Inédit », 1991, 482 p. (ISBN 2-07-072198-1).

Philosophical Sciences

Azerbaijan and the CIS countries: societies and cultures

Ali Abasov

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Modern Problems of Philosophy, Institute of Philosophy and Sociology, National Academy of Sciences of Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-4528-5797>

Baku, Q. Abbasov St, 10, apt.4

Tel.: 050 3373334

Historically, almost everywhere cultural interaction of societies precedes (and, consequently, partly determines) it the nature of the political relations of the States representing these cultures. The history of cultural cooperation between Azerbaijan and the CIS countries is a clear demonstration of the vicissitudes of political relations between the countries divorced by the collapse of the USSR. If at the beginning of this world-historical event we witnessed the processes of chaotic rupture of ties and relations between the subjects of a once unified state, if then the newly formed states entered into serious (but not causing anything but irony after the fact) competition with each other in mastering Western values and lifestyle, then today the changed global political climate It requires a dialogue of cultures facing similar challenges and risks caused by the course and specifics of the processes of globalization and democracy/authoritarianism in the world. The presented article raises a number of issues in this regard, which are proposed for discussion.

World politics, which was formed after the collapse of the Eastern bloc and the collapse of the USSR, having exhausted the potential to maintain world order, entered the period of another extremely complex transformation. Its beginning can be attributed to the events that led to the recognition of Kosovo's independence, the middle part fell at the beginning of the systemic economic crisis that hit the global financial system and curtailed the development of most countries of the planet. But the current system of world politics reached its peak stage, the so-called bifurcation point, at the time of the August 2008 events, during and following the five-day Russian-Georgian war. Russia is no longer in words (let's recall the "Munich speech" by then President of the Russian Federation V. Putin), but in fact demonstrated the collapse of the unipolar world. The war in Ukraine has extremely aggravated the global confrontation. It must be admitted that Moscow's reaction took the Western world and the United States themselves by surprise, who continued to maintain faith in the effectiveness of the unipolar world model. Otherwise, it is difficult to explain why, while Russia has begun to pursue a well-defined policy (I will not assess its consequences primarily for Russia itself), the largest countries in Europe and the United States, having "lost face", are still rushing in search of new technologies capable of restoring their lost superiority in world politics. It is unlikely to be possible to write off this condition only on the unprecedented scale of the economic crisis and the coronavirus pandemic, at least because these events affected the whole world equally.

Apparently, it should be recognized that we are dealing with a fundamentally new situation in world politics, we are contemporaries of building its new non-classical architecture, not all (even

the most important) elements of which are defined. Therefore, political analysis and various kinds of forecasts on its account become extremely risky business. However, the world politics of the post-bloc world itself has become subject to many risks, challenges, and uncertainties of a non-linear nature, and therefore today we are witnessing the next stage of its movement from chaos to a new order.

How can we make reliable forecasts and conduct an adequate analysis of the situation in these difficult conditions? The simplest way is to follow the principles of the methodology of postclassical science, which has abandoned the falsely understood determinism. Today, there is a growing tendency to replace the "accurate" forecast of the future with a number of scenarios of its development, which have a certain degree of probability to be realized. It is equally important to carry out an audit of established categories and concepts, many of which, due to their predominantly "classical" origin, are simply outdated and have lost the ability to adequately reflect reality, along the way their content should be clarified, for example, in our case, the central concepts of which are such complex categories as culture, civilization, globalization, democracy and autocracy.

Thus, since the formation of the "philosophy of life" direction, an explicit separation (opposition) of culture and civilization has been carried out. The first definition began to be associated with spiritual and moral progress (or, more cautiously, with development, a change in the worldview of mankind), the second with technical, energy (civilization - as the increasing total use of energy by mankind), technological development. Of course, there are many similarities between these two concepts, but there is also a special one, so important that it still determines the nature of the relationship between the "West" and the "East" (numerous real and phantom clashes, contradictions, challenges that generate a system of risks for each of the parties to this, let's say, dialogue). It should be considered whether there is a need to introduce the "third element" into the practice of reflection - a concept that combines both the spiritual and technical development of mankind, does knowledge need such a "centaur"?

Another question should be posed as follows: is there a single universal civilization, or should we recognize the need for one or another system of classification of the diversity of civilizations? The question is being asked within the framework of a unique process that is inconsistently unfolding in the world – globalization - and therefore it is necessary to determine the following question: do the multifaceted (political, economic and socio-cultural) processes of globalization lead to the formation of the foundations of a single human civilization? With a positive answer, it is necessary to find out the nature and scale of the sacrifices that humanity (or part of it) will need to make on the altar of unity; a negative answer will require the development of technologies to curb and control the processes of globalization – a task that is practically impossible today.

So, does the following statement correspond to the truth, for example: "The whole history is a "clash of civilizations" (1)? Note that its author believes that: "The divergence of civilizations is generated not by their "physical realities", which ... represent an ontological unity, but by "metaphysical realities" conditioned by that transcendence which forms this "metaphysics". In other words, they are conditioned by the matrices of civilizations" (2). So what are we dealing with when we think about "collisions": with cultures or civilizations?

The problem is also that not only the concept of civilization, but also culture are quite generalized abstractions, we use them in the same way as in physics or any other science we use units of categorical apparatus. Therefore, each time we must clearly establish at what level the analysis takes place, how to avoid the interweaving of the multi-level content of concepts and realities. It seems that philosophy (sociology), like physics, should introduce and delineate the boundaries of the social micro-, macro- and mega-worlds it studies. Anyway, the time has come to revise socio-humanitarian terms and concepts, as it happened during the transition from

Newton's physics to Einstein's physics and quantum mechanics. And the first idea on the way of such revision is that the categories of classical philosophy are exclusively linear in nature, and therefore are not able to cover the reality that has recently opened up, far from the "flat" world of classics. Take, for example, globalization, which has given rise to countless definitions of its own. It seems to me that the main thing is not said about globalization – it is mainly a nonlinear, even more precisely, a "topological" process, the description of which requires the introduction into knowledge not of a linear concept, but of the first system–volumetric concept capable of providing an opportunity to adequately operate with the newly discovered reality. For better understanding, I would like to note that even the integration that preceded globalization is generally a linear process.

Another problem: to put it simply, the struggle and clash of cultures occurs through the competition of their basic values, the nature of which is as extra-national as it is mystical (3), and this side of the interaction of cultures often remains in the shadows. Further, it is assumed that the appeal to the cultural heritage of the past is designed to ensure the maintenance of familiar meanings, norms and values that have developed in society. In fact, much more often in the past, only what justifies the present or claims for the future are taken.

In addition, the very process of cultural development within the limits of synergetic reflection does not seem to be dynamic at all. "Dynamics of culture" is an outdated term, in the space of synergetics it is necessary, at least, to talk about the role of bifurcation in the development of culture, and about the presence in this development of stages of instability, chaos, order, creativity, attractor points, etc. (4). The picture becomes much more complicated when moving from the consideration of one culture to the process the interaction of two cultures. Can we answer at what level is the interaction between the cultures of Azerbaijan and the CIS countries today? In general, this is a state of "instability-instability", from which it is equally possible to move towards both creativity and new chaos, which is by no means productive.

Therefore, in practical terms, we need to answer a number of questions: are contacts between interacting cultures intense (and were they so during the Soviet period)? Are there any socio-cultural groups (representatives of intellectual elites) ready to accept innovations in the field of culture? Is there horizontal cultural diffusion and borrowing between Azerbaijan and the CIS countries today? Which socio-cultural development models are most typical for these countries? Do the CIS countries today belong to the same civilization (5), to the same cultural tradition? Are these countries part of a single geopolitical space? To what extent do they rely on internal socio-cultural norms and external borrowings in various spheres of life? How far did they "diverge" in the post-Soviet era? What is the "index of cultural distance" between societies? The answers suggest a comparative study of languages, religions, psychology, socio-cultural factors and models of development of two societies, family structures, levels of education, etc.

The elements that make up the culture of an ethnic group: nature and landscape, religion, language – determine the ethnic picture of the world. Here we should also add the influence of politics and ideology, which, for example, at one time divorced, and today excessively brought Turks and Azerbaijanis closer together ("two countries – one people").

How close are the ethnic worldviews of peoples, what do Orthodox Christianity and Sunni and Shiite Islam have in common, in terms of not only their spirituality, but also their ability to form the ideological foundations of modernizing states and societies, do they have the potential seen by M. Weber in Protestantism, what ethics can religious spirituality offer societies in this regard?

Attention is drawn to the similarity of the political systems of the CIS, the general disillusionment with the system of democracy that preceded the restoration of centralized statehood, separatism, which played an important role in this course of state-building, "sovereign democracy" as a model tested in these countries.

There is also a community of cultures that can be conditionally designated as the cultures of the "plain", on which it is convenient and possible to build almost everything, since it is open to the interaction of cultures, peoples, and religions. Both Slavs and Turks are representatives of a fairly stable, albeit not conspicuous, subethnic culture today.

Such cultures demonstrate the diversity of their synthetic forms, openness to influence, the ability to plastically introduce elements and whole currents of cultures of other peoples into the context of national culture, susceptibility to religions, cultures, languages, ideologies aimed exclusively at the future, partly perceived mystically.

Perhaps that is why they are not subject to rigid national, psychological, and linguistic self-identification, showing a weak historical attachment to self-reflection and selectivity for connections with the past. The aspiration from earth to heaven, and not vice versa.

In Soviet times, for ideological reasons, mainly vertical diffusion developed between cultures that secretly possessed unequal statuses, so the broadcast as a whole was unidirectional and exclusively politicized. In the first years after the collapse of the USSR, vertical diffusion towards the post-Soviet countries began to be carried out by the West, especially its vanguard, the United States. At the same time, as some researchers (Ponomareva, Mamonova, etc.) believe, instead of an equal dialogue, today a "fictitious dialogical connection continues to be carried out - the imposition of methods and mechanisms of codification of cultural meanings by one of the parties to the other" or "cultural conversion" (pseudo-dialogue) – a conscious position of isolationism, the perception of external forms of interaction between cultures" (6).

An appeal to the socio-cultural models of the end of the last century reveals a rather motley picture of political and ideological aspirations, to varying degrees dissolved in the cultural space. At that time, "A search began for new approaches to international relations that would meet the requirements of the new time and serve as the theoretical basis for the foreign policy of modern CIS countries. At the same time, there was a revival of the concepts of Westernism and Slavophilism (in Azerbaijan – Westernism and Turkism – A. Ab.), which existed before the establishment of Soviet power and went into the shadows for 70 years. In addition, Eurasianism has gained popularity (its various modern versions were also popular among some Azerbaijani intellectuals – A. Ab.), which originated among the Russian emigration in the 20s of the last century. Modern Westerners, who have lost support, consider Russia to be an integral part of Western (pan-European) civilization and assume that its development is connected with integration into the Western community. Eurasians and Slavophiles do not accept such a view of the country's future. The former believe that Russia should unite in some kind of alliance with the states of East Asia and the Islamic world, which are its natural allies in confrontation with the West. The latter do not consider either Europe or Asia as allies, but focus on the restoration of "historical Russia", which implies the reintegration of the territory of the former USSR" (7).

Modern philosophical reflection, not only in the relations of cultures, but also of states, adheres to the positions of transition from monologue to dialogue and further to polylogue, so to speak, which obviously becomes as a result of the unfolding processes of globalization. As M. Kagan notes, this is: "... an analysis accessible only to philosophical reflection of the grandiose cultural revolution that began at the turn of the century and millennia - a process that can only be compared with the birth of mankind. Mastering systemic synergetic thinking provides a real opportunity to comprehend what is happening as a movement away from the chaos that prevailed in the world in the 20th century, in a direction that meets the call of the attractor from the third millennium" (8). In this regard, the author explains that: "The origin, essence, structure and functions of dialogue are manifested in the fact that it connects people as subjects on all scales of the cultural "substrate" of subjectivity, and all forms of dialogue, by their cultural essence, are a way of resolving contradictions, an alternative to violence, because violence is a consequence of treating another as to the object, and the dialogue is the attitude towards the other as a subject.

The dialogue is addressed to a specific Other, but, unlike a monologue, not with the aim of communicating something to him (this is an axiologically neutral function of communication), but in order to realize the function of human communication with the highest value - through the joint efforts of its participants, who turn out to be partners in a common action, to develop new information uniting them" (9).

Generally speaking, when talking about the interaction of cultures, one should always keep in mind the philosophical basis of this problem, which is the quintessence of culture. Interaction in this perspective, carried out by the intellectual elites of the countries, can clarify many modern problems, especially in those areas that are developing almost simultaneously in the CIS. This is a model of sovereign democracy, and the role of the state and government in the development of society, and models of modernization, new ideologies, concepts of cultural confrontation with the negative consequences of globalization. And if you believe the forecast And. To Wallerstein about systemic changes in the world in the near future, the time is right for this, if not slightly missed. But in what areas can the philosophers of these countries cooperate? It seems that this should be discussed separately.

Globalization, as a socio-political and economic process of world transformation, in its most radical consequences falls on culture, transforming the diversity of national cultures into a single unified postmodern project of servicing the spiritual needs of a post-industrial person, while for most states and peoples the prospect of the post-industrial era is quite remote. The logic of the unfolding of this process is explained and justified by the axiology of universal human culture, which supposedly must inevitably replace disparate fragments of national cultures, since peoples, overcoming national borders and sovereignties, merge into a single humanity, burying ethnic conflicts, socio-cultural and economic contradictions. Today we have created a fairly respectable critique of such futurology.

The steep turn of history that overturned people's expectations and hopes for the 20th millennium of the "world" and its challenges: globalization, September 11, the events in Iraq, the global economic crisis, the search for a model of a new world order - show that the institutions of the state, politics and democracy, first of all, as cultural institutions, have collapsed. maintaining universal morality. There is an intense search for new models of ethics in the relationship between civilizations, cultures and peoples, in which the role of religion is increasing. Sociocultural models of development are coming to the fore, filled with a new understanding of culture itself. An important innovation in this regard is the introduction into the discourse of culture of the third (after material and spiritual culture) component – social culture (10), directly dealing with the problems of society and its institutions. No less important is another function of culture, which consists in the ability to predict the future and formulate its probable scenarios. Therefore, culture can be considered as creativity, as a breakthrough into a new spiritual space, as a continuous innovation. Culture is a phenomenon born of incompleteness, openness of human nature, the unfolding of human creative activity aimed at finding the sacred meaning of existence. Culture in this sense is a great mystery. At the same time, as an established system with its own logic of development, culture can and does experience stages of painful growth, decline and abnormal development. Thus, the type of culture that has reigned over the past centuries has exhausted itself and is directly related to the numerous catastrophes threatening humanity. Today, more than ever before, the negative consequences of this type of culture are visible, leaving "a desert behind" (K. Marx).

As Ionin notes, in modern society, "naive faith in the objectivity and predetermination of social processes disappears, and this means that society itself is changing. Objectively significant stratification systems disappear, compulsory lifestyles disappear, styles take the place of

traditions, life forms are freely chosen, postmodern arbitrariness prevails in explanation, and therefore in behavior. Social change is mainly culturally motivated. All these phenomena indicate that culture is progressively adopting the functions of a motor, a mover of social change and development" (11).

Culture, having completed the formation of the "second nature", has moved on to the formation of the "third nature", which is developing thanks to the information revolution. It is already clear to almost everyone that the information revolution is drastically changing the standards and lifestyle that have developed within the framework of the "second nature". The style of thinking is changing, mastering once important knowledge (the simplest example is mastering the multiplication table) loses its meaning, increasing a person's dependence on audio-visual information and technology. Culture still remembers that there are two ways of its development: 1. strengthening human power through the development of technology and "shifting onto its shoulders" human problems (the "Western way"); 2. the development of psychophysical and mental abilities of the person himself, contributing to an immeasurably greater strengthening of his power (the "eastern way"). But instead of finding optimal ways to integrate these two paths, culture consistently gets rid of the second path. Is it any wonder that modern man uses only 6-10% of his mental abilities?!

The variety of modern problems being built up in connection with the consideration of the process of interaction of cultures, their fundamental unsolvability in the context of classical approaches, requires, first of all, the formation of a new philosophical reflection capable of paving the way to the future of mankind.

References and notes:

1. Andrey Stolyarov. West and East: The "new age of the Prophets" Matrix and Reality. <http://phenomen.ru/public/journal.php?article=18>.

2. "By the matrix, we, in turn, understand the whole set of mystical and natural science ideas about the world, which is absolute for this civilization. The matrix usually has a religious character: Christianity, Judaism, Buddhism, Taoism, Islam are universal matrices that determine the parameters of various civilizations. However, the matrix can also have a secular form: socialism, fascism, liberalism are precisely secular, primarily social, matrices, although each of them has an obligatory mystical component." Andrey Stolyarov. Cit. article.

3. In general, the problem of the "rational principles" of the functioning of society and its institutions is quite ambiguous. An example is the "non-obvious sociology" developed by Randall Collins: "We start with a central problem that separates sociological analysis from most other, more obvious approaches to the world. This is a problem of limited rationality. It leads to the conclusion, far from obvious, that the power of the human mind is based on irrational grounds and that society is joined together not by rational agreements, but by deeper emotional processes that produce social bonds of trust between individual types of people." See Peter L. Berger, Bridget Berger, Randall Collins. Personality-oriented sociology. M., Academic Project, 2004, p. 400.

4. "Thus, a certain type can be formed between different types of culture, the formation of which involves the passage of a number of stages: "instability-chaos", "instability-instability", "instability-creativity". Progress to the third stage is associated with the branching of the old quality into a finite set of well-defined potentially new qualities of culture, i.e. the crystallization of dominant features of the future type of culture. It is important to note that the qualitative characteristic of the attractor becomes decisive for the designation of the transitional type." See: Astafyeva O. N. Globalization as a socio-cultural process.

http://www.portalus.ru/modules/philosophy/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1108370826&archive=0216&start_from=&ucat=1&

5. Here is a curious observation by Kagan: "... the unification of Russia and Georgia at the turn of the XVIII and XIX centuries was historically natural, and their cultural ties in the XIX and XX centuries were psychologically organic; it is not surprising that Russian culture had closer ties than with other peoples of the Caucasus, and Georgian culture had closer ties than with neighboring Azerbaijan and even in some relations with Armenia and the peoples of the North Caucasus." On the issue of studying the relationship between the cultures of Russia and Georgia" p. 140. M.S. Kagan. Russia and Georgia: dialogue and kinship of cultures: a collection of materials from the symposium. Issue 1 / Ed. Partsvaniya V.V. St. Petersburg: St. Petersburg Philosophical Society, 2003, pp.137-141.

6. Mamonova V.A. Globalization in the space of culture: vectors of development. <http://credonew.ru/content/view/534/31>

7. Urushadze E. Issues of the post-Soviet space and Russian-Georgian relations in the foreign policy thinking of modern Russia. Russia and Georgia: dialogue and kinship of cultures: a collection of materials from the symposium. Issue 1. Ed. Partsvaniya V.V. St. Petersburg: St. Petersburg Philosophical Society, 2003, p. 335.

8. Kagan M. S. Globalization of cultural processes: the formation of dialogic thinking - <http://spkurdyumov.narod.ru/Rags10.htm>

9. Ibid.

10. See: Ionin L. Foundations of sociocultural analysis. M., 1995.

11. Ionin L. Foundations of sociocultural analysis, p. 5.

Veterinary Sciences

УДК:619:616.981.49]:636.2:615.017

ПОКАЗАТЕЛИ БЕТА – ГЛОБУЛИНОВОЙ ФРАКЦИИ СЫВОРОТКИ КРОВИ ТЕЛЯТ, ИММУНИЗИРОВАННЫХ РАЗНЫМИ ВАКЦИН ПРОТИВ САЛЬМОНЕЛЛЕЗА

Джанабекова Гульмира Кумискалиевна

д-р б.н., профессор КазНАИУ

Жылкышыбаева Меруерт Маликовна

к.б.н., ассоциированный профессор КазНАИУ

Ерназарова Сандугаш Туkenовна к.в.н.

старший преподаватель КазНАИУ

Утебаев Жасулан Маратович

PhD., ассистент КазНАИУ

Актуальность. Иммунизация животных, различные инфекционные заболевания, отражаются на фракционном составе белков и иммуноглобулинов крови. Количественный и качественный состав иммуноглобулинов и их динамика в ответ на иммунизацию у сельскохозяйственных животных до настоящего времени остается еще недостаточно изученным. В связи с этим, изучение характера изменения количества и качества иммуноглобулинов под влиянием иммунизации является важным аспектом данной проблемы. Если по концентрации общего белка, общем количестве иммуноглобулинов при иммунизации имеются многочисленные данные, то влияние иммунизации на содержание отдельных белковых под фракций и отдельных классов иммуноглобулинов изучено мало.

Введение. Одним из важных и действенных мероприятий против сальмонеллезов является вакцинопрофилактика. При сальмонеллезах животных наиболее изучены и апробированы различные варианты убитых вакцин. В настоящее время против сальмонеллеза крупного рогатого скота используется формол- вакцина. Существенным недостатком ее является большие дозы введения, многократность прививок и низкий индекс иммуногенности, что недостаточно для приобретения стойкой иммунологической защиты. В последние годы накоплен определенный экспериментальный материал по профилактике сальмонеллеза живыми вакцинами [1,2].

В связи с этим, изучение влияния иммунизации живыми и убитыми вакцинами на иммунный статус организма является актуальной задачей в области совершенствования специфической профилактики сальмонеллеза телят.

В настоящее время методом электрофореза фракцию глобулинов делят на 3 основные группы: α -, β - и γ -глобулины. α -, β - глобулины - глико- и липопротеидные комплексы. Эти комплексные соединения осуществляют транспортную функцию белков сыворотки крови.

Бета-глобулины - это сложные белки, основная масса их представлена липопротеидами, у человека они составляют 12,5% от общего количества белка сыворотки

крови и занимают промежуточную электрофоретическую подвижность между α - и γ -глобулинами, так как размер молекулы β -глобулинов значительно больше, и обладают зарядом меньшим, чем α -глобулинов. Их молекулярная масса варьирует от 90000 до 130000 [48]. β -глобулины легко соединяются с гормонами, углеводами, липидами, продуктами обмена веществ, участвуют в их обезвреживании или утилизации. В составе β -глобулиновой фракции содержатся протеиды, необходимые для свертывания крови, и специфические белки трансферрин. Молекулярный вес трансферрина у крупного рогатого скота составляет 90000. β -глобулины сыворотки крови обладают иммуногенной активностью. Известно, что антитела могут мигрировать с β - и даже α -глобулинами [3-6].

Целью наших исследований явилось изучить влияние иммунизации разными вакцинами на электрофоретический состав белков крови у новорожденных телят иммунизированных разными живыми и убитыми вакцинами против сальмонеллеза.

Материалы и методы. Опыты проводились в фермерском хозяйстве «Мура» Енбекшиказахского района Алматинской области. Объектами исследований служили телята 10-20 дневного возраста, коровы алатауской породы на 7 - 8 месяцах стельности и их новорожденные телята. Коровы находились в одинаковых условиях кормления и содержания. Для проведения опытов было сформированы следующие группы животных:

1 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные живой моновалентной вакциной из штамма *S. typhimurium* - 10 голов;

2 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные формол-квасцовой моновалентной вакциной - 10 голов;

3 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные бивалентной живой вакциной из штаммов *S. typhimurium* и *S. dublin* - 10 голов;

4 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные бивалентной формол-квасцовой вакциной - 10 голов;

5 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные поливалентной живой вакциной из штаммов *S. typhimurium*, *S. dublin* и *S. choleraesuis* - 10 голов;

6 группа - телята 2-х недельного возраста, иммунизированные поливалентной формол-квасцовой вакциной из штаммов *S. typhimurium*, *S. dublin* и *S. choleraesuis* - 10 голов;

7 группа - контрольные (неиммунизированные) телята. Для изучения биохимических и иммунологических показателей сыворотки крови были использованы методы электрофорезом в агаровом геле по методу Гороховой Л.В.

Результаты и выводы.

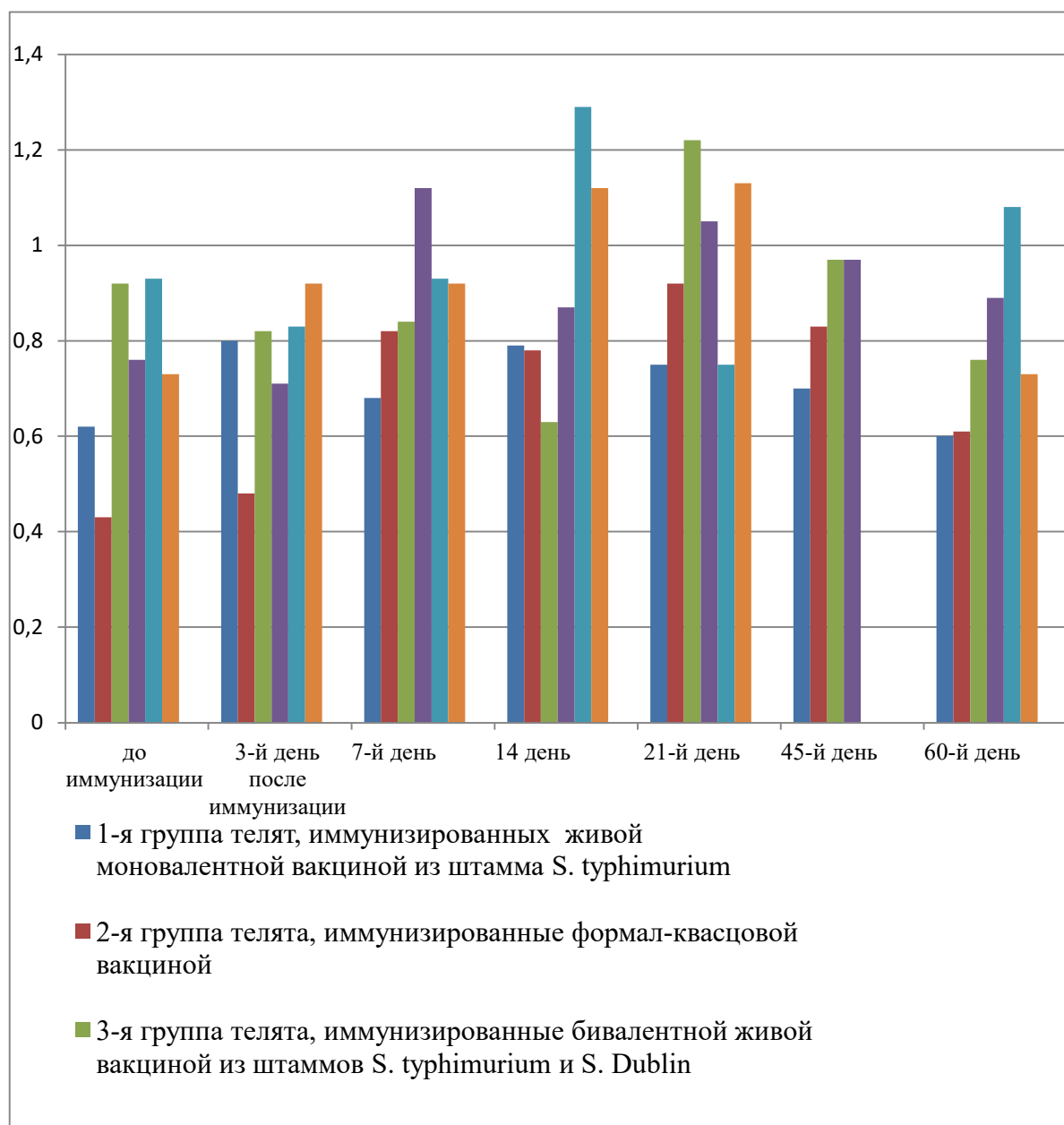
Фракции β -глобулинов интересны тем, что с ними связаны иммуноглобулины М и А. Методом электрофореза в агаровом геле, β -фракция подразделялась на две фракции: β_1 - и β_2 -глобулины, причем содержание β_2 -глобулинов в сыворотке крови превосходит количество β_1 -глобулинов. Динамика бета-глобулиновой фракции показана на рисунке 1.

Фракции β -глобулинов интересны тем, что с ними связаны иммуноглобулины М и А. Методом электрофореза в агаровом геле, β -фракция подразделялась на две фракции: β_1 - и β_2 -глобулины, причем содержание β_2 -глобулинов в сыворотке крови превосходит количество β_1 -глобулинов. Динамика бета-глобулиновой фракции показана на рисунке 1.

У телят первой группы количество бета-глобулинов в сыворотке крови до иммунизации составило $0,62 \pm 0,03$ г% (β_1 -глобулин - $0,21 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,41 \pm 0,02$ г%), у телят второй группы количество β -глобулинов равнялось $0,43 \pm 0,02$ г% (β_1 -глобулин - $0,17 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,26 \pm 0,01$ г%), у телят третьей группы - $0,92 \pm 0,03$ г% (β_1 -глобулин - $0,31 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,61 \pm 0,03$ г%), у телят четвертой группы -

0,76±0,03 г% (β_1 -глобулин - 0,31 ±0,02 г% и β_2 -глобулин - 0,45±0,03 г%), у телят пятой группы - 0,93±0,04 г% (β_1 -глобулин - 0,33±0,03г% и β_2 -глобулин - 0,60±0,03 г%), и у телят шестой группы - 0,73±0,03 г% (β_1 -глобулин - 0,31±0,02 г% и β_2 -глобулин-0,42±0,02 г%).

На третий день после иммунизации, содержание бета-глобулиновых фракций сыворотки крови у телят составило: у 1-й группы телят, иммунизированных живой моновалентной вакциной из штамма *S.typhimirium* уровень бета-глобулинов был равен 0,80±0,03 г% (β_1 -глобулин - 0,29±0,02г% и β_2 -глобулин - 0,51±0,03 г%), у 2-й группы телят, иммунизированных моновалентной формол-квасцовой вакциной, концентрация β -глобулина составила 0,48±0,02 г% (β_1 -глобулин - 0,21 ±0,02 г% и β_2 -глобулин - 0,27±0,02 г%), у телят 3-й группы, иммунизированных бивалентной живой вакциной из штаммов *S. typhimirium* и *S. dublin*, содержание бета-глобулиновой фракции было 0,82±0,03 г% (β_1 -глобулин - 0,36±0,02 г% и β_2 -глобулин - 0,46±0,03 г%), у телят 4-й группы, иммунизированных бивалентной формол-квасцовой вакциной, количество этого белка составило 0,71±0,02 г% (β_1 -глобулин - 0,24±0,02 г% и β_2 -глобулин - 0,47±0,03г%), у телят 5-й группы, иммунизированных поливалентной живой вакциной из штаммов *S. typhimirium*, *dublin*, *S. choleraesuis*, концентрация бета-глобулина составила 0,83±0,04 г% (β_1 -глобулин - 0,29±0,02 г% и β_2 -глобулин - 0,54±0,02 г%) и у 6-й группы телят, иммунизированных поливалентной формол-квасцовой вакциной, данный показатель составил 0,92±0,03 г% (β_1 -глобулин - 0,29±0,02г% и β_2 -глобулин - 0,63±0,04г%).

количество г/%

Рисунок 1 - Количество бета-глобулинозой фракции в сыворотке крови телят, иммунизированных разными вакцинами против сальмонеллеза

Полученные данные исследования содержания бета-глобулиновой фракции в сыворотке крови телят на 7-й день после иммунизации показали: что у 1-й группы телят количество этого белка составило $0,68 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,27 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,41 \pm 0,02$ г% (снизилось на 9,5%); 2-й группы - $0,82 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,28 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,54 \pm 0,02$ г% (повысилось на 90,6%); 3-й группы - $0,84 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,28 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,56 \pm 0,02$ г% (повысилось на 1,6%); 4-й группы - $1,12 \pm 0,04$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,41 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,71 \pm 0,03$ г% (повысилось на 53,4%); 5-й группы - $0,93 \pm 0,04$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,35 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,58 \pm 0,02$ г% (повысилось на 12%) и 6-й группы - $0,92 \pm 0,04$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,34 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,58 \pm 0,07$ г%.

На 14-й день после иммунизации количество бета-глобулиновой фракции

следующим: у 1-й группы - $0,79 \pm 0,03$ г%, где β_1 -глобулин составил $0,36 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,43 \pm 0,02$ г% (повысилось на 16,2%); 2-й группы $0,78 \pm 0,03$ г%, где β_1 -глобулин - $0,31 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,47 \pm 0,02$ г% (снизилось на 5%); 3-й группы - $0,63 \pm 0,02$ г%, где β_1 -глобулин - $0,26 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,37 \pm 0,02$ г% (снизилось на 33,3%); 4-й группы - $0,87 \pm 0,06$ г%, где β_1 -глобулин - $0,37 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,50 \pm 0,02$ г% (снизилось на 28,7%); 5-й группы - $1,29 \pm 0,06$ г%, где β_1 -глобулин - $0,62 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,67 \pm 0,03$ г% (повысилось на 38,7%) и 6-й группы - $1,12 \pm 0,05$ г%, где β_1 -глобулин - $0,51 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,61 \pm 0,03$ г% (повысилось на 21,7%).

С 21-м суткам после иммунизация концентрация β -глобулиновой фракции в сыворотке крови телят составила: у 1-й группы - $0,75 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин составил - $0,30 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,45 \pm 0,02$ г% (снизилось на 5,3%); 2-й группы - $0,92 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,33 \pm 0,02$ г% и - β_2 -глобулин - $0,59 \pm 0,03$ г% (повысилось на 17,9%); 3-й группы - $1,22 \pm 0,07$ г%, том числе β_1 -глобулин - $0,68 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,54 \pm 0,03$ г% (повысилось на 93,7%); 4-й группы - $1,05 \pm 0,04$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,42 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,63 \pm 0,04$ г% (повысилось на 59%); 5-й группы - $0,75 \pm 0,04$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,32 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,43 \pm 0,03$ г% (снизилось на 3%) и 6-й группы - $1,13 \pm 0,05$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,58 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,55 \pm 0,03$ г% (повысилось на 4%).

На 45-й день после иммунизация содержание бета-глобулиновой фракции у телят составило: 1-й группы - $0,70 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,29 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,41 \pm 0,02$ г% (снизилось на 7,1%); 2-й группы - $0,83 \pm 0,05$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,31 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,52 \pm 0,03$ г% (снизилось на 10,8%); 3-й группы - $0,97 \pm 0,06$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,34 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,63 \pm 0,03$ г% (снизилось на 25,7%); 4-й группы $0,97 \pm 0,04$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,37 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,61 \pm 0,04$ г% (снизилось на 8,2%); 5-й группы - $1,16 \pm 0,05$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,38 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,77 \pm 0,04$ г% (повысилось на 54,6%) и 6-й группы - $1,07 \pm 0,05$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,52 \pm 0,03$ г% и β_2 -глобулин - $0,55 \pm 0,03$ г% (снизилось на 5,6%).

На 60-й день после иммунизации количество β -глобулиновой фракции в сыворотке крови телят составила: у 1-й группы - $0,60 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,25 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,35 \pm 0,01$ г% (снизилось на 16,6%); у группы 2-й группы - $0,61 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,24 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,37 \pm 0,02$ г% (снизилось на 36%); у 3-й группы - $0,76 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,47 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,29 \pm 0,01$ г% (снизилось на 27,6%); у 4-й группы - $0,89 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,29 \pm 0,01$ г% и β_2 -глобулин - $0,60 \pm 0,04$ г% (снизилось на 8,9%); у 5-й группы - $1,08 \pm 0,05$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,40 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,69 \pm 0,03$ г% (снизилось на 7,4%) и у 6-й группы - $0,73 \pm 0,03$ г%, в том числе β_1 -глобулин - $0,30 \pm 0,02$ г% и β_2 -глобулин - $0,44 \pm 0,03$ г% (снизилось на 46,5%).

Анализируя полученные данные, видно, что у всех подопытных групп телят, при изучении динамики бета-глобулиновой фракции сыворотки крови, наблюдается сначала уменьшение, затем повышение количества этой фракции и в дальнейшем происходит понижение. Причем, повышение бета-глобулинов у телят исследуемых групп отмечается в разные дни исследования. У телят первой группы наименьшее количество β -глобулина выявлено до иммунизации ($0,60 \pm 0,03$ г%), наибольшее на 3-й день после иммунизации ($0,80 \pm 0,03$ г%-повышение на 33,3%); у телят второй группы наибольшее количество β -глобулиновой фракции на 21-й день после иммунизации ($0,92 \pm 0,03$ г%-увеличение в два раза), наименьшее - до иммунизации ($0,43 \pm 0,02$ г%); у телят третьей группы самое высокое количество β -глобулинов на 21-й день после иммунизации ($1,22 \pm 0,07$ г% - на 32,6%) и самое низкое - на 3-й день после иммунизации ($0,63 \pm 0,02$ г%); у телят четвертой группы наибольшее содержание этого

белка на 7-й день после иммунизации ($1,12 \pm 0,04$ г% - на 47,3%) и наименьшее - на 3-й день после иммунизации ($0,71 \pm 0,02$ г%); у телят пятой группы наибольшее на 14-й день после иммунизации ($1,29 \pm 0,06$ г% - увеличение на 38,7%), наименьшее - на 21-е сутки после иммунизации ($0,75 \pm 0,02$ г%); у телят шестой группы самое высокое количество бета-глобулинов отмечено на 21-й день после иммунизации ($1,13 \pm 0,05$ г% - на 54,7%) и самое низкое - до иммунизации и на 60-й день после иммунизации ($0,73 \pm 0,03$ г%).

Сыворотка крови телят, иммунизированных моновалентной живой вакциной из штамма *S. typhimurium*, отличается большим содержанием белковых фракций и иммуноглобулинов, нежели у телят, иммунизированных убитой вакциной против сальмонеллеза.

Содержание β -глобулины в сыворотке крови телят, иммунизированных бивалентной живой вакциной из штаммов *S. typhimurium* и *S. dublin*, превышает уровень этих показателей у телят, иммунизированных убитой вакциной.

Использованная литература.

1. Зароза В.Г. Профилактика и лечение желудочно-кишечных болезней новорожденных телят. М.:Агропромиздат, 1989. - С.57.
2. Сеитов З.С. Биохимия. Алматы: Агроуниверситет, 2000. - С. 25-30.
3. Антонов В.С., Клемина Н.В., Михайлова С.А. Динамика классов иммуноглобулинов и других сывороточных белков у крупного рогатого скота в онтогенезе // Проблемы ветеринарной иммунологии /Под ред. В.П.Урбана. М.: Агропромиздат, 1985. - С.215.
4. Жумашев Ж.Ж., Бабаев М.Б., Алимжанова Ш.С., Туганбекова М.А. Иммуноглобулины животных // Монография. Алматы, 1994. - С.3-16.
5. Емельяненко П.А. Иммунная система жвачных. // Пробл. вет. иммунол. /Под ред. В.П.Урбана. - М.: Агропромиздат, 1985.- С.215.
6. Жумашев Ж.Ж., Алимжанова Ш.С., Туганбекова М.А., Сеитов З.С., Турсынбаев К.Ш. Выделение, идентификация и количественное определение иммуноглобулинов в сыворотке крови овец // Методические рекомендации.-Алма-Ата, 1985. - С. 50.

Technical Sciences

Use of reciprocating electromagnetic vibration motor equipment for the separation of grape seeds from marc

Gela Javakhishvili

Doctor of Technical Sciences, Professor, The University of Georgia, Tbilisi, Georgia

Abstract: The most important place in the grape oil production chain is the separation of grape seeds from marc. Most separation machines are equipped with rotary engines. The productivity of such a car depends significantly on the physical and mechanical condition of the marc. In such machines, the engine rotation frequency can be adjusted with a frequency regulator or a reducer, which in turn increases the cost and complicates the operation process. We offer a machine for separating grape seeds from marc, equipped with a reciprocating electromagnetic vibrating motor, which can be driven by our patented reciprocating electromagnetic vibrating motors with direct current (DC) biasing, where it is possible to adjust the vibration of the working body by the use of bias current change.

Keywords: Electromagnetic, marc, grape seed, vibrating motor, separation

The Vine is an interesting plant in many ways, from the fruit of which, in addition to wine, many unique, useful and special products are made. One of the outstanding products of grape products is seed oil, with its healing and useful properties. In addition, the more we learn about its useful properties, the more we are convinced that grape products have a special grace of nature, and among the products obtained from the grape, one of the outstanding ones is the seed oil.

It is known that grapevine is one of the most common fruit trees in the world, as of 2022, it is cultivated on about 7.3 million hectares, from which 5.7 million raisin grapes, 31.5 million tons of table grapes and 33.6 million tons of wine grapes are produced [1].

During the industrial processing of grapes into wine and juice, a large amount of secondary product remains, which makes up (10 to 20)% of the volume of processed grapes. Average composition of grape fruit (%): Skin - (6.5 -10.5) %; Pulp - (87-91)%; Grape seed - (2-5)%. In grape pomace - 25% of pods, 50% of grape skins and 25% of stems and stalks (combs).

Grape pomace is a plentiful byproduct of the wine business that comprises residual skin, stalks, and seeds and accounts for around 25% of the total grape mass used in the fermentation system. A reducing waste policy is required to achieve a sustainable winemaking process. Several studies have been conducted on this topic, with grape pomace being used as a source of beneficial and technological substances that could be used in the livestock feed, cosmetic, pharmaceutical, or food industries to enhance stability and nutritional properties, as well as in the cosmetic manufacturing, where this oil is widely used [2].

The most important place in the grape oil production chain is the separation of grape seeds from marc. Most separation machines are equipped with rotary engines. The productivity of such a car depends significantly on the physical and mechanical condition of the marc. Such type of separators are produced by France, Italy, China and others [3]. In such machines, the engine

rotation frequency can be adjusted with a frequency regulator or a reducer, which in turn increases the cost and complicates the operation process.

The aim of the work is to propose a machine for separating grape seeds from marc, equipped with a reciprocating electromagnetic vibrating motor and its working principle; An analysis of the separation process and known constructions as a result of the study showed that the separation of the grape seeds from marc can be achieved using vibration. Therefore, we have developed of the grape seeds from marc separation vibrating device (Fig. 1), which can be driven by our patented reciprocating electromagnetic vibrating motors 1 with direct current (DC) biasing [4, 5, 6], where it is possible to adjust the vibration of the working body by the use of bias current change.

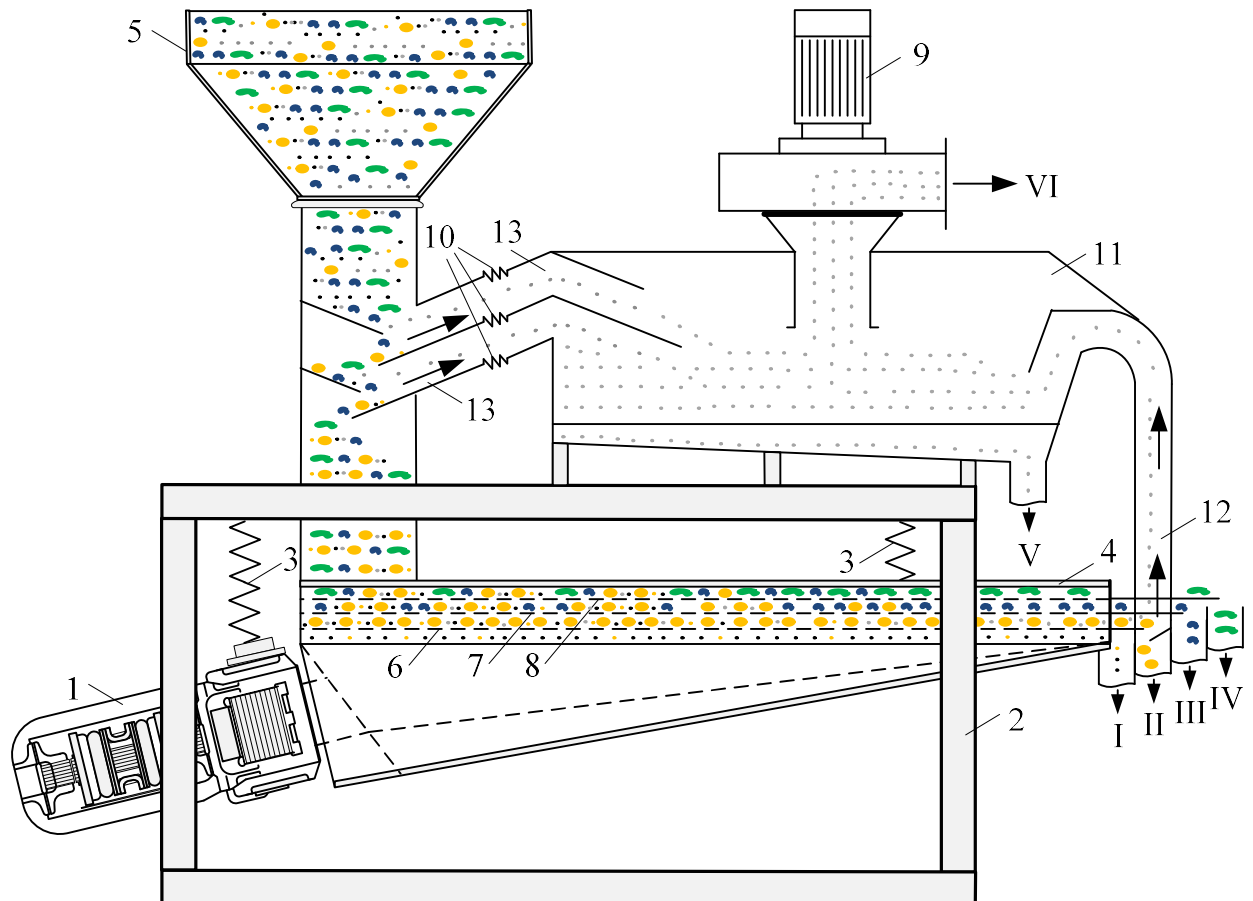

Fig. 1. Separator of grape seeds from marc with reciprocating electromagnetic vibrating motor. 1 - vibrating motor; 2 - frame; 3 - suspension elastic system; 4 - vibrating chute; 5 - hopper; 6,7,8 – sieves different sizes; 9. suction fan; 10. connecting tube from elastic material. 11. suction chamber; 12.; 13. suction channel; 14. receiving channel.

The machine works as follows. The waste from the hopper 5 (Fig.1), with the help of vibration and gravity, enters the receiving channel 14, from where light impurities through the suction channels 12,13 are sucked into the suction chamber 11. Then the raw material falls on the vibrating chute 4 and is separated using vibrating sieves 6, 7, 8. In the first stage, large residues such as tails and larger ribs of material remain on sieve 6, which are discharged through outlet IV. In the second stage of separation, a mixture of peels and seeds and then medium waste are collected on sieve 7 and transported to outlet III. Sieve 8 removes impurities smaller than healthy grape seeds and then goes to outlet I. Healthy seeds are then collected on a sieve 8 and transported to the outlet II, and the particles glued to it are sucked in by air through the suction

channel 12, in the suction chamber 11, from where part of the dust comes out by the fan 9 through the outlet VI and the other part through the outlet V.

Therefore It is advisable to use a vibrating device with reciprocating electromagnetic vibrating motor for separation of grape seeds from marc due to its design simplicity and high reliability of operation.

References

1. <https://www.oiv.int/what-we-do/global-report?oiv> ;
2. Poornima Singh, Ayaz Mukkaram Shaikh, Rahul Singh. Systematic Review on Post Harvest Handling and Application of Grapes (*Vitis* spp.). International Journal of Science and Critics, December - 2022 Vol. 1, Issue 1;
3. Dumitru Milea, Alexandra Liana Vişan, Anișoara Paun, Constantin Gabriel Bogdanof, Gheorghe Stroescu. Permanent equipments designed for grape marc seeds separation and calibration for superior capitalization in food and phytopharmaceutical industry, ANNALS of Faculty Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering, Tome XVII [2019] | Fascicule 2 [May];
4. Didebulidze A., Ksovreli R., Javakhishvili G., Machavariani K. Two-stroke electromagnetic vibrator. Patent of Georgia # 114, Sakpatenti Official Bulletins of Industrial Property, # 2, 1994. - p. 46-47 , (in georgian);
5. Javakhishvili G., Three-phase electromagnetic vibrator. Patent of Georgia # P2866, Sakpatenti Official Bulletins of Industrial Property # 24, 2002 , (in georgian);
6. Ksovreli R., Javakhishvili G., Midelashvili E., Ksovreli N. Electromagnetic vibrator. Patent of Georgia # P3108, Sakpatenti Official Bulletins of Industrial Property # 20, 2002, (in georgian);

DIRECTIONS OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION, THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION AND ITS IMPACT ON MODERN EDUCATIONAL SYSTEMS

Yerzhanbek Asylbek

Master of Engineering and Technology of the Department of Professional Digitalization of Education, Kazakh Ablai Khan UIRandWL

Seri Lazzat

PhD candidate of the Department of Professional Digitalization of Education, Kazakh Ablai Khan UIRandWL

Trofimova Angelina Vasilievna

Master of Arts of the Department of Professional Digitalization of Education, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages

Annotation. The significant achievements that have occurred in Kazakhstan in the field of digitalization of education in recent years are presented. The directions for the development of education in the context of digital transformation are described. The article analyzes one of the urgent problems of the transformation of higher education in the conditions of digitalization.

It should be noted that state policy in the field of informatization of education has become decisive in improving the national model of education of the Republic of Kazakhstan. The formation of a modern info communication culture of future specialists is an important social and pedagogical task of the higher education system, implemented on the basis of accumulated experience in the use of information and communication technologies. The level of technological development of Kazakhstan, which determines the strategic position of the state in the conditions of the global open space, depends on the degree of training of competitive specialists. A cloud-based learning system, online textbooks, virtual laboratories, open educational content are all waiting for the education of Kazakhstan in the very near future.

Digitalization, which the country has embarked on, is one of the leading trends in the process of reforming this sphere. To create a digital society, it will be necessary to update the education system in accordance with the best world practices. Emphasis will be placed on the development of creative and critical thinking, as well as on the use of modern educational technologies in the learning process. In accordance with the State Program "Digital Kazakhstan", a target indicator is provided in the field of education to increase the level of digital literacy of the population to 83% by 2022.

Digital literacy is a person's knowledge and ability to use information and communication technologies in everyday and professional activities. To date, the level of digital literacy in Kazakhstan, according to the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the

Republic of Kazakhstan is 84.1%. In the Republic of Kazakhstan, on the basis of the leading information systems operating in the industry, it is planned to create a unified education management system.

Keywords: education system, digital technologies, academic work, training, Internet, higher education, digitalization, digital transformation, communication technologies, digitalization of higher education, information and educational space, digital technologies, digital transformation of education.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ,
ПРОЦЕСС ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ

Ержанбек А.,¹ Сері Л.Т.,² Трофимова А.В.,³

¹Ержанбек Асылбек магистр техники и технологии кафедры профессиональной цифровизации образования, КазУМОиМЯ имени Абылай хана

²Сері Ләззат PhD кандидат кафедры профессиональной цифровизации образования, КазУМОиМЯ имени Абылай хана

³Трофимова Ангелина Васильевна Магистр гуманитарных наук кафедры профессиональной цифровизации образования, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

Аннотация. В статье анализируется одна из актуальных проблем трансформации высшего образования в условиях цифровизации.

Представлены значительные достижения, происшедшие в Казахстане в сфере цифровизации образования в последние годы. Описаны направления развития образования в условиях цифровой трансформации. 30 июня 2020 г. в Казахстане была запущена Программа по обучению цифровым навыкам «Цифровое образование», целью которой является разработка программы по обучению цифровым навыкам, подготовка и переподготовка IT-специалистов, масштабирование опыта передовых вузов и их подготовка в региональных университетах и колледжах.

Облачная система обучения, онлайн-учебники, виртуальные лаборатории, открытый образовательный контент все это ждет образование Казахстана в самом ближайшем будущем. Цифровизация, на которую страна взяла курс – один из ведущих трендов в процессе реформирования этой сферы. Для создания цифрового общества понадобится обновление системы образования в соответствии с лучшими мировыми практиками. Акцент будет сделан на развитие креативного и критического мышления, а также на использование современных образовательных технологий в процессе учебы.

В соответствии с Государственной программой «Цифровой Казахстан», в сфере образования предусмотрен целевой индикатор по повышению уровня цифровой грамотности населения к 2022 году до 83%.

Цифровая грамотность - знание и умение человека использовать информационно-коммуникационные технологии в повседневной и профессиональной деятельности. На сегодняшний день, уровень цифровой грамотности в Казахстане, согласно Комитету по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан составляет 84,1%. В Республике Казахстан на основе ведущих информационных систем, функционирующих в отрасли, планируется создание единой системы управления образованием.

Ключевые слова: система образования, цифровые технологии, учебная работа, обучение, интернет, высшее образование, цифровизация, цифровая трансформация, коммуникационные технологии, цифровизация высшего образования, информационно-образовательное пространство, цифровые технологии, цифровая трансформация образования.

Государственная политика в области информатизации образования стала определяющей в совершенствовании национальной модели образования Республики Казахстан. Формирование современной инфокоммуникационной культуры будущих специалистов является важной социально-педагогической задачей системы высшего образования, реализуемой на основе накопленного опыта по применению информационных и коммуникационных технологий. От степени подготовки конкурентоспособных специалистов зависит уровень технологического развития Казахстана, который определяет стратегическую позицию государства в условиях мирового открытого пространства.

Президент Касым-Жомарт Токаев в своем ежегодном послании народу подчеркнул, что перед нами стоит стратегически важная задача – превратить Казахстан в IT-страну.

"Вы знаете, я уделяю повышенное внимание вопросам цифровизации и внедрения инноваций. Перед нами стоит стратегически важная задача – превратить Казахстан в IT-страну. Достижения в сфере цифровизации у нас уже имеются – мы в числе мировых лидеров по индексу развития электронного правительства и финтеха", – отметил Токаев. По его словам, объем экспорта отечественной IT-отрасли только за прошлый год вырос в пять раз и до конца текущего года этот показатель может достичь 500 миллионов долларов. "Но и это не предел. Новая задача правительства – довести экспорт IT-услуг до одного миллиарда долларов к 2026 году. Этому будет содействовать открытие совместных предприятий с крупными зарубежными IT-компаниями.

Правительству надлежит внести детальные предложения по этому вопросу", – заявил президент. Кроме того, в ходе совместного заседания палат парламента Касым-Жомарт Токаев заявил о том, что Центры креативной индустрии создадут во всех городах страны.

Развитие технического образования в Казахстане напомним, что в январе 2022 года президент Казахстана рассказал о своих планах по реформированию отечественного образования. Он подчеркнул, что в нашей стране выпускается много юристов, экономистов и менеджеров.

Глава государства отмечал, что Казахстану необходимо сделать упор на развитие технических специальностей. В мае текущего года глава правительства отмечал, что четыре международных вуза уже открыли свои филиалы в регионах Казахстана. Среди них – University of Arizona и Heriot-Watt University. А до 2029 года планируется пригласить еще как минимум девять известных университетов. Касым-Жомарт Токаев в рамках своего визита в КНР в мае текущего года заявил о желании открыть в Казахстане филиал крупного китайского вуза. Глава государства отмечал успехи Китая в повышении качества технического образования.

В начале июня Миннауки и высшего образования подготовило проект документа касательно создания нового учебного заведения в Улытауской области. Вуз будет предоставлять образовательные услуги, а также заниматься научной и научно-технической деятельностью. Цифровизация в Казахстане Напомним, что в июле прошлого года президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев подписал закон о развитии цифровизации в Казахстане.

Позже, в сентябре, он заявил, что Казахстан входит в топ-30 самых оцифрованных государств ООН. "Нашим гражданам не требуется иметь при себе и предъявлять удостоверение личности, водительские права, диплом об окончании учебного заведения, свидетельство о браке и еще 15 видов документов. Эта работа, безусловно, продолжится",

– заявил глава государства. При этом в октябре специалисты ООН составили рейтинг стран по развитию электронного правительства. Казахстан занял 15-е место в мире по уровню цифровизации среди населения и 28-е – по уровню развития e-Government (Электронное правительство).

Понятия «цифровизация образования», не ставит задач ее оперативного осуществления ни в общеобразовательной, не указывает явно методов реализации. Процесс цифровизации затронул все сферы жизни общества, в том числе образование. Ускорению цифровой трансформации учебных заведений способствовала и пандемия COVID-19, во время которой весь учебный процесс был полностью переведён в онлайн-режим. Образование является одной из основных ценностей, с помощью которой осуществляется формирование интеллекта работника и обеспечение его трудоустройства в условиях цифровой трансформации.

Основная задача – сделать так, чтобы многочисленные данные, которые порождают различные цифровые платформы, не лежали мертвым грузом, а работали на студента, преподавателя и управленца.

Цифровая трансформация – не какой-то универсальный алгоритм, здесь возможны разные модели, и задача экспертов – просчитать нужные шаги. По аналогии со структурой понятия «цифровая экономика» строится определение «цифровое образование» как учебная и воспитательная деятельность, основанная на преимущественно цифровой форме представления информации учебного и управленческого характера, а также актуальных технологиях ее хранения и обработки, позволяющая существенно повысить качество образовательного процесса и управление им на всех уровнях. [1]

Госпрограмма "Цифровой Казахстан", которая расписана на пять лет с 2018 по 2022 год нужна, чтобы поднять уровень цифровой грамотности населения и оснастить все школы компьютерами, мультимедийным оборудованием и широкополосным доступом к Сети. В 2018 году уровень базовой цифровой грамотности в Казахстане равнялся 77%.

В Казахстане цифровизация образования является одним из ведущих трендов в процессе его реформирования. Видение будущего чаще всего связывается с постепенным переходом всех предметов на облачную систему обучения. Речь идет об онлайн-учебниках и виртуальных лабораториях, открытом образовательном контенте, гибкий и индивидуальный подход к каждому учащемуся. Домашние задания ученики смогут выполнять совместно в онлайн-режиме. Библиотеки трансформируются в информационно-компьютерные центры. Планируется, что весь учебный процесс будет привязан к ID каждого ученика, что позволит выставлять оценки и формировать рейтинги. [2]

Актуальность цифровизации образования именно в настоящее время связывается с потребностями цифровой экономики в кадрах, подготовленных к деятельности в рамках ее идеологии и технологий. Делается вывод, что цифровизация не должна носить революционного характера и реализовываться с учетом приоритетов значимости отдельных мероприятий и возможности выполнения необходимых для них условий.

Цифровизация образовательного сектора услуг в Республике Казахстан началась в 1997г. с попыток автоматизировать сферу образования, в т.ч. путем распространения онлайн-обучения. Однако долго сохранялось острая необходимость в определении ролевых задач и ответственности вовлеченных участников для процесса цифровизации в сферах общественной жизни. В свете этого обстоятельства и в силу большой значимости цифровизации для конкурентоспособности страны 12 декабря 2017 г. была утверждена Государственная программа «Цифровой Казахстан».

Ведущие университеты мира начали формировать собственные стратегии цифровой трансформации как отдельные программы или неотъемлемые части стратегий развития, включающие в себя такие цели и задачи как:

- Идентификация ключевых субъектов, их мотиваций и потребностей;
 - Приоритетные направления цифровой трансформации (виды деятельности и ключевые технологии);
- Обеспечение безопасности в цифровой среде;
 - Инструменты и критерии измерения процессов цифровой трансформации.

Ключевым элементом стратегий цифровой трансформации в ведущих университетах является идентификация ключевых субъектов, их мотиваций и потребностей.

Постановка проблемы. В настоящее время в средствах массовой информации ведется бурное обсуждение «цифровизации образования»; в основном отзывы носят восторженно-мажорную тональность, что при ближайшем рассмотрении в большей степени отражает ожидания авторов проектов или публикаций, а не реальные достижения практики образования. Недоумение вызывает и сам термин, и его трактовка, и требования определенных действий от преподавателей вузов и школ со стороны администраций различных уровней. [4]

Другой аспект проблемы состоит в оценке соответствия технических и технологических оснований для цифровизации и реальной ИТ-инфраструктуры большинства образовательных организаций. Наконец, еще одним аспектом проблемы является готовность преподавателей к применению цифровых технологий в работе с обучаемыми. В настоящее время в научной литературе и средствах массовой информации высказываются достаточно противоречивые мнения о необходимости и направлениях цифровизации образования, что обуславливает актуальность обсуждения проблемы: как следует трактовать термин «цифровизация образования» и в какой степени она может быть реализована в условиях отечественной общеобразовательной.

Обучающиеся получили доступ к среде электронного обучения (в разделе содержатся электронные зачетные книжки с результатами промежуточных и итоговых аттестаций, учебные планы, расписание занятий, информация о темах курсовых и выпускных квалификационных работ, приказы). Также студенты могут удаленно записаться на учебные курсы и воспользоваться онлайн-библиотекой.

Цифровизация стремительно стала глобальным трендом. В мире функционируют 35 миллиардов устройств, что позволяет постоянно генерировать данные и обмениваться ими. Эта цифра в 5 раз больше, чем население мира. Все это демонстрирует глобальную вовлеченность в процессы цифровизации и прежде всего, это касается молодежи.

Также есть вопросы к организации онлайн-экзаменов, а именно – объективной и честной методике их оценки. Тут, по словам экспертов, на помощь вузам придут современные технологии. В случаях, когда компаниям и учебным заведениям нужно провести максимально объективную проверку знаний в онлайн-формате, следует применять системы прокторинга. С помощью технологий компьютерного зрения и машинного обучения система следит, не ищет ли экзаменуемый решение задач в Интернете, не прибегает ли к помощи шпаргалок, не усадил ли он за компьютер кого-то другого.

Цифровизация казахстанских университетов предполагает создание комфортных и эффективных инструментов для всех вовлеченных в этот процесс игроков: студентов, педагогов, администраторов системы образования. При этом важно, чтобы в стремлении цифровизации процесса обучения был соблюден оптимальный баланс живого человеческого общения и нахождения в виртуальной среде, своего рода синтез реального и цифрового мира.

Современные технологии уверенными темпами внедряются в нашу жизнь, уже нередко можно услышать понятие «Цифровизация» не только на научных конференциях, но и в повседневной жизни. В то время как некоторые люди все еще спорят о пользе или вреде процесса цифровизации, во многих государствах тенденция внедрения современных

технологий становится обыденностью, за которой надо успевать. Во время стремительного развития науки, многим корпорациям требуются сотрудники, готовые работать с новейшими технологиями на всех уровнях их производств и отпадает необходимость в сотрудниках, не владеющих специальными навыками.[1]

Реформа цифровизации образования заключается в оснащении образовательных учреждений качественным программным обеспечением, например, информационными системами, позволяющими получать доступ к образовательным ресурсам, результатам современных научных исследований и разработок, электронным научным библиотекам на различных языках мира. Однако для этого сначала необходимо обеспечить образовательные учреждения современной техникой, а именно, компьютерами с возможностью подключения к сети Интернет.

Важным показателем цифровизации сферы является оснащённость организаций образования интернетом. В большинстве дошкольных организаций и школ на сегодняшний день имеется доступ во Всемирную паутину. Однако это в основном связано с небольшой скоростью. Для расширения доступа педагогов и обучающихся к цифровому контенту из года в год планомерно растёт число организаций образования, где скорость достаточна для использования возможностей онлайн-ресурсов.

Недостаточный уровень развития образовательных информационных технологий наблюдается и в общеобразовательных учреждениях: зачастую недостаточный уровень развития навыков выпускников школ обусловлен обучением на устаревшем оборудовании или его полным отсутствием. Цифровизация непосредственно связана с теми учебными инструментами, которые цифровые технологии открывают для университетов и школ и которые ранее не были доступны. Наиболее выделяющимся из них можно считать онлайн-обучение, в состав которого входят как смешанные формы обучения, совмещение просмотра лекционного видео в режиме онлайн и семинарских занятий в университете.

Оценка эффективности внедрения информационно-коммуникационных технологий ИКТ, в экономику может быть выполнена с различных позиций. К ней могут относиться следующие моменты на глобальном уровне, макроуровне, уровне регионов, бизнес-структур и потребителей: применение сети интернет; наличие большого количества промышленно функционирующих баз данных, содержащих информацию практически по всем видам деятельности общества, расширение функциональных возможностей информационных систем, сближение рынков бытовой и компьютерной техники, локальные беспроводные сети и расширение границ офиса, и другие факторы-показатели.

Образовательная часть программы "Цифровой Казахстан" – это полное обновление школьной и вузовской программ. Акцент делают на анализе информации и креативности мышления, а не на заучивании фактов и формул. Плюс детей из начальных классов стали учить основам программирования. К 2022 году это будут делать в 40% школ Казахстана.

Ещё одним ноу-хау станут электронные паспорта в образовании. В них будут записи обо всех этапах обучения человека – от детского сада до докторантуры и так далее. Чтобы лучше понять, можно сравнить это с медкартами, в которых раньше отражалась вся история здоровья.

Составными элементами смешанного обучения являются обучение в аудитории, дистанционное обучение и обучение через Интернет. Именно возможности информационно-коммуникационных технологий способствовали активному развитию смешанного обучения, которое оказалось более эффективным, чем обучение, полностью происходящее в режиме онлайн. Это доказано научными исследованиями.

В частности, специалистами Стэнфордского университета, которые по заказу федерального департамента по образованию США провели анализ более тысячи

эмпирических исследований, в которых сравнивалось традиционное, онлайн и смешанное обучение.

Применение в педагогической практике принципов смешанного обучения позволяет преподавателю достичь следующих целей: расширить образовательные возможности учащихся за счёт увеличения доступности и гибкости образования, учёта их индивидуальных образовательных потребностей, а также темпа и ритма освоения учебного материала, стимулировать формирование активной позиции обучающегося: повышение его мотивации, самостоятельности, социальной активности, в том числе в освоении учебного материала, рефлексии и самоанализа и, как следствие, повышение эффективности образовательного процесса в целом, трансформировать стиль педагога: перейти от трансляции знаний к интерактивному взаимодействию с учениками, способствующему конструированию обучающимся собственных знаний.

Индивидуализировать и персонализировать образовательный процесс, когда учащийся самостоятельно определяет свои учебные цели, способы их достижения, учитывая свои образовательные потребности, интересы и способности, а преподаватель выполняет роль помощника и наставника.

В одном цифровом образовательном ресурсе могут быть выделены информационные или информационно-справочные источники, инструменты создания и обработки информации, управляющие элементы. Цифровой образовательный ресурс может быть представлен на CD, DVD или любом другом электронном носителе, а также опубликован в телекоммуникационной сети.

Цифровые образовательные ресурсы и их виды по представлению и содержанию. Под цифровым образовательным ресурсом (ЦОР) понимается информационный источник, содержащий графическую, текстовую, цифровую, речевую, музыкальную, видео, фото и другую информацию, направленный на реализацию целей и задач современного образования.

Использование ЦОР на уроках возможно в различных формах: интерактив, взаимодействие поочередные высказывания, от выдачи информации до произведенного действия каждой из сторон. Причем каждое высказывание производится с учетом как предыдущих собственных, так и высказываний другой стороны, мультимедиа представление ресурсов и процессов не традиционном текстовым описанием, а с помощью фото, видео, графики, анимации, звука, моделинг - моделирование реальных ресурсов и процессов с целью их исследования, коммуникативность - возможность непосредственного общения, оперативность предоставления информации, контроль за состоянием процесса, производительность - автоматизация нетворческих, рутинных операций, отнимающих у человека много сил и времени. Быстрый поиск информации по ключевым словам в базе данных, доступ к уникальным изданиям справочно-информационного характера.

Универсальной технологии создания ЦОР не существует. Каждый автор применяет собственную технологию. Создание ЦОР зависит от таких факторов, как дидактическая цель, знание предмета, тип тематики, технические очень сильно отличаются от гуманитарных, существующие средства. При создании ЦОР приходится сталкиваться с двумя полярными мнениями по методологии их создания. Первое из них заключается в том, что автору достаточно правильно подготовить необходимые материалы, а перевести их в компьютерную форму не составит особой проблемы. Согласно второму мнению, квалифицированный программист может взять любой традиционный учебник и без помощи его автора сделать из него эффективное учебное средство. В первом случае абсолютизируется содержательная часть, во втором ее программная реализация. [2]

Процесс цифровизации сегодня затрагивает практически все страны мира. В мире уже началась промышленная революция, а повсеместная цифровизация экономики приводит к

необходимости не только использования, но и овладения элементами четвёртой промышленной революции, такими как автоматизация, цифровая робототехника и мехатроника, искусственный интеллект, технология моделирования 3D-объектов, обмен «большими данными», квантовые вычисления.

Сегодня тренд на цифровизацию является одним из ключевых векторов развития практически во всех сферах деятельности. Современная система образования должна не только давать нормальное, хорошее, базовое образование, но и готовить креативных, созидательных обучающихся, которые должны думать об инновациях, быть более конструктивными. Модели, виды и преимущества смешанного обучения должны быть заранее изучены и внедрены во все звенья системы образования Республики Казахстан. Это позволит нашей стране справиться с вызовами наступившей цифровой эпохи, выполнить программу «Цифровой Казахстан», и успешно войти в число 30 конкурентоспособных стран мира.

В Стратегии «Казахстан-2050» вопросу образования отведен один раздел. Указывая на важность этого вопроса Президент Республики Казахстан (РК) говорит: «Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. В современном мире простой поголовной грамотности уже явно недостаточно. Наши граждане должны быть готовы к тому, чтобы постоянно овладевать навыками работы на самом передовом оборудовании и самом современном производстве. Необходимо также уделять большое внимание функциональной грамотности наших детей, в целом всего подрастающего поколения. Это важно, чтобы наши дети были адаптированы к современной жизни». Цифровизация вносит существенные изменения в роли преподавателя и студента в процессе обучения, что требует соответствующей адаптации.

Переход к онлайн-образованию, создание виртуальной образовательной среды порождают потребность в изменении управления образовательной организацией. Образование как институт имеет свою идеологию, укорененную в культуре конкретного общества. Эта идеология придает смысл образованию, задает вектор образовательной деятельности. Иными словами, определяет, как и чему учить, чтобы индивид был успешным, полезным для общества, социализированным. Идеология служит основой концептуальной модели образования. В советском обществе образование рассматривалось как одно из высших благ, как характеристика уровня и качества жизни. Получение высшего образования характеризовалось не столько с прагматической точки зрения как приобретение выгодной работы, сколько с точки зрения обладания высшим благом, т. е. реализации возможностей всестороннего и гармоничного развития личности.

Список литературы/ References

1. Политика развития образования Республики Казахстан «Информационное общество-2030». Проект к обсуждению. - Алматы: VOX POPULI, 2010. - 244с.
2. Правила организации обучения по дистанционной форме в организациях образования, дающих высшее профессиональное, дополнительное профессиональное образование Республики Казахстан. Утверждены приказом и. о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 19 июля 2006 года № 404.
3. Г.М., Шакаримова А.Б., Криулько Н.С., Хегай О.М. Дистанционное обучение (опыт реализации в ВКГТУ). - Усть-Каменогорск. 2006. - 106 с.
4. Государственная программа «Цифровой Казахстан». Постановление Правительства Республики Казахстан № 827 от 12 декабря 2017 года.
5. Организация современной информационной образовательной среды : методическое пособие / А. С. Захаров, Т. Б. Захарова, Н. К. Нателаури [и др.]. – Москва : Прометей, 2016. – 280 с.

6. Герасимова А. Г. Подготовка студентов к профессиональной деятельности в условиях цифровизации образования // Современные наукоемкие технологии. - 2020. - № 7. -С.130-131.

Список литературы на английском языке / References in English

1. Education development Policy of the Republic of Kazakhstan "Information Society-2030". The project is up for discussion. - Almaty: VOX POPULI, 2010. - 244с.
2. Rules for the organization of distance learning in educational institutions providing higher professional, additional professional education of the Republic of Kazakhstan. Approved by the Order of the Acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated July 19, 2006 No. 404.
3. G.M., Shakarimova A.B., Kriulko N.S., Hegai O.M. Distance learning (implementation experience at EKSTU). - Ust-Kamenogorsk. 2006. - 106 p.
4. The state program "Digital Kazakhstan". Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 dated December 12, 2017.
5. Organization of the modern information educational environment : methodological manual / A. S. Zakharov, T. B. Zakharova, N. K. Natelauri [et al.]. Moscow: Prometheus, 2016. - 280 p.
6. Gerasimova A. G. Preparing students for professional activity in the context of digitalization of education // Modern high-tech technologies. - 2020. - No. 7. C.130-131.

Agricultural Sciences

ნიადაგობრივ-კლიმატური პირობების გავლენა წვეთოვანი მორწყვის რეჟიმზე

ო. ხარაიშვილი

ლ.ზაიდაური

დ.ზაიდაური

ნ.კაკაბაძე

ქ.ბერიაშვილი

მ.გლუნჩაძე

ლ.ტოკლიკიშვილი

ნ.სვიმონიშვილი

ნ.კოჭლამაზაშვილი

ლ.ქორიძე

რეზიუმე

სტატიაში განიხილება წვეთოვანი მორწყვის რეჟიმზე სარწყავი მასივების ნიადაგობრივ კლიმატური პირობების გავლენა.

ამ მიზნით შერჩეული იყო ორ განსხვავებულ მხარის მუნიციპალიტეტის სოფლები-კახეთის მხარის საგარეჯოს მუნიციპალიტეტის სოფელი ვერხვიანი და შიდა ქართლის მხარის კასპის მუნიციპალიტეტის სოფელი დოესი, რომლებიც საკმაოდ განსხვავდებიან ნიადაგობრივი და კლიმატური პირობებით. კლიმატური მაჩვენებლები ორივე სოფლებში განისაზღვრა გადასატანი მინიმეტო სადგურით. საკვლევ პოლიგონებზე აღებული იყო ნიადაგის ნიმუშები, რომლებიც შემოწმდა ლაბორატორიულად. საპილოტე ტერიტორიაზე განსაზღვრული ხარჯის სიდიდე ექსპერიმენტის პროცესში ზუსტდებოდა მიღებული შედეგების გათვალისწინებით. მორწყვის რეჟიმის გასაკონტროლებლად იზომებოდა ნიადაგის ფაქტიური ტენიანობა.

კვლევით დადგინდა რომ წვეთოვანი მორწყვის რეჟიმზე ნიადაგობრივ პირობებთან ერთად დიდ გავლენას ახდენს კლიმატური ფაქტორები. რაც აუცილებელია მიღებული იყოს მხედველობაში რეკომენდაციების დამუშავებისას.

საკვანძო სიტყვები: მორწყვის რეჟიმი, წვეთოვანი მორწყვა, კლიმატური პირობები, ნიადაგობრივი პირობები.

შესავალი

საქართველოს მცირემიწიანი ქვეყნისთვის აუცილებელია შერჩეული იქნეს მორწყვის რეჟიმი სწორად. მორწყვის რეჟიმის სწორად შერჩევაზე დამოკიდებულია სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობა. მორწყვის რეჟიმი ითვალისწინებს მორწყვის ვადებს და მორწყვის ნორმას, ანუ ერთი მორიგი მორწყვის დროს მისაწოდებელ წყლის რაოდენობას ერთ ჰექტარ ფართობზე.

ერთსა და იმავე კულტურისთვის მორწყვის ვადები დამოკიდებულია სავეგეტაციო პერიოდში ნაკვეთის აგროკლიმატურ მაჩვენებლებზე-ტემპერატურაზე, ატმოსფერულ ნალექებსა და სხვა.

მორწყვის ნორმა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების განისაზღვრება ნიადაგის მახასიათებლების-აქტიური ფენის, ნიადაგის მოცულობითი მასისა, ზღვრული წყალტევადობის მიხედვით.

ტრადიციული მორწყვის დროს საირიგაციო სისტემების დაპროექტება ხდება სარწყავი ნორმების მიხედვით, პრაქტიკულ საქმიანობაში კი შესაძლებელია მორწყვის ნორმების კორექტირება მეურნეობის კონკრეტული ნიადაგების შესაბამისად. რესურსდამზოგავი(წვეთოვანი მორწყვის მეთოდი) ღონისძიებების დროს წყალი უშუალო მიეწოდება მცენარის ფესვთა სისტემას მორწყვის რეჟიმის დაცვით.

ძირითადი ნაწილი

წვეთოვანი მორწყვის დროს მცენარის მოთხოვნილება სარწყავ წყალზე განისაზღვრება ევაპოტრანსპირაციის მეთოდით.

ჩატარებული კვლევის მიზანს შეადგენდა ნიადაგობრივი და კლიმატური პირობების გავლენის შესწავლა წვეთოვანი მორწყვის რეჟიმზე. ექსპერიმენტისთვის შერჩეული იყო კახეთის მხარის საგარეჯოს მუნიციპალიტეტის სოფელი ვერხვიანი და შიდა ქართლის კასპის მუნიციპალიტეტი სოფელი დოესი .

სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოებისთვის შიდა ქართლის კლიმატური პირობები განსაკუთრებით ხელსაყრელიაბოსტნის მინდვრის მრავალწლოვანი ნარგავებისათვის. რეგიონში არის ნიადაგების მრავალფეროვანი სპექტრი რაც სოფლის მეურნეობის მნიშვნელოვანი განვითარების საშუალებას იძლევა.

შიდა ქართლის კლიმატი ძალიან კარგ პირობებს ქმნის სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისათვის რაც ხელს უწყობს მრავალი ფერმერული მეურნეობის განვითარებას ხილის უმეტესი სახეობების წარმოების მოცულობის მიხედვით შიდა ქართლის მხარის კასპის მუნიციპალიტეტი სოფელი დოესში ხილთან ერთად წარმატებულია მინდვრის და ბოსტნეული კულტურების წარმოება.

კახეთის მხარის საგარეჯოს მუნიციპალიტეტის სოფელ ვერხვიანის მცენარეთა წყლით უზრუნველყოფა მიდებულება როგორც ტრადიციული, ისე თანამედროვე, რესურსდამზოგავი მეთოდებით. ნიადაგების ტიპი აქ მრავალფეროვანია. რეგიონი სოფლის მეურნეობის განვითარების მხრივ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია საქართველოს მასშტაბით და გამორჩეულია მევენახეობის თვალსაზრისით,

კახეთის მხარის სოფლებში სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარება აუცილებელია სოციალური და ეკონომიკური დონის ამაღლების მიზნით. სადაც დიდი წვლილი უნდა შეიტანონ კერძო მიწათმოქმედებმა, ფერმერულმა მეურნეობებმა, რომელთა რენტაბელობისათვის, საჭიროა მეცნიერულად დასაბუთებული აგროკლიმატური რესურსების შეფასება და მათი ეფექტურად გამოყენება,

ექსპერიმენტი ტარდებოდა ორივე სოფელში 3 წლის განმავლობაში ავტორების მიერ აღნიშნულ სოფლებში კლიმატური მაჩვენებლები განისაზღვრა გადასატანი მინიმეტო სადგურით. ცხრილი 1-ში მოყვანილია ჰაერის ტემპერატურისა და ატმოსფერული ნალექების წლიური და სავეგეტაციო პერიოდის გასაშუალებული მნიშვნელობები

აგროკლიმატური მაჩვენებლები

ცხრილი 1

ზონა	სოფელი	ტემპერატურა °C		ნალექები მმ	
		საშუალო წლიური	სავემეტაციო პერიოდი IV-X	საშუალო წლიური	სავემეტაციო პერიოდი IV-X
შიდა ქართლის მხარე კასპის მუნიციპალიტეტი	დოესი	17.83	26,71	562	257
კახეთის მხარე საგარეჯოს მუნიციპალიტეტი	ვერხვიანი	19.17	28,00	489	264

მხარეების მიხედვით სოფლები ცხრილში მოყვანილი აგროკლიმატური მახასიათებლები განსხვავდება ერთმანეთისაგან და შესაძლო ცდომილებების მხედველობაში მიღებით, ეთანადება აღნიშნული სარწყავი ზონების ოფიციალურად მიღებულ მონაცემებს.

ყოველ სოფელში საკვლევ ნაკვეთებზე აღებული იყო ნიადაგის ნიმუშები, რომელთა ლაბორატორიული გამოცდა ჩატარდა ტექნიკური უნივერსიტეტის აგრარული მეცნიერებების და ბიოინჟინერინგის ფაკულტეტის სამელიორაციო ლაბორატორიაში. კვლევის შედეგები მოყვანილია ცხრილი 2-ის სახით.

ნიადაგის ჰიდროფიზიკური მაჩვენებლები

ცხრილი 2

სოფელი	კუთვნილება	ნიადაგის დასახელება	ნიმუშის აღების სიღრმე სმ-ით	მოცულობითი მასა	სიმკვრივე	ფორიანობა%	ზღვრული წყალტევადობა	მაქსიმალური მოლვეკულორი ტენი
დოესი	საკარმიდამო	რუხი ყავისფერი კარბონატული მძიმე თიხნარი	0-16	1.04	2.27	54.00	40.16	13.48
			16-32	1.18	2.29	48.00	37.24	14.57
			32-48	1.24	2.34	47.00	36.61	13.69
			48-64	1.29	2.40	46.00	35.79	13.82
			64-80	1.33	2.41	45.00	34.68	13.89
			საშუალო	0-80				
	ვერხვიანი	საკარმიდამო	ტყის ყავისფერი კარბონატული მძიმე თიხნარი	0-16	0.99	2.30	57.00	34.32
16-32				1.09	2.34	53.00	33.87	11.55
32-48				1.29	2.37	46.00	32.68	11,78
48-64				1.33	2.38	44.00	29.51	11.93
64-80				1.38	2.39	42.00	29.01	12.37
საშუალო				0-80				

აგროკლიმატური მონაცემებისაგან განსხვავებით, საკვლევ ნაკვეთების ნიადაგები ერთმანეთისგან განსხვავებულია. ასე მაგალითად, აქტიური ფენის მთლიან ჰორიზონტში (0-80 სმ) მოცულობითი მასა იცვლება 1,04 გ/სმ³-დან (დოესი) 1.33 გ/სმ³-მამინ, როდესაც ვერხვიანში იცვლება 0.99 გ/სმ³-დან 1,38გ/სმ³- მდე, სიმკვრივე - 2,27

გ/სმ³-დან (დოესი) 2,41 გ/სმ³-მდე (დოესი) ვერხვიანში სიმკვრივეც 2.30-გ/სმ³-დან 2.39 გ/სმ³-მდე ; ზღვრული წყალტევადობა - 34.68-დან 40.16 %-მდე (დოესი), მაშინ, როდესაც მაქსიმალური მოლეკულური ტენი - 13.87%-დან-14.57 %-ია (დოესი); ზღვრული წყალტევადობა - 29.51-დან 34.32 %-მდე (ვერხვიანი), მაშინ, როდესაც მაქსიმალური მოლეკულური ტენი - 11.15%-დან-12.37%-ია (ვერხვიანი)

საცდელი ნაკვეთების სრული ფართობი შეადგენდა 0,15 ჰა-ს, რომელიც ათვისებული იყო ბაღით, ვენახით, ბოსტნით და მინდვრის კულტურით. ფართობის განაწილება კულტურების მიხედვით სოფელში იყო განსხვავებული (ცხრ 3).

საკვლევი ნაკვეთების ფართობის განაწილება

ცხრილი 3

ზონა	სოფელი	ფართობი ჰა			
		სრული	მ.შ. კულტურების მიხედვით		
			ბაღი	ბოსტანი	მინდვრის.კულ.
შიდაქართლის კასპის მუნიციპალიტეტი	დოესი	0,15	0,08 ვაშლი	0,035 ჰომიდორი	0,015 სიმინდი
კახეთის მხარის საგარეჯოს მუნიციპალიტეტი	ვერხვიანი	0,15	0,03 ალუჩა	0,045 ჰომიდორი	0,035 სიმინდი

ორივე სოფელში სავეგეტაციო პერიოდი შეადგენდა შვიდ თვეს - აპრილიდან ოქტომბრის ჩათვლით.

ექსპერიმენტი ტარდებოდა მოსახლეების კუთვნილ საკარმიდამო ნაკვეთებზე, სადაც კვების წყაროდ მიღებული იყო ჭაბურღილები, რომლებიც მოწყობილია ნაკვეთების ტერიტორიაზე. კულტურით დაკავებულ მთელ ფართობზე მისაწოდებელი წყლის რაოდენობა გამოთვლილი იყო მცენარეთა რაოდენობის და ერთი საწვეთურით ნიადაგის გასატენიანებლად საჭირო წყლის მოცულობის მიხედვით. ანალიტიკურად განსაზღვრული ხარჯის სიდიდე ექსპერიმენტის პროცესში ზუსტდებოდა მიღებული შედეგის - მცენარის განვითარების გათვალისწინებით. მორწყვის დაწყების ვადისა და მიწოდებული წყლის საკმარისობის გასაკონტროლებლად იზომებოდა ნიადაგის ფაქტიური ტენიანობა.

ბაღები

ბაღის კულტურებიდან კახეთში ექსპერიმენტი ტარდებოდა ალუჩის ბაღებში, შიდა ქართლში - ვაშლის ბაღებში. შიდა ქართლში ალუჩის ბაღები გაშენებული იყო ნახევრად ინტენსიური ბაღები, კახეთში- ინტენსიური ბაღების სქემით.

ვერხვიანში ალუჩა გაშენებული იყო შემდეგი მანძილის დაცვით: რიგებს შორის მანძილი - 5,0 მ. რიგში მცენარეებს შორის - 4,0 მ. შიდა ქართლში დოესში ვაშლი - შესაბამისად 3,0 მ და 1,5 მ;

ვაშლისა და ალუჩის ბაღებში თითოეულ რიგში, ნიადაგის წყალგამტარობის მიხედვით დამონტაჟებული იყო ორი ზოლი წვეთოვანი მილი, ინტეგრირებული საწვეთურებით (ორ-ორი საწვეთური თითო მცენარეზე), მიწის ზედაპირზე ხეების ძირში. ინტეგრირებული წვეთოვანი მილებით წყალი მცენარეებს მიეწოდებოდათ ერთდროულად მთელ რიგში ფესვთა სისტემის ძირითადი გავრცელების ზონით. მიწოდებული წყლის რაოდენობა და რწყვის რეჟიმი იცვლებოდა მცენარის ვეგეტაციის ფაზების მიხედვით, ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მწიფობის ფაზა (მაის-აგვისტოს თვეები).

ნიადაგების ზღვრული წყალტევადობის გათვალისწინებითა და რაიონების აგროკლიმატური პირობების მიხედვით, ივლისი-აგვისტოს პერიოდში, მიწოდებული წყლის რაოდენობა საკმარისი იყო 6 - 14 დღის განმავლობაში.

ბოსტანი

ბოსტნეული კულტურებიდან ექსპერიმენტი ორივე სოფელში ტარდებოდა პომიდორზე. მცენარეები დარგული იყო შემდეგი მანძილის დაცვით: რიგებს შორის მანძილი - 1,0 მ. რიგში მცენარეებს შორის - 0,5 მ.

რიგში, უშუალოდ მიწის ზედაპირზე დამონტაჟებული იყო ერთი ზოლი წვეთოვანი მილი, ინტეგრირებული საწვეთურებით. ინტეგრირებული წვეთოვანი მილებით წყალი მცენარეების ძირში მიეწოდებოდა ერთდროულად მთელ რიგში ფესვთა სისტემის ძირითადი გავრცელების ზონაში. მიწოდებული წყლის რაოდენობა და რწყვის რეჟიმი იცვლებოდა მცენარის ვეგეტაციის ფაზების მიხედვით, ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მწიფობის ფაზა (ივნისი -სექტემბერის თვეები).

ნიადაგების ზღვრული წყალტევადობის გათვალისწინებითა და რაიონების აგროკლიმატური პირობების მიხედვით, ივლისი-აგვისტოს პერიოდში, მიწოდებული წყლის რაოდენობა საკმარისი იყო 2 - 3 დღის განმავლობაში.

მინდვრის კულტურები

ორივესოფელში ექსპერიმენტი ტარდებოდა სამარცვლე სიმინდზე, რომელიც დათესილი იყო შემდეგი მანძილის დაცვით : რიგებს შორის მანძილი - 0,7 მ. რიგში მცენარეებს შორის - 0,15 მ.

რიგში, უშუალოდ მიწაზე დამონტაჟებული იყო ერთი ზოლი წვეთოვანი მილი, ინტეგრირებული საწვეთურებით. ინტეგრირებული წვეთოვანი მილებით წყალი მცენარეების ძირში მიეწოდებოდა ერთდროულად მთელ რიგში ფესვთა სისტემის ძირითადი გავრცელების ზონაში. მიწოდებული წყლის რაოდენობა და რწყვის რეჟიმი იცვლებოდა მცენარის ვეგეტაციის ფაზების მიხედვით, ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მწიფობის ფაზა (ივლისი-აგვისტოს თვეები).

ნიადაგების ზღვრული წყალტევადობის გათვალისწინებითა და რაიონების აგროკლიმატური პირობების მიხედვით, ივლისი-აგვისტოს პერიოდში, მიწოდებული წყლის რაოდენობა საკმარისი იყო 4 - 10 დღის განმავლობაში.

ზემომოყვანილი დებულებების გათვალისწინებით, მაგალითის სახით მოყვანილია სოფელ დოესში ვაშლის ვაშლის წვეთოვანი მორწყვის გაანგარიშება .

- დაკავებული ფართობი: 0,04 ჰა
- მცენარეთა შორის მანძილი: 2 x 1,5
- რიგების რაოდენობა: $20 \div 2 = 10$ რიგი
- რიგის საშუალო სიგრძე: 20 მ.
- რიგში მცენარეების რაოდენობა : $20 \div 1,5 = 13$ ძირი
- სულ მცენარეების რაოდენობა : $10 \times 13 = 130$
- ერთი მცენარის მიერ დაკავებული ფართი : $(2 \times 1,5) \times 50\% = 1,5 \text{ მ}^2$
- სულ მცენარეების მიერ დაკავებული ფართი: $130 \times 1,5 = 195 \text{ მ}^2$
- წვეთოვანი მილის მოდელი: 16.09.50.3,5 ლ/სთ
- ნიადაგის მექანიკური შემადგენლობა : ლამიანი თიხნარი
- ნიადაგის ტიპი გაბატონებული ჯგუფის მიხედვით: შავმიწა

ნიადაგის ზღვრული წყალტევადობის მიხედვით, მცენარისათვის ხელმისაწვდომი წყლის რაოდენობა 1 მ^2 -ზე, 60 სმ სიღრმეზე -96 ლიტრი.ერთი, სრული ციკლისას მისაწოდებული წყლის რაოდენობა 1 მ^2 -ზე უნდა იყოს მცენარისათვის ხელმისაწვდომი ტენის 70-80%, ანუ $96 \times 70\% \approx 67$ ლიტრი.

რაიონის აგროკლიმატური რესურსების; ნიადაგის მექანიკური შემადგენლობისა და მცენარის წყალმოთხოვნილების გათვალისწინებით მოხდა წვეთოვანი მილისა (მოდელი 16.09.50.3,5 ლ/სთ) და გასარწყავიანების ციკლის შერჩევა.

მცენარის მიერ დაკავებული ფართისა და ნიადაგის მექანიკური შემადგენლობის მიხედვით ერთი მცენარისთვის მისაწოდებელი წყლის რაოდენობა გაანგარიშებული იქნა : 1მ^2 -ზე მისაწოდებელი წყლის რაოდენობა $96 \times 70\% \approx 67$ ლიტრი;

1 რიგში 1 ზოლი წვეთოვანი მილით მორწყული მიწის ფართი $0,5 \times 20 = 10\text{მ}^2$;

1 რიგში (10მ^2 -ზე) მისაწოდებელი წყლის რაოდენობა $10 \times 67 = 670$ ლ;

რიგში მიწოდებული წყლის რაოდენობა ერთ საათში

$(20 \div 0,5) \times 3,50 \div 0,5 \times 3,5 \approx 140$ ლ/სთ

გამოყენებული წვეთოვანი მილის (მოდ: 16.09.50.3,5ლ/სთ) საშუალებით 1 რიგის ნორწყვის ხანგრძლივობა ტოლი იქნება $670 \div 140 \approx 4,8$ საათს .

მიწოდებული წყლის რაოდენობა და რწყვის რეჟიმი ივლებოდა მცენარის ვეგეტაციის ფაზების მიხედვით, მეტად საყურადღებოა მწიფობის ფაზა (ივლისი-აგვისტოს თვეები).

ნიადაგის ზღვრული წყალტევადობის გათვალისწინებითა და რაიონის აგროკლიმატური პირობების მიხედვით, ივლისი-აგვისტოს პერიოდში, მიწოდებული წყლის რაოდენობა საკმარისი იყო 7-9 დღის განმავლობაში.

ზემოთ ხსენებული რწყვის რეჟიმისა და მიწოდებული წყლის რაოდენობიდან გამომდინარე, ნიადაგში ტენის რაოდენობა არ დაცემულა ჭკნობის წერტილამდე და შესაბამისად მცენარეს არ შეჰქმნია ტენის დეფიციტით გამოწვეული სტრესული პირობები. მიწოდებული წყლის რაოდენობიდან გამომდინარე მცენარეს მიეცა საშუალება აეთვისებინა, როგორც ტრანსპირაციისათვის საჭირო წყლის რაოდენობა, ასევე ნაყოფის სრულფასოვანი ჩამოყალიბებისათვის საჭირო ტენი.

სხვა კულტურებისთვის ანალოგიური გაანგარიშების შედეგები მოცემულია ცხრილში 4 აქვე შედარებისთვის ნაჩვენებია ნიადაგის ჰიდროფიზიკური მაჩვენებლების მიხედვით განსაზღვრული მორწყვის ნორმის სიდიდე თვითდინებითი რწყვისთვის.

ირიგაციული მანასიათებლები

ცხრილი 4

მაჩვენებლები	სოფელი	
	დოესი	მუნრანი
ბალი		
აქტიური ფენის სიღრმე (სმ)	1,12	1,12
ნიადაგის მოცულობითი მასა (გ/სმ ³)	1,26	1,29
ზღვრული წყალტევადობა (%)	39,91	30,85
მცენარეთა რაოდენობა (ცალი)	174	20
გატენიანების ლაქა (მ ²)	0,34	0,34
გატენიანების კონტური (მ ³)	0,17	0,17
ერთ მორწყვაზე, ერთ მცენარეზე დახარჯული წყლის მოცულობა (ლ)	71	277
გასატენიანებელი ფართობის წილი (%)	23	28
სულ დახარჯული წყლის მოცულობა (მ ³)	192,0	71,0
მორწყვის ხანგრძლივობა (სთ)	11	9
წვეთური მორწყვის ნორმა(მ ³ /ჰა):	160	182
თვითდინებითი მორწყვის ნორმა(მ ³ /ჰა):	1126	891

ბოსტანი		
აქტიური ფენის სიღრმე (სმ)	0.5	0.5
ნიადაგის მოცულობითი მასა (გ/სმ ³)	1.21	1.31
ზღვრული წყალტევადობა (%)	36.20	31.10
მცენარეთა რაოდენობა (ცალი)	700	900
გატენიანების ლაქა (მ ²)	0,085	0,085
გატენიანების კონტური (მ ³)	0,03	0,03
ერთ მორწყვაზე, ერთ მცენარეზე დახარჯული წყლის მოცულობა (ლ)	9	8,3
გასატენიანებელი ფართობის წილი (%)	34	33
სულ დახარჯული წყლის მოცულობა (მ ³)	567	709,65
მორწყვის ხანგრძლივობა (სთ)	4	4
წვეთური მორწყვის ნორმა(მ ³ /ჰა):	180	164
თვითდინებითი მორწყვის ნორმა(მ ³ /ჰა):	438	407
სიმინდი		
აქტიური ფენის სიღრმე (სმ)	0.7	0.7
ნიადაგის მოცულობითი მასა (გ/სმ ³)	1.31	1.41
ზღვრული წყალტევადობა (%)	35.24	28.27
მცენარეთა რაოდენობა (ცალი)	1429	3333
გატენიანების ლაქა (მ ²)	0,085	0,085
გატენიანების კონტური (მ ³)	0,025	0,03
ერთ მორწყვაზე, ერთ მცენარეზე დახარჯული წყლის მოცულობა (ლ)	2,3	2,4
გასატენიანებელი ფართობის წილი (%)	46	46
სულ დახარჯული წყლის მოცულობა (მ ³)	56,3	145,0
მორწყვის ხანგრძლივობა (სთ)	3	3
წვეთური მორწყვის ნორმა(მ ³ /ჰა)	221	230
თვითდინებითი მორწყვის ნორმა(მ ³ /ჰა)	646	557

მორწყვა მიღებულია წყვეტილად დღეების მიხედვით, სასოფლო-სამეურნეო კულტურაზე დამოკიდებულებით 2- დღიდან 10- დღემდე. ცხრილში 5 მოცემულია რწყვათა რაოდენობა თოთოეული სოფლის და კულტურის მიხედვით

რწყვების რაოდენობა სავეგეტაციო პერიოდში

ცხრილი 5

კულტურა	რწყვების რაოდენობა სავეგეტაციო პერიოდში							
	სულ	მ.შ. თვეების მიხედვით						
		IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
დოესი								
ბადი(ვაშლი)	15	2	1	3	3	4	2	0
პომიდორი	90	0	9	14	17	19	17	14
სიმინდი	17	0	2	3	5	5	2	0
ვერხვიანი								
ბადი(ალუჩა)	13	2	0	2	4	4	1	0
პომიდორი	95	0	13	16	18	18	17	13
სიმინდი	18	0	2	2	5	6	3	0

ცხრილების 4 და 5 ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ერთი და იგივე კულტურისთვის ნიადაგობრივი და კლიმატური პირობებიდან გამომდინარე რწყვის რეჟიმი

განსხვავებულია. ეს ეხება როგორც მორწყვის ნორმას, ასევე რწყვათა რაოდენობას და მათ ვადებს სხვა კულტურებთან შედარებით თვალშისაცემია ბოსტნის (პომიდვრის) გახშირებული რწყვები ორივე სოფელში. ეს შეიძლება აიხსნას საერთოდ ბოსტნეული კულტურების დიდი წყალმოთხოვნილებით.

ვინაიდან რწყვა ხდებოდა ჭაბურღილების სუფთა წყლით, წვეთოვანი სისტემების ფილტრების გაწმენდა ხდებოდა საშუალოდ სავაგეტაციო პერიოდში 3 -4-ჯერ, რწყვათა ინტენსივობისა და შესაბამისად ფილტრებში შემსვლელ და გამსვლელ მანომეტრებს შორის წნევათა ცვალებადობის მიხედვით. ხოლო სავაგეტაციო პერიოდის დასრულების შემდეგ მთლიანი საფილტრაციო სისტემა იცლებოდა წყლისაგან.

აგროკლიმატურ და ნიადაგობრივ პირობებზე დამოკიდებულებით წვეთოვანი მორწყვის პარამეტრების განსაზღვრა საშუალებას იძლევა დადგინდეს მორწყვის ეფექტურობის ზრდის ეკონომიკური ასპექტი. საპილოტე ტერიტორიებზე მეზობელ ნაკვეთებთან შედარებით ორივე სოფელში გაიზარდა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობა საშუალოდ 30 -35 %, რაც კულტურების მიხედვით, ჰექტარზე გადაყვანით შეადგენს 1.5 - 2,0 ათას ლარს მოგებას. ეფექტურობის კრიტერიუმებად მიღებულია სუფთა დაყვანილი ეფექტი (*NPV*, ათასი ლარი) და მოგების შიდა ნორმა (*IRR*, %), რომლებიც გამოითვლება ფორმულებით:

$$NPV = \sum_{k=1}^n \frac{P_k}{(1+r)^k} - \sum_{j=1}^m \frac{IC_j}{(1+i)^j}, \text{ და } \sum_{k=0}^n \frac{CF_k}{(1+IRR)^k} = 0$$

სადაც: *P* არის მოსავლიანობის ზრდით დანპირობებული შემოსავალი (ათასი ლარი/ჰა);

IC - კაპიტალის ხარჯვა წვეთოვანი მორწყვის სისტემაში (ათასი ლარი/ჰა);

r - დისკონტირების ინდექსი;

i - ინფლაციის საშუალო საპროგნოზო დონე.

მოყვანილი ფორმულებით გამოანგარიშებამ აჩვენა წვეთოვანი მორწყვის ეფექტურობის საკმაოდ მაღალი დონე: ასე, სუფთა დაყვანილი ეფექტის სიდიდემ (*NPV*) ჰექტარზე გადაყვანით შეადგინა 3,48 ათასი ლარი, შიდა მოგების ნორმით (*IRR*) 30 %.

უნდა აღინიშნოს შემდეგ მოვლენები, რომელთაც ადგილი ჰქონდა ექსპერიმენტის ჩატარების დროს:

- სოფელ დოესში ექსპერიმენტის დაწყებიდან მეორე-მესამე წელიწადს ვაშლის მიწის ზედაპირის დონემ დაიწია 1 – 2 სმ-ით მეზობელ ნაკვეთთან შედარებით. ვინაიდან ამას ადგილი ჰქონდა მხოლოდ დოესში ერთ კულტურაზე, ცალსახად მისი ახსნა წვეთოვანი მორწყვის თავისებურებით შეუძლებელია და ვაგრძელებთ დამატებითი კვლევების ჩატარებას;
- სოფელ ვერხვიანში პომიდვრის რწყვის დროს რამდენჯერმე მორწყვის შემდეგ შემოწმებული ფაქტიური ტენიანობა აღმოჩნდა სასურველზე ნაკლები, რამაც გამოიწვია რწყვების გახანგრძლივების აუცილებლობა.

დასკვნა

1. წვეთოვანი მორწყვის დროს რწყვის რეჟიმზე აგროკლიმატურ ფაქტორებთან ერთად დიდ გავლენას ახდენს ნიადაგობრივი პირობები. ამდენად, წვეთოვანი მორწყვის რეჟიმების რეკომენდაციების დამუშავების დროს ეს ფაქტორი მხედველობაში უნდა იქნას მიღებული;
2. წვეთოვანი მორწყვის დროს დანარჯული წყლის შემცირების განსასაზღვრავად თვითდინებით რწყვასთან შედარებით, რწყვების რაოდენობის განსხვავების გამო უნდა ვისარგებლოთ არა მორწყვის, არამედ სარწყვი ნორმით. ჩატარებული ექსპერიმენტების შედეგად, სოფლების და კულტურების მიხედვით წყლის ეკონომიამ შეადგინა 25 -30 %. აქვე აღსანიშნავია კვების წყაროში წყლის დეფიციტის პერიოდში მოხმარებული წყლის მოცულობის შემცირება თვითდინებით რწყვასთან შედარებით;
3. მცირე ფართობებზე (1 -2 ჰა-მდე) წვეთოვანი მორწყვისთვის კვების წყაროდ სასურველია გამოყენებული იყოს ჭაბურღილები ან ჭები შედარებით ნაკლები

ნატანის მქონე წყლით. უფრო დიდი ფართობების მოსარწყავად წყლის მიღებით არხებიდან აუცილებელია მორიგი რწყვისთვის რეზერვუარში წყლის საკმარისი მარაგის შექმნა წინა რწყვის დამთავრების შემდეგ, რათა დანდგარ წყალში ნატანი შეძლებისდაგვარად დაილექოს.საჭიროების მიხედვით რეზერვუარი უნდა გამოირეცხოს;

4. სავეგეტაციო პერიდში, ყოველი რწყვის დამთავრების შემდეგ უნდა მოხდეს ნიადაგის ფაქტიური ტენიანობის შემინება და აუცილებლობის შემთხვევაში მორწყვის გახანგრძლივება.

ლიტერატურა

1. Richard G. ALLEN, Luis S. PEREIRA, Dirk RAES, Martin SMITH. Crop Evapotranspiration (guidelines for computing crop water requirements) FAO Irrigation and drainage paper 56 1998;
2. დ.გუბელაძე, თ.ხარაიშვილი სასოფლო სამეურნეო ჰიდროტექნიკური მელიორაცია თბილისი 2020;
3. თ.ხარაიშვილი, ლ.ბაიდაური სასოფლო სამეურნეო კულტურების მოყვანის აგრომელიორაციული ღონისძიებები თბილისი 2022;
4. დ.გუბელაძე, თ. ხარაიშვილი სასოფლო სამეურნეო მელიორაციის პრაქტიკუმი თბილისი 2018;

Physical and Mathematical Sciences

ҚИЫНДЫҒЫ ЖОҒАРЫ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ КЕЙБІР ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ ТУРАЛЫ

Батырбаева Гульниет Асильхановна

Қазақстан, Алматы қаласы, «№182 ЖББМ» КММ

Орта мектепте теңдеулер мен теңсіздіктерге байланысты теориялық материалдар математиканың негізгі бөлігін құрайды, өйткені теңдеулер мен теңсіздіктер математиканың әр бөлімдерінде және маңызды қолданбалы есептерді шешуде кең қолданыс табады. Осыған орай оқушыларды мектеп қабырғасында тригонометриялық теңдеулер мен теңсіздіктер желісінің қолданбалық теориялық-математикалық желілерімен байланысын құру бағыттарын игерту мәселесі тригонометриялық функциялардың қасиеттерін пайдалану арқылы есептерді шешуге, теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге үйрету материалдарын талдау мен сапалы игерту мәселесімен тығыз байланыста болады.

Тригонометриялық функциялардың қасиеттерін пайдалану арқылы есептерді шешу теориясы орта мектепте оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыта алатындай, өз алдына ғылыми-педагогикалық маңызы бар негізгі оқу материалы болып табылады [1].

Мектепті бітіру және жоғары оқу орындарына түсу емтихандарында математикадан ұсынылып жүрген тапсырмалардың құрамында тригонометриялық теңдеулер, теңсіздіктер, функцияларды зерттеу есептерінің бой көрсетуі жиілеп барады.

Бірақ мұндай есептер және оларды шешудің кейбір әдістері мектеп математика курсына қарастырылмайды. Олай болса, күрделі тригонометриялық теңдеулерді шешу оқушыларға оңай түспейтіндігі түсінікті. Сондықтан, пән мұғалімдері оқушыларға қайсыбір тақырып бойынша білім беруде, тек оқулық көлемімен ғана шектеліп қоймай, оларға қосымша әдебиеттерден, ғылыми-әдістемелік журналдардан алынған қосымша теориялық материалдарды беруге және қиындығы жоғары есептерді шешудің жолдарын көрсеткендері абзал[2].

Қиындығы жоғары тригонометриялық теңдеулердің түрлері мен оларды шешудің бірқатар тәсілдерін келтірейік.

Күрделі тригонометриялық теңдеулерді жаңа айнымалы енгізу арқылы шешу тәсілі

а) $P(\sin x \pm \cos x; \sin x \cdot \cos x) = 0$, (мұндағы $P(x, z)$ -көпмүшелік) түріндегі теңдеулер.

$\sin x \pm \cos x = t$ (*) айнымалыны алмастыру жасау арқылы шешуге болады. (*) теңдеуінің екі жағын квадраттасақ $(\sin x + \cos x)^2 = t^2$, $1 + 2\sin x \cdot \cos x = t^2$, $\sin x \cdot \cos x = \frac{t^2 - 1}{2}$ түріне

келеді. Осы алмастыруларды жасау күрделі теңдеулерді шешуді жеңілдетеді.

1-мысал. $\sin x + \cos x = 1 + \sin x \cdot \cos x$ теңдеуін қарастырайық.

Шешуі: Осы алмастыруды бастапқы теңдеуге апарып қоятын болсақ, $t = 1 + \frac{t^2 - 1}{2}$, $2t = 2 + t^2 - 1$, $t^2 - 2t + 1 = 0$, $t_{1,2} = 1$. Бастапқы айнымалыға көшсек, $\sin x + \cos x = 1$. Бұл теңдеудің көмекші аргумент енгізу арқылы түбірлерін табамыз. $\sqrt{2} \left(\frac{1}{\sqrt{2}} \sin x + \frac{1}{\sqrt{2}} \cos x \right) = 1$

$$\left(\cos \frac{\pi}{4} \sin x + \sin \frac{\pi}{4} \cos x \right) = \frac{1}{\sqrt{2}}, \quad \cos \left(x - \frac{\pi}{4} \right) = \frac{\sqrt{2}}{2}, \quad x - \frac{\pi}{4} = \pm \frac{\pi}{4} + 2\pi n, \quad x = \pm \frac{\pi}{4} + \frac{\pi}{4} + 2\pi n,$$

$n \in Z$. Ашып жазсақ $x_1 = \frac{\pi}{2} + 2\pi n$, $x_2 = 2\pi n$, $n \in Z$.

б) Универсал алмастыру әдісі. $\operatorname{tg} \frac{x}{2} = t$

Құрамында $\sin x$, $\cos x$ функциялары енген теңдеулерді *рационал тригонометриялық теңдеулер* деп атайды. Егер олардың барлық мүшелері теңдеудің сол жағына көшірілсе, былай жазуға болады $R(\sin x, \cos x) = 0$, (мұндағы $R - \sin x, \cos x$ функцияларына қолданылатын рационал операциялардың жиынтығы).

Рационал тригонометриялық теңдеулерге жатқызуға болатын және болмайтын теңдеулерге мысалдар келтірейік:

1) $\sqrt[3]{2 - \operatorname{tg} x} + \sqrt[3]{7 + \operatorname{tg} x} = 3$ теңдеуі рационал тригонометриялық теңдеулерге жатпайды, себебі тригонометриялық функцияларға қолданылатын амалдардың құрамында куб түбірден шығару амалы бар.

2) $\frac{\operatorname{tg} x}{\operatorname{ctg} x} = \frac{1 - \cos x}{1 + \cos x}$ теңдеуі рационал тригонометриялық теңдеулерге жатады, себебі

$$\operatorname{tg} x = \frac{\sin x}{\cos x}, \quad \operatorname{ctg} x = \frac{\cos x}{\sin x}.$$

3) $\cos x + \sin x = \frac{1 - \operatorname{tg}^2 x}{1 + \operatorname{tg}^2 x - 2\operatorname{tg} x}$ теңдеуі рационал тригонометриялық теңдеулерге жатады.

Теорема. $R(\sin x, \cos x) = 0$ теңдеуі $\operatorname{tg} \frac{x}{2} = t$ алмастыруы арқылы жаңа t -ға тәуелді

$R_1(t) = 0$ теңдеуіне келеді.

$\operatorname{tg} \frac{x}{2} = t$ алмастыруын *универсал алмастыру* деп атайды. Бұл алмастыруды жасай

отырып, x -тің мәндерінен $\operatorname{tg} \frac{x}{2}$ функциясы анықталмайтын мәндерін алып тастаймыз яғни,

$$x = (2n + 1)\pi.$$

Ескерту.

Бірақ кейбір жағдайларда бастапқы теңдеулердің түбірлері болуы мүмкін. Сондықтан универсал алмастыру жасау арқылы тригонометриялық теңдеулерді шешкенде табылған түбірлерді тексеру керек.

2-мысал. $3 \cos x + 4 \sin x = 5$ теңдеуін қарастырайық.

Шешуі: $a \sin x + b \cos x + d = 0$, $a, b \neq 0$ түріндегі теңдеуді шешу үшін универсал алмастырулар жасаймыз,

$$\text{яғни, } \cos x = \frac{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}} \text{ және } \sin x = \frac{2 \operatorname{tg} \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}, \quad x \neq \pi + 2\pi n.$$

$$3 \frac{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}} + 4 \frac{2 \operatorname{tg} \frac{x}{2}}{1 + \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}} = 5, \quad 3 - 3 \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2} + 8 \operatorname{tg} \frac{x}{2} = 5 + 5 \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2}, \quad 4 \operatorname{tg}^2 \frac{x}{2} - 4 \operatorname{tg} \frac{x}{2} + 1 = 0,$$

$$(2 \operatorname{tg} \frac{x}{2} - 1)^2 = 0, \quad \operatorname{tg} \frac{x}{2} = \frac{1}{2}, \quad x = 2 \operatorname{arctg} \frac{1}{2} + 2\pi n, \quad n \in Z.$$

$$\text{Жауабы: } x = 2 \operatorname{arctg} \frac{1}{2} + 2\pi n, \quad n \in Z.$$

Күрделі аргументті тригонометриялық теңдеулерді шешу

Кейбір күрделі аргументті тригонометриялық есептерді шешудің жолдарын қарастырайық. Бұл есептерді математикадан факультативтік сабақтарда, қосымша немесе қорытынды қайталау сабақтарында, ал жоғары педагогикалық оқу орындарында әдістемелік бағыттағы пәндерді оқыту барысында қарастыруға болады.

Мысал.

$$\operatorname{tg} \frac{2\pi x}{x^2 + x + 1} = -\sqrt{3} \quad (1)$$

теңдеуін қарастырайық.

$$\text{Шешуі: } \frac{2\pi x}{x^2 + x + 1} = \frac{2}{3}\pi + k\pi, \quad n \in Z$$

$$\frac{x}{x^2 + x + 1} = \frac{3k + 2}{3} \Rightarrow (3k + 2)x^2 + (3k - 4)x + (3k + 2) = 0$$

$$x = \frac{4 - 3k \pm \sqrt{(3k - 4)^2 - 4(3k + 2)^2}}{2(3k + 2)} \quad (2)$$

ал x -тің нақты сан болуы үшін $(3k - 4)^2 - 4(3k + 2)^2 \geq 0$

$k(k + \frac{8}{3}) \leq 0 \Rightarrow -\frac{8}{3} \leq k \leq 0$ болуы қажетті және жеткілікті. Бірақ k бүтін сан, сондықтан $-2 \leq k \leq 0$ болады. Сонымен k тек келесі мәндерді ғана қабылдай алады: $-2; -1; 0$. k -ның осы мәндерін (2) теңдікке қойып, теңдеудің түбірлерін табамыз:

$$\text{егер } k = -2 \text{ болса, онда } x_1 = -2, \quad x_2 = -\frac{1}{2};$$

$$\text{егер } k = -1 \text{ болса, онда } x_{3,4} = \frac{-7 \pm 3\sqrt{5}}{2};$$

$$\text{егер } k = 0 \text{ болса, онда } x_5 = 1.$$

Олай болса берілген теңдеудің түбірлері: $-2; -\frac{1}{2}; \frac{-7 \pm 3\sqrt{5}}{2}; 1$.

Күрделі аргументті тригонометриялық есептерді математиканы оқыту процесінде қарастыру мәселесін орта мектептер мен болашақ математика мұғалімін даярлайтын жоғары педагогикалық оқу орындары қолға алу керек. Оқушылар мен математика мамандығының студенттерін қиындығы жоғары тригонометриялық теңдеулерді құрастырудың және шешудің әдістеріне үйрету бағытында қажетті деңгейде жұмыс жасалуы керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Зарецкий В.И. Изучение тригонометрических функции. М. 1996. 63-71 б.
2. Вовченко И.И. Сборник конкурсных задач по математике. М.: 2000. 45-52б.
3. Шарыгин И.Ф. Факультативный курс по математике. М. 2003.32б.

Medical Sciences

UDC: 616.5-006.81-036.22

CUTANEOUS MELANOMA: A COMPLEX EPIDEMIOLOGICAL ASSESSMENT AND PROGNOSIS

Arman Khozhayev

Professor of the Department of Oncology named after S.N. Nugmanov, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Hakimzhan Bekishev

Oncologist-surgeon, Consulting and Diagnostic Department, Almaty Oncology Center, Almaty, Republic of Kazakhstan

Yerlan Asetilla

Oncologist-surgeon, Consulting and Diagnostic Department, Almaty Oncology Center, Republic of Kazakhstan

Symbat Umbet

Resident oncologist, Kazakhstan-Russian Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Ulzhan Burambayeva

Resident oncologist, Kazakhstan-Russian Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Aigul Sariyeva

Oncologist-chemotherapist, Regional Oncological Dispensary, West Kazakhstan region, Uralsk, Republic of Kazakhstan

Zhuldyzay Kydyraliyeva

Oncologist-chemotherapist, Zhambyl Regional Multidisciplinary Center of Oncology and Surgery, Taraz, Republic of Kazakhstan

Azat Nagiyev

Oncologist-chemotherapist, Almaty Oncology Center, Republic of Kazakhstan

Annotation: This scientific and analytical work presents modern global and regional data on morbidity, mortality, mortality rates and five-year survival rates, as well as the prognosis of such a terrible disease as cutaneous melanoma. The geographical features of the prevalence of this disease and current trends are covered in detail. The epidemiological aspects of this pathology in our republic are shown in the context of regions of the country.

Key words: cutaneous melanoma, epidemiology, morbidity, mortality, five-year survival rate, prognosis.

As is known, one of the most aggressive forms of skin tumors is cutaneous melanoma, which, for a number of known reasons, is classified as a separate cluster of skin tumors. Cutaneous

melanoma is a malignant neoplasm that arises from skin melanocytes. The morbidity rate is rising, especially among the white population. Melanoma of the skin usually occurs due to exposure to ultraviolet radiation from natural sunlight and indoor tanning, although there are several subtypes that are not associated with exposure to ultraviolet radiation. Primary melanomas are often darkly pigmented but may be colorless, with diagnosis based on a combination of clinical and histopathological findings. Primary melanoma is treated with wide excision, the margins of which are determined by the thickness of the tumor. Further treatment depends on the stage of the disease (following histopathological examination and, if necessary, sentinel lymph node biopsy) and may include surgery, checkpoint immunotherapy, targeted therapy or radiotherapy. Systemic drug therapy is recommended as an adjunct to surgery in patients with resectable locoregional metastases and is the mainstay of treatment for advanced melanoma. Treatment of advanced melanoma is challenging, especially in patients with brain metastases. Multidisciplinary care is essential. Systemic drug therapies, particularly immune checkpoint inhibitors, have significantly improved survival in melanoma following a series of landmark approvals beginning in 2011 [1,2].

Melanoma develops as a result of malignant transformations of pigment-producing melanocytes. When located in the basal layer of the epidermis of the skin, melanoma is called cutaneous, which is more common. Australia and New Zealand are world leaders in this regard with an morbidity rate of 54/100,000 and a mortality rate of 5.6/100,000 for 2015 [3].

According to the WHO classification of skin tumors published in 2018, melanomas were divided into those that are etiologically related to sun exposure and those that are not, determined by their mutational signature, anatomical location and epidemiology. Melanomas on sun-exposed skin were further divided by the histopathological grade of cumulative sun damage (CSD) of the surrounding skin into low and high CSD based on the degree of associated solar elastosis. Melanomas with low CSD include superficial spreading melanomas, and melanomas with high CSD include lentigo maligna and desmoplastic melanomas. The nonsolar category includes acral melanomas, some congenital nevus melanomas, blue nevus melanomas, Spitz melanomas, mucosal melanomas, and uveal melanomas. The general term “melanocytoma” is thought to cover “intermediate” tumors that have an increased (albeit low) likelihood of disease progression to melanoma [4].

Although many cases are preventable, cutaneous melanoma remains the most serious skin cancer worldwide. Understanding the scope and profile of the disease is vital to focusing and strengthening global prevention efforts. Arnold M. et al. [5] examined global patterns of cutaneous melanoma in 2020 and provided projected estimates of morbidity and mortality by 2040. This population-based study used the GLOBOCAN 2020 database to provide a global epidemiological estimate of new cases and deaths from invasive melanoma.

Age-standardized morbidity and mortality rates were calculated per 100,000 person-years by country, world region, and 4-level human development level. The estimated number of cases and deaths was calculated for 2040. In 2020, it is estimated that there were a total of 325,000 new cases of melanoma (174,000 men, 151,000 women) and 57,000 deaths (32,000 men, 25,000 women) worldwide. The highest morbidity rates among men (42 per 100,000 person-years) and women (31 per 100,000 person-years) are observed in Australia/New Zealand, followed by Western Europe (19 per 100,000 person-years for both men and women), North America (18 per 100,000 person-years for men, 14 per 100,000 person-years for women), and Northern Europe (17 per 100,000 person-years for men, 18 per 100,000 person-years for women). Melanoma remained rare in most countries in Africa and Asia, with morbidity rates typically less than 1 per 100,000 person-years. Mortality rates peaked at 5 per 100,000 person-years in New Zealand, and geographic variation was less pronounced than morbidity. In most regions of the world, melanoma was more common among men than women. If 2020 rates continue, the burden of melanoma is estimated to increase to 510,000 new cases (an increase of approximately 50%) and 96,000 deaths

(an increase of 68%) by 2040 [5].

This epidemiological assessment shows that melanoma remains an important cancer control and public health problem worldwide, particularly among fair-skinned populations of European ancestry.

The morbidity of skin melanoma in the Republic of Kazakhstan in 2022 was 1.7 per 100 thousand population, which in absolute numbers amounted to 336 people, occupying 21 ranking places, as in the previous year. The share of cases with a diagnosis established for the first time in their lives, recorded by oncology organizations, was 1.0%. At the same time, 125 men fell ill (specific gravity - 0.8%, rank 16), women - 211 (specific gravity - 1.1%, rank 17) [6].

The morbidity of skin melanoma was higher than the national average in 8 regions of the country: East Kazakhstan region - 4.4 (maximum indicator); Pavlodar - 3.7; Kostanay - 3.6; Karaganda - 3.5; North Kazakhstan - 2.4; Abay - 2.3; Almaty - 2.0 and Zhetysu - 1.9. The indicator is lower in 11 regions: in Turkestan and Kyzylorda - 0.4 (the lowest indicator); Atyrau region - 0.6; Aktobe - 1.0; Almaty and Shymkent - 1.1; Zhambyl and Astana - 1.2; Mangistau and West Kazakhstan - 1.3 and Akmola - 1.5 regions per 100 thousand population [6].

In the structure of causes of mortality for both sexes, this disease, as well as morbidity, occupies 21st place, amounting to 0.7%, and in absolute numbers - 92 people (46 men and the same number of women).

The regions where the mortality rate from cutaneous melanoma is higher than the national average (0.5 per 100 thousand population) include: Karaganda - 1.2 (maximum level); Abay, East Kazakhstan and Kostanay - 0.8; Pavlodar - 0.7; North Kazakhstan and Almaty - 0.6. In parity with the republican average - Zhambyl region and Astana. The lowest rates were noted in West Kazakhstan - 0.0; Atyrau region - 0.1; Aktobe, Turkestan and Kyzylorda - 0.2; Mangistau, Almaty, Zhetysu, Shymkent - 0.3 and Akmola - 0.4 regions per 100 thousand population [6].

At the same time, the one-year mortality rate was 7.6%. The ratio between one-year mortality and neglect (stage IV) is 1.1. Let us recall that the maximum distance from 1 is the worst ratio between the indicators of one-year mortality and neglect. This nosological form of malignant neoplasms, despite its belonging to the most aggressive types of malignant tumors, showed one of the lowest ratios of one-year mortality and advanced cancer (stage IV).

It should also be noted that during preventive examinations in 2022, cutaneous melanoma can be classified as one of the most actively detected tumors among all cancer localizations with a significant increase compared to the level of 2021 - 74.3% (62.7% in 2021).

However, despite the fact that cutaneous melanoma belongs to visually accessible localizations, in 2022 the proportion of this form of malignant tumors detected in the early stages (0, I-II stages) of the disease decreased from 91.1 to 88.4%. Apparently, the decrease in the availability of assistance in 2020-2021 during the Covid-19 pandemic is having an impact. At the same time, cutaneous melanoma is classified as a form of malignant tumors with a high proportion of patients with stages I-II in terms of nosologies in the entire republic - 83.9% (82.6% in 2021) [6].

The regions where the proportion of patients with stages I-II of cutaneous melanoma is higher than the national average (83.9%) include the following regions: Atyrau, West Kazakhstan and Kyzylorda - 100%; Pavlodar - 96.4%; Almaty city - 95.5%; Almaty - 94.1%; East Kazakhstan - 93.8%; Astana city - 86.7%; Zhambyl and North Kazakhstan - 84.6%. The lowest rates of early diagnosis were found in Aktobe region - 55.6% (the lowest level); Akmola - 60.0%; Zhetysu - 64.3%; Turkestan - 66.7%; Shymkent city - 69.2%; Abay - 71.4%; Karaganda - 77.1%; Mangystau - 80.0% and Kostanay - 83.3% [6].

The highest level of morphological verification occurs at visually accessible locations of malignant neoplasms. These include cutaneous melanoma - 98.2% (96.1% in 2021).

The share of stage IV cutaneous melanoma among all nosological forms of malignant neoplasms was 7.5%, occupying 17th rank in this indicator.

The share of stage IV above the national average was noted in 10 regions of the country: Akmola - 30.0% (maximum level); Abay and Zhetysay - 21.4%; Mangystau - 20.0%; Turkestan and Aktobe - 11.1%; Kostanay - 10.0%; Karaganda - 8.3%; Zhambyl and Shymkent city - 7.7%.

The proportion of stage IV is less than the national average in 9 regions of the country, of which in 6 regions (Atyrau, East Kazakhstan, Kyzylorda, West Kazakhstan, North Kazakhstan, Pavlodar) advanced forms were not identified; Almaty – 5.9%; Astana city – 6.7% and Almaty city – 2.3%.

Now, as for the survival of patients. The number of patients under the supervision of oncological organizations in Kazakhstan for more than five years continued to grow and at the end of the reporting year amounted to 110,790 people, with an increase of 6.6% (2021 - 103,935 people, +4.4%) (form no. 7). The proportion of this category of patients or five-year survival rate for malignant neoplasms with a growth trend is 55.3% (55.0%).

As for cutaneous melanoma, at the end of 2022, 2,689 people, or 13.8 per 100 thousand population, were under observation at the dispensary. At the end of 2021 – 2590 patients and 13.5 per 100 thousand population, respectively.

At the same time, the mortality rate of the observed contingents was 3.4 in 2022 and 4.1% in 2021.

The five-year survival rate of patients with cutaneous melanoma was 60.5% in 2022 and 60.0% in 2021 [6].

Summarizing the above data, we can conclude that, being the “Queen of Tumors” and belonging to visually accessible localizations, cutaneous melanoma continues to remain a serious problem in modern clinical oncology, since, despite the efforts being made, the forecast for an increase in morbidity and mortality from this type of malignant tumors is disappointing. All this requires both oncologists and, first of all, from medical staff of primary health care to increase the level of oncological alertness, inform the population about early symptoms that may indicate this pathology or the onset of proliferative changes and conduct other high-tech preventive and diagnostic events.

An epidemiological assessment of the situation with cutaneous melanoma in our country suggests that there are sometimes significant differences across regions not only in morbidity rates, but also in the parameters of early diagnosis and mortality from this pathology. At the same time, it should be noted that cutaneous melanoma can be classified as one of the most actively detected tumors among all cancer localizations during preventive examinations with a significant increase compared to the level of the previous year.

LITERATURE

1 Long G.V., Swetter S.M., Menzies A.M. et al. Cutaneous melanoma. *Lancet*. 2023 Aug 5;402(10400):485-502. doi: 10.1016/S0140-6736(23)00821-8.

2 Hartman R.I., Lin J.Y. Cutaneous Melanoma-A Review in Detection, Staging, and Management. *Hematol Oncol Clin North Am*. 2019 Feb;33(1):25-38. doi: 10.1016/j.hoc.2018.09.005.

3 Strashilov S., Yordanov A. Aetiology and Pathogenesis of Cutaneous Melanoma: Current Concepts and Advances. *Int J Mol Sci*. 2021 Jun 15;22(12):6395. doi: 10.3390/ijms22126395.

4 Elder D.E., Bastian B.C., Cree I.A. et al. The 2018 World Health Organization Classification of Cutaneous, Mucosal, and Uveal Melanoma: Detailed Analysis of 9 Distinct Subtypes Defined by Their Evolutionary Pathway. *Arch Pathol Lab Med*. 2020 Apr;144(4):500-522. doi: 10.5858/arpa.2019-0561-RA.

5 Arnold M., Singh D., Laversanne M. et al. Global Burden of Cutaneous Melanoma in 2020 and Projections to 2040. *JAMA Dermatol*. 2022 May 1;158(5):495-503. doi:

10.1001/jamadermatol.2022.0160.

6 Kajdarova D.R., Shatkovskaja O.V., Ongarbaev B.T. i dr. Pokazateli onkologicheskoy sluzhby Respubliki Kazahstan za 2022 god: statisticheskie i analiticheskie materialy. – Almaty, 2023. – 430 s (In Russ.).

UDC: 616-006:617.55-089

LAPAROSCOPY IN ONCOLOGY: METHODOLOGICAL AND CLINICAL ASPECTS

Arman Khozhayev

Professor of the Department of Oncology named after S.N. Nugmanov, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

Bakhtybay Kamalbek

General Surgery Resident, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Yelaman Orymbay

General Surgery Resident, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Shynggys Amangeldy

General Surgery Resident, Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Askhat Naimassov

Surgeon Oncologist, Konaevsk Multidisciplinary City Hospital, Konaev, Republic of Kazakhstan

Doniyor Idrissov

Oncologist-chemotherapist, Limited Liability Partnership «Cancer Center «Sunkar», Almaty, Republic of Kazakhstan

Lazzat Issa

Oncologist, Limited Liability Partnership «Cancer Center «Sunkar», Almaty, Republic of Kazakhstan

Annotation: This paper covers the issues of laparoscopic abdominal surgery in oncology. The methodology of surgical interventions for oncological pathology of the abdominal organs, the equipment used and the technology of surgical interventions are described in detail. It is noted that the use of laparoscopy during operations on the abdominal organs for various nosological forms of malignant neoplasms allows optimizing the surgical and restorative stage of treatment of patients. At the same time, there is no increase in the frequency of local relapses and distant metastases, and the 3- and 5-year survival rate of patients does not differ from that when using traditional methods of surgical interventions.

Key words: oncology, surgery, laparoscopy.

Abdominal oncology is a branch of medicine that deals with the diagnosis and treatment of tumors that affect the organs of the digestive system. The treatment of gastrointestinal cancer is one of the most difficult branches of oncology. From an epidemiological point of view, malignant neoplasms of the gastrointestinal tract make up a significant share in the structure of cancer

morbidity and mortality throughout the world. The surgical method, as it was half a century ago, remains the main, and in some cases the only radical method of treating patients in this category. Technological progress, the interest of surgeons and the desire of patients became the driving force behind the widespread dissemination and implementation of minimally invasive technologies in abdominal surgery at the turn of the century [1,2].

Laparoscopy is a modern surgical method that allows diagnostics and surgical interventions through small openings in the anterior abdominal wall. Advantages of laparoscopic surgery: low trauma, short stay of the patient in the hospital, quick recovery after surgery, less pain, absence of large postoperative scars, modern laparoscopic equipment provides magnification up to 40 times, that is, the operation is performed almost like under a microscope, the optics used allow you to see at the operation object from different angles (from different sides), which provides a much greater overview than with traditional operations. Disadvantages of laparoscopic surgery: limited range of motion in the operated area, distorted perception of the depth of the wound, the need to use instruments to interact with the tissue rather than work directly with your hands, the cutting surfaces of the instrument move in the opposite direction to the surgeon's hands, that is, laparoscopy is based on non-intuitive motor skills, which are difficult to learn. Absolute contraindications for laparoscopic operations: acute myocardial infarction, acute cerebrovascular accident, uncorrectable coagulopathy. Relative contraindications: intolerance to general anesthesia, general peritonitis, previous operations in the area of the intervention site, tendency to bleeding, late pregnancy, obesity of 3-4 degrees. Possible complications of laparoscopy: 1) complications that develop during anesthesia; 2) complications during the application of pneumoperitoneum (emphysema, pneumomediastinum, gas embolism, cardiovascular collapse); 3) damage to the abdominal organs by a needle or trocar; 4) injury to large vessels during insertion of a needle or trocar [3].

Today, with the help of laparoscopy, it is possible to diagnose a wide variety of diseases and simultaneously treat them, causing minimal trauma to the patient while reducing the number of complications and surgical risks. In this way, it is possible to remove entire organs, large tumors, and perform plastic surgery. For many patients in serious condition, elderly and senile people, with some concomitant diseases, open surgery may be contraindicated due to the high risk of complications, and laparoscopy makes it possible to reduce the likelihood of adverse consequences and carry out surgical treatment. A set of microsurgical instruments is inserted through the punctures, and to facilitate manipulation, a special gas mixture is pumped into the surgical area, after which the abdominal wall is raised. In the resulting space, the surgeon can work unhindered, having free access even to hard-to-reach places.

Endoscopic control of what is happening improves the quality of laparoscopy. Along with surgical instruments, a light and a mini video camera are introduced into the abdominal cavity, which captures and transmits the image online; it is broadcast with magnification on the monitor. Thus, the doctor visually controls the situation while examining the organs. Thanks to this, laparoscopy becomes both a diagnostic tool and a treatment method.

The main instrument in laparoscopic surgery is the laparoscope: a telescopic tube containing a lens system and usually attached to a video camera. Modern laparoscopes are equipped with digital matrices and provide high-definition images. An optical cable illuminated by a "cold" light source (halogen or xenon lamp) is also attached to the tube. The abdominal cavity is usually filled with carbon dioxide (a so-called carboxyperitoneum) to create an operative space. In fact, the stomach inflates like a balloon, the wall of the abdominal cavity rises above the internal organs like a dome. The range of surgical interventions performed using laparoscopic access is wide: from cholecystectomy to gastrectomy and extirpation of the esophagus.

Advantages of laparoscopy: improved visualization of organs and tissues; reduction of surgical trauma; short periods of patient stay in hospital; quick recovery after surgery; no pain;

absence of postoperative scars, which are observed, for example, during laparotomy and other abdominal operations with an incision; restoration of intestinal function also occurs faster; the patient after laparoscopic surgery can feed independently much earlier.

Operations performed in abdominal oncology: distal gastrectomy, gastric extirpation, small intestine resection, colon resection, transabdominal rectal resection with mesorectumectomy, abdominal-anal resection of the rectum with reduction of the sigmoid colon into the anal canal and the formation of a primary coloanal anastomosis, rectal extirpation intestines, total colectomy, transanal removal of villous tumors of the rectum and sigmoid colon, including with video rectoscopy, anatomical and non-anatomical liver resections, hemihepatectomies, cholecystectomy, formation of biliodigestive anastomoses, gastroenteroanastomoses and interintestinal anastomoses, various options for decompression of the biliary tract and their stenting.

Equipment for laparoscopic surgery. Most of the equipment included in the endosurgical complex is mounted on a mobile cart (stand), which has a number of shelves for placing the equipment. The complex usually consists of a standard set of equipment, which includes: 1) video camera; 2) video monitor; 3) light source; 4) insufflator; 5) aspiration-irrigation system; 6) electro-surgical device [4,5].

The video camera is the main, most complex and expensive component of the endovideo system, which determines the image quality. Main technical characteristics of video cameras: 1) light sensitivity (minimum illumination level) is measured in lux and shows the intensity of the light flux required to display the object. This is important for adequate assessment of intraoperative conditions; in addition, with low sensitivity of the video camera, the surgeon is forced to increase the light flux due to the power of the illuminator, which can cause glare in the image and increased wear of the light guide and endoscope due to their excessive heating; 2) the speed of operation of the electronic diaphragm shows how quickly the computer microprocessor of the video camera responds to changing lighting conditions of the object; This is mainly due to the axial movements of the endoscope in the abdominal cavity; 3) the level of the ratio of noise to useful signal is measured in decibels. Average values are about 50 db. The higher the indicator, the less interference and noise is present in the video signal, the better the image; 4) white color balance, since even the bluish tint of light from xenon lamps and the yellowish tint of halogen lamps, which are noticeable to the eye, distort the true color rendition, the video camera corrects them.

Monitor. The endovideo system is an interconnected complex, so the image quality depends on the operation of all its components. The part of the video system that directly reproduces the operating picture is the video monitor. The video signal (Video Output) consists of three main components: 1) a synchronizing signal (sync - ensures the image and its stability; 2) a light signal (Y - brightness and individual details of the image) and a color signal (C saturation of the image with various colors).

Lighting. The endosurgical lighting system is a stationary illuminator and a light guide that transmits light to the object of the operation. The illuminator includes a lamp, a cooling system (automatic fan) and electronics that regulate the light intensity. There are three types of lamps in surgical lights: halogen, metal halide and xenon. A special fiber optic light guide is used to conduct light to the operating endoscope. A light guide is a flexible "cable" that conducts a beam of light from a source (illuminator) to a telescope.

Insufflators and laparolifting. Insufflators. All endosurgical operations are performed in a natural or artificially created cavity, which, however, follows from the name of the technique. In order to lift the abdominal wall or keep the walls of the retroperitoneal cavity from collapsing, gas has long been used effectively. The insufflator is designed to create positive pressure in the abdominal cavity during endoscopic interventions. Most devices supply gas in portions, the supply phases alternate with the phases of measuring pressure in the main tube. Electronic monitoring

and testing systems of the device ensure that the gas pressure in the cavity corresponds to the selected value, automatically selects the optimal pressure in accordance with the value in the cavity, recognizes the real situation that arises during the operation (for example, replacing instruments) and selects the most adequate gas injection mode. Laparolifting. This term refers to various gas-free methods of lifting the anterior abdominal wall to create an adequate operating cavity. The need for this type of procedure is dictated by the desire to avoid complications associated with the harmful effects of gas pressure on internal organs.

Aspiration-irrigation system. Almost all laparoscopic procedures, like traditional surgery, require suction and irrigation of the surgical site. Special tools and equipment have been developed for this purpose. Instruments may have a common channel for supplying washing liquid and suction, or separate channels. In the latter case, it is possible to carry out simultaneous supply and suction, which sharply reduces the time of aspiration-irrigation and increases the efficiency of the procedure. An aspirator-irrigator is a device with powerful and adjustable supply and vacuum suction of sterile liquid. The required power parameters are set individually depending on the type of operation. The device is equipped with a storage tank (at least 2 liters) and a device that automatically turns it off when the tank is overfilled. This prevents failure of the internal components of the device and increases its service life.

Electrocoagulator (high-frequency generator). Coagulation and tissue cutting. A modern electrocoagulator or high-frequency generator is a complex, balanced, effective surgical system, which is the result of many years of scientific research and meets the most stringent safety criteria. A high-frequency generator intended for endosurgery must provide a fairly wide range of functions: have a mono- and bipolar mode, with monopolar coagulation provide cutting, contact and non-contact coagulation, mixed modes, if possible, be universal so that it can be used both for large cavitory , so in endoscopic or microsurgical interventions, which means having a clear power adjustment at low values and a large supply of power at large values.

Mono- and bipolar electrosurgery. These two types of electrosurgical effects are significantly different. During monopolar coagulation and cutting, an electric current passes through the entire body of the patient from the working tool itself to the second electrode - a plate that provides wide contact. The working electrode is usually called the "active" electrode, and the plate the "passive" electrode (although from a physics point of view this is incorrect). Bipolar electrosurgery is safer due to the fact that the current in this case flows only between the jaws of the working instrument, and complications such as burns on the patient's plate and capacitive breakdown are excluded in principle.

Non-contact electrocoagulation. To prevent the "welding" effect and to increase the surface area being treated, there are special non-contact coagulation modes, which are usually called spray coagulation, or fulguration. A special attachment to the electrosurgical unit supplies inert argon gas directly to the working electrode. Under the influence of electric current, argon easily ionizes and even at low power conducts a coagulating current. Ultrasonic coagulation and tissue cutting. A special ultrasonic generator is connected to a tool made in the form of scissors or a ball. Generator for electroligation of blood vessels. Electrosurgical hemostasis is monopolar or bipolar coagulation of vessels with a diameter of up to 1.5 mm. In this case, a vessel with a small area of tissue is intensively dried along with the blood contained in it.

Instruments for laparoscopic surgery. Endosurgical instruments can be divided into reusable (metal) and disposable (plastic) instruments. The most accessible and cheapest to operate are reusable, dismountable metal tools. They are made of stainless steels and alloys. All laparoscopic instruments can be divided into three groups: 1) endoscopic optical system; 2) access tools; tools for manipulation.

Endoscopic optical system. The endoscopic optical system (laparoscope) is the first link in the image transmission chain. The laparoscope transmits an image from the cavity of the human

body to a video camera. A modern laparoscope is an optical tube through which the image is transmitted through long quartz rods, providing high-quality images with minimal light loss. The telescope has both an optical channel for transmitting images and a system of glass fibers for illuminating the object. Laparoscopic optical systems have the following technical parameters. The diameter of the tool can be 10, 7, 5 mm or less. 10 mm optics are most common in surgical endosurgery. The 5 mm laparoscope is used in pediatric surgery and for diagnostic procedures. In recent years, a laparoscope with a diameter of 1.9 mm has been constructed. Input angle of view – the angle within which the laparoscope transmits the input image to the video camera. On average, this parameter is within 80°. The direction of the axis of view is 12, 30, 45, 70, 75 and 90 degrees. If the visual axis is 0°, the laparoscope is called end or straight. In other cases, the laparoscope is called an oblique one. Oblique optics are more functional and convenient when working in two-dimensional imaging conditions. It allows you to examine an object from different sides without changing the point of insertion of the instrument.

Access instruments: 1) instruments for forming an operating cavity (a special instrument for gas insufflation in the cavity - the Veress needle; it is a regular hollow needle with a spring-loaded mandrel, which extends immediately after penetration into the cavity, closing the tip; 2) a trocar - a composite device, performing the functions of penetration into the cavity, preserving the created instrumental channel and sealing it; 3) thoracoports - are valveless tubes (insufflation is not required for the pleural cavity) with a screw thread, equipped with blunt stylets.

Instruments for manipulation: 1) clamps and tweezers - they differ from general surgical ones in their elongated working part, which corresponds in diameter to one of the standard trocars, the working part of the clamps is different, depending on the requirements for the instrument; 2) cutting and coagulating instrument - the effect of cutting tissue is achieved by activating the appropriate mode of the electrocoagulator; some of the most necessary instruments for performing endoscopic operations are scissors and an endodissector; 3) retractors; 4) containers for evacuation; 5) needle holders; devices for manual endoscopic suture; manual endoscopic suture.

Considering the advantages of laparoscopic technologies, it has been established that laparoscopic operations are accompanied by a less pronounced pain syndrome, which makes it possible to halve the doses of narcotic drugs and mobilize patients at an earlier time. There is also a reduction in the length of stay of patients in the hospital and a faster recovery of working capacity. The study of long-term results indicates the oncological justification of the use of laparoscopic technologies. At the same time, what is most important, there is no increase in the incidence of local relapses and distant metastases, and the 3- and 5-year survival rate of patients does not differ from that when using traditional methods of surgical interventions [6,7].

LITERATURE

1 Prasenjit Das, Kaushik Majumdar, Siddhartha Datta Gupta Surgical Pathology of the Gastrointestinal System. 2023. - Volume I - Gastrointestinal Tract, 1038 p. - doi: 10.1007/978-981-16-6395-6

2 Cesar A. Moran, Neda Kalhor, Annikka Weissferdt Oncological Surgical Pathology. 2020. - 2209 p. – doi: 10.1007/978-3-319-96681-6

3 Felli E., Ishizawa T., Cherkaoui Z. et al. Laparoscopic anatomical liver resection for malignancies using positive or negative staining technique with intraoperative indocyanine green-fluorescence imaging. HPB (Oxford). 2021 Nov;23(11):1647-1655. doi: 10.1016/j.hpb.2021.05.006.

4 Huhn J.C. Advances in Equipment and Instrumentation in Laparoscopic Surgery. Vet Clin North Am Small Anim Pract. 2016 Jan;46(1):13-29. doi: 10.1016/j.cvsm.2015.08.005.

5 Vargas-Palacios A., Hulme C., Veale T. et al. Systematic Review of Retraction Devices for Laparoscopic Surgery. *Surg Innov.* 2016 Feb;23(1):90-101. doi: 10.1177/1553350615587991.

6 Li F.H., Zeng D.X., Chen L. et al. Comparison of clinical efficacy of single-incision and traditional laparoscopic surgery for colorectal cancer: A meta-analysis of randomized controlled trials and propensity-score matched studies. *Front Oncol.* 2022 Oct 13;12:997894. doi: 10.3389/fonc.2022.997894.

7 Chuang S.H., Chuang S.C. Single-incision laparoscopic surgery to treat hepatopancreatobiliary cancer: A technical review. *World J Gastroenterol.* 2022 Jul 21;28(27):3359-3369. doi: 10.3748/wjg.v28.i27.3359.

Prognostic significance of qualitative analysis of non-specific immunity in effereontology

Panov Stanislav Alexandrovich

PhD, Military Clinical Hospital, Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan

Baltabekov Nurlan Tursunovich

DMS, Scientific Research International Institute of Postgraduate Education

Pavlyukov Andrey Viktorovich

Military Clinical Hospital, Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan

Rakhmatulin Andrey Vyacheslavovich

Military Clinical Hospital, Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan

To determine the effectiveness of extracorporeal methods, we apply the measurement of the level of a substance, the level of which we plan to adjust by performing high-volume plasmapheresis or plasma exchange, selective hemosorption, and other expensive operations. However, our outpatient effereontology, where low-dose plasmapheresis and non-selective hemosorption are performed for a prolonged period, does not fit into this concept. And what to do with a whole branch of outpatient effereontology, where the effectiveness of these methods has been empirically proven, but when determining the level of the same average molecules, the result turns out to be ambiguous.

In oncology, for a long time, the direction of predicting outcomes based on the dynamics of tumor markers developed, but it turned out that not all tumor markers are specific, that if chemotherapy was performed, the dynamics of tumor markers no longer reflects the outcomes, and against the background of low marker levels, the patient may continue to feel unwell. This problem does not leave oncologists indifferent, so they often resort to scales assessing quality of life and degree of organ dysfunction. In addition, attention has been paid to the correlation between general well-being and blood parameters.

In our country, for 50 years, the theory of non-specific adaptive reactions and their determination based on the ratio of segmented neutrophils to lymphocytes has been developed in oncology. And now this method is successfully used in integrative oncology, and attempts are being made to determine the necessary duration of ozone therapy. But the method has its drawbacks:

In oncology, qualitative indicators of the ratio of different groups of leukocytes are actively used to predict treatment outcomes and possible complications. In 2010, a study by Cornelius showed that the neutrophil to lymphocyte count ratio (NLCR) is a promising simple method for assessing systemic inflammation in critically ill patients. This marked the beginning of popularization of this test. However, there have been studies indicating the low effectiveness of this prognostic test [1].

Moreover, the assessment of the ratio of T and B lymphocytes to each other and to the total number of lymphocytes has become popular, such as the CD3/CD8 and CD3/CD4 tests proposed by Galon in 2012. However, our research has shown that a good ratio does not always correlate with a decrease in the level of tumor markers [2]. And this is not only true for us.

Therefore, using multiple tests as a single approach has become an interesting solution. This includes the neutrophil-to-lymphocyte ratio, measurement of albumin levels on the Glasgow scale, and the CD3 CD8 ratio [3].

Essentially, this scale reflects the principles of diagnosing immune deficiencies. The CD3/CD8 ratio diagnoses T lymphocyte deficiency, while albumin and protein levels indirectly indicate the level of globulins, allowing us to assess the intensity of humoral immunity. The neutrophil-to-lymphocyte ratio is an indicator of the effectiveness of non-specific immunity, but it lacks qualitative analysis according to the rules of dialectics: the NST (non-specific toxic substances) test and the phagocytic test [4].

Therefore, changes in immunity as an indicator reflect changes in homeostasis.

It is incorrect to assume that if a patient develops conditions requiring intensive therapy, their immune system will remain adequate. Deficiency will inevitably occur.

Perhaps the process of developing systemic inflammatory response syndrome (SIRS) is similar in both intensive care and oncology, involving the accumulation of certain non-specific molecules. This can be applied in effereontology to assess the effectiveness of the performed course.

The essence of SIRS is the release of pro-inflammatory cytokines, which lead to cell membrane damage and an increase in the blood levels of mitochondrial DNA and lipopolysaccharides. This activates toll-like receptors type 4 and 9 pathways, resulting in intravascular activation of neutrophils and uncontrolled destruction of bacteria and cells in the body. This is followed by vascular paralysis and tissue hypoxia.

Therefore, the escalating cascade of functional system disorders with the release of damaged DNA and LPS affects the development of secondary neutrophil immunodeficiencies and worsens the progression of the inflammatory response and sepsis. Membrane damage plays a key role in this process.

A second important marker is lactate, levels of which increase proportionally to the arrest of the Krebs cycle and mitochondrial dysfunction.

Thus, it is not necessary to measure inflammatory markers, which can be produced both primarily and secondarily in the vicious cycle of the inflammatory response.

To support the importance of membrane integrity, there is a study conducted by the US Army Medical Service. Traumatic bleeding is a leading cause of potentially preventable deaths in pre-hospital care. Terminal complement activation can potentially induce inflammation and multiorgan failure syndrome.

It has been found that protein C5, responsible for membrane integrity, significantly increases during the development of hemorrhagic shock in the first 24 hours. Reducing its level can lead to a lower incidence of traumatic shock, a reduced need for mechanical ventilation, and a higher survival rate [5].

They have proposed using the drug NOMACOPAN, which is used to treat paroxysmal nocturnal hemoglobinuria (PNH). In a rat model of trauma with blood loss following an explosion, it was determined that high levels of complement and cytokine activation increased mortality within 15 minutes after the explosion. The administration of NOMACOPAN significantly increased the survival rate of the rats after trauma.

Since 2019, we have been conducting research in the field of rehabilitation for oncology patients. The question arose as to when to start correcting the patient's condition, as immunodeficiency, leukopenia, and infectious complications often lead to the discontinuation of chemotherapy courses and significantly reduce the effectiveness of specific treatment [6].

The essence of the method is to comprehensively assess the function of neutrophils using intravital fluorescent microscopy to determine endotoxemia, mitochondrial activity, tissue respiration, and phagocytic response.

We did not measure the level of C5, but instead made judgments about these same processes based on qualitative analysis of spontaneous neutrophil damage.

The advantage of the method is that intravital leukocyte microscopy allows us to assess not only the state of the immune system, but also the presumed level of functional activity of other cells in the body that are in similar homeostatic conditions.

We all talked about how the use of noble gases, especially ozone, can improve the outcomes of COVID treatment. However, it turns out that in the first months of ozone therapy or hypochloride treatment in conditions of acute respiratory distress syndrome (ARDS), the effect was only observed in the first few hours, but after 12-24 hours desaturation occurred. Intravital microscopy revealed that one of the problems in COVID pneumonia patients admitted to ARDS was intravascular neutrophil activation with the formation of neutrophil traps, resulting in agranulocytosis. The second problem was the cessation of mitochondrial activity, and consequently the Krebs cycle, leading to an expected transition to anaerobic glycolysis, increased lactate levels, and complete disappearance of phagocytosis. The proportion of spontaneously damaged neutrophils also increased. It turned out that in their works, Yuriyev M.Yu. and Ivashchenko V.V. stated that in the case of hypoxia and anaerobic glycolysis, active oxygen exacerbates cell damage and accelerates apoptosis by forming hydrogen peroxide and free radicals within the cell. Therefore, ozone therapy can only be applied under the cover of antioxidants, especially in patients with hypoxia. We recommend ACC, from which active antioxidant glutamine is formed during metabolism. Glutamine in its pure form is recommended by the International Society of Ozone Therapists.

And this test reflects the pathophysiological picture of the development of COVID pneumonia. Due to intravascular neutrophil activation, they increase in size and can no longer pass through the lung capillaries, blocking them. Neutrophil traps are formed, leading to acidosis. Against the backdrop of irritated endothelium and coagulation factors, a cascade of thrombosis rapidly develops. Subsequently, activated neutrophils damage the endothelium and migrate into the interstitium along the concentration gradient, leaving holes in the precapillaries and causing pulmonary edema. Our analysis confirms this hypothesis.

Accidentally, it was discovered that if our patients were prescribed hyperbaric oxygenation therapy (we found out about it later) alongside ozone therapy, it led to a significant increase in the proportion of damaged neutrophils and a decrease in phagocytic function, even if the procedures were prescribed on different days. Therefore, we question the benefits of prescribing ozone therapy to patients undergoing 100% oxygenation.

The second peculiarity was the activation of mitochondrial function through the restoration of the Krebs cycle. This effect lasted for up to 24 hours, depending on the severity of hypoxia. However, this scheme had minimal influence on lysosome changes and phagocytic activity. Simply prescribing immunomodulators to correct hidden immune deficiency of primary immunity did not yield a response. However, after correcting damaged membranes and adding modulators (such as cycloferon), we obtained a phagocytic response that slowly increased over 2-3 days and reached normal levels in combination with the Afanasyev scheme, and decreased to 0 when succinate was excluded. Accordingly, this qualitative analysis allows for personalizing the dosage of both antioxidants, adaptogens, and antihypoxants to correct the systemic inflammatory response syndrome. The test also allowed us to determine the effective dosage of antihypoxants to achieve a positive effect.

Here, I mentioned the Smoll method because the plasma selection dosages are even lower than those used in other studies by foreign colleagues [7].

We examined the effect of extracorporeal activation of neutrophils according to Belsky's method in patients with exacerbation of chronic adnexitis. In a group of 10 individuals, we identified a secondary mediated immunodeficiency of phagocytosis and a decreased neutrophil

stimulation test (NST). The percentage of cells with mitochondria did not exceed 30%. Incubation of blood with ATP and antibiotics increased the proportion of cells with mitochondria to 50% within the first day, but the increase in phagocytosis occurred on days 2-3, from 0-20% to 35-40%. We changed our approach and administered incubation with cycloferon, following the practice of our Uzbek colleagues Kamyshov S.V. and Boyko E.V. [8, 9].

As a result, we observed an improvement in phagocytic response up to 60% at the end of the procedure and the appearance of lysosomes at 40-60%. However, the effect of increasing the proportion of mitochondria was less than with ATP.

The use of polyoxidonium primarily increases the number of lysosomes. If the proportion of lysosomes exceeds the upper limit of normal, an autoimmune response develops in the form of fever, reactive arthritis, and intravascular neutrophil activation.

An interesting observation was that Derinat increases the proportion of mitochondria up to 80%, but has a lesser effect on the quantity of lysosomes - not immediately, but over several days, and practically does not affect phagocytic activity.

The use of Galavit in a study on oncological patients showed it to be an effective stimulator of CD3/CD8, but it significantly reduced the phagocytic activity of neutrophils (10 patients).

We also obtained higher than normal NST test results in patients with generalized psoriasis and a high proportion of intravascular activated neutrophils. After these two observations, we started using this indicator to determine the effectiveness of plasmapheresis in the treatment of psoriasis. Since it is indicative and cheaper than daily determination of IgG levels. Furthermore, the pathophysiological mechanism of psoriasis is precisely associated with neutrophil hyperactivation.

It turned out that excessive NST test results are the most extreme predictor of the development of polyvalent allergic reactions. Thus, among patients (5 individuals) with high NST values, two developed new allergies within 24 hours. We started prescribing plasmapheresis to such patients. There was a case where, after completing plasmapheresis with this high indicator, an antibiotic was administered to a soldier and a vigorous reaction occurred, despite a negative test result the day before. Given that the number of patients with total allergy to all medications is increasing, this analysis becomes relevant. Another peculiar feature is that such allergy sufferers almost always have a hidden immune deficiency.

There are no statistical data available because the number of patients is still very small and further recruitment is needed. Moreover, considering that these observations are conducted alongside our daily clinical practice, the process of recruiting a group becomes quite lengthy. Therefore, we are open to collaboration.

References:

1. de Jager C. P. C. et al. Lymphocytopenia and neutrophil-lymphocyte count ratio predict bacteremia better than conventional infection markers in an emergency care unit //Critical care. – 2010. – Vol. 14. – P. 1-8.
2. Galon J. et al. Cancer classification using the Immunoscore: a worldwide task force //Journal of translational medicine. – 2012. – Vol. 10. – P. 1-10
3. McMillan DC: The systemic inflammation-based Glasgow Prognostic Score: A decade of experience in patients with cancer. Cancer Treat Rev 39:534-540, 2013
4. Liu M., Kalbasi A., Beatty G. L. Functio laesa: Cancer inflammation and therapeutic resistance //Journal of oncology practice. – 2017. – Vol. 13. – No. 3. – P. 173-180
5. Yang Z. et al. Immunopathology of terminal complement activation and complement C5 blockade creating a pro-survival and organ-protective phenotype in trauma. British Journal of Pharmacology. 2023;180(4):422-440

6. Baltabekov N.T., Chesare M. New approaches to diagnostics and medical rehabilitation of malignant neoplasms at the Primary Health Care (PHC) level: International project report . Oncology and Radiology of Kazakhstan 2019; 54(4): 12–19. [Russian]
7. Escolar G., Páez A., Cid J. Conventional Therapeutic Plasma Exchange Versus Low Volume Plasma Exchange (LVPE) in Chronic Pathologies: Potential Benefit in Alzheimer's Disease //Plasmatology. – 2022. – Vol. 16. – p. 26348535221131685
8. Kamyshev S.V. et al. The state of immunoreactivity of patients with cervical cancer during extracorporeal immunopharmacotherapy //Bulletin of the National Medical and Surgical Center named after N.I. Pirogov. - 2018. - Vol. 13. - No. 1. - P. 98-102.,
9. Boyko E.V., Kobilov O.R. Immunity indicators of ovarian cancer patients undergoing extracorporeal immunopharmacotherapy //Eurasian Union of Scientists. - 2019. - No. 9-3 (66). - P. 33-39.

Pharmaceutical Sciences

COLLABORATION BETWEEN PHYSICIAN AND CLINICAL PHARMACIST IN THE TREATMENT OF CARDIOVASCULAR DISEASES WITH STATINS

TAMAZ TCHUMBURIDZE

Professor. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

NINO NEMSITSVERIDZE

As. Professor. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

TAMAR KIKALISHVILI

As. Professor. TSU, Department of Therapy (Internal Medicine), Doctor Cardiologist of the Department of Therapy and Scientific Research of the Center, Tbilisi, Georgia.

TATIA SHUSHIASHVILI

Master of Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

LIZI TOMADZE

4th year student of the Faculty of Pharmacy at Tbilisi State Medical University, Head of the Faculty of Pharmacy in the Student Self-Government of Tbilisi State Medical University and President of Georgian Pharmaceutical Students' Association. Tbilisi, Georgia.

IOSEB TOMADZE

Master of Pharmacy. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Coronary artery disease is the most common cause of death worldwide. [1] According to statistics, about 17.9 million people died from this disease in 2019, which is 32% of the total deaths. [2] The incidence of coronary heart disease correlates with high levels of low-density lipoprotein (LDL-C, the "bad" cholesterol) and triglycerides, and with low levels of high-density lipoprotein cholesterol (HDL-C; the "good" cholesterol).

Hyperlipidemia may develop from a genetic defect in lipoprotein metabolism, or more often from lifestyle and genetic factors. [1,3] It should be noted that the disturbance of lipoprotein metabolism is an important risk factor for the development of atherosclerotic cardiovascular disease. [5,6,7] One of the stages of prevention measures includes lipid-lowering therapy, blood pressure control and proper nutrition. [2].

However, diet, exercise, weight loss, in many cases are not enough to normalize the level of lipoproteins, in such cases medical treatment is necessary in the treatment of dyslipidemia with drugs of first choice - (HMG CoA) reductase inhibitors. with statins. [1]

Statins reduce cholesterol synthesis in the liver by inhibiting 3-hydroxy-3-methylglutaryl coenzyme A (HMG CoA) reductase and cause a decrease in plasma cholesterol concentration. Pivastatin, rosuvastatin, and atorvastatin are the most effective in lowering low-density lipoproteins among statins, while simvastatin, pravastatin, and lovastatin are less effective. [1,3]

(Relevance) During the treatment of atherosclerotic cardiovascular diseases, there is a high risk of polypharmacy due to the prescription of a large number of drugs. At the same time, it is necessary to take into account the patient's chronic diseases.

Therefore, in-depth analysis of cases of polypharmacy in patients with atherosclerotic cardiovascular diseases and involvement of the pharmacist in individual treatment tailored to the patient is an urgent issue.

The aim of the research paper was to minimize the unwanted side effects of drug interactions during the treatment of atherosclerotic diseases with statins as a result of the collaboration of the doctor and the pharmacist, to draw up an individual treatment course tailored to the patient, based on a detailed pharmacological analysis, taking into account the processes of enzyme metabolism, which at the same time saves the time spent by the doctor on drug selection.

The task of the study was to identify and analyze relevant medical cases from the histories of patients in the clinic during the treatment of cardiovascular diseases with statins.

A CLINICAL CASE – REVIEW

A 79-year-old patient is placed in the intensive care unit of the cardiology clinic.

Diagnosis: arterial hypertension, ischemic heart disease, heart failure, diabetes type II, allergy, hypercholesterolemia on the background of complicated diabetes. tachysystolic form of pulsatile arrhythmia,

Complaints: A patient is admitted to the intensive care unit with an angina attack, according to the prescription, he probably has stable angina, high levels of low-density lipoproteins, which contributed to the development of atherosclerosis, so his prescription reflects the medical condition.

He was taking aspirin and apixaban to improve blood coagulation properties.

Diabetes mellitus probably caused vascular dysfunction with the development of an angina pectoris attack, due to which the patient ended up in the intensive care unit.

At different times, the patient was taking the medicines listed below. (23 medicines):

- 1) Captopril 25 mg tab
- 2) sodium chloride 0.9% 500 ml
- 3) nitroglycerin aerosol
- 4) Diphenhydramine 1% 1 ml
- 5) Potassium chloride 4% 200 ml
- 6) Furosemide amp. 1% 2 ml
- 7) Glimepiride 4 mg tab
- 8) Atorvastatin 20 mg tab
- 9) Enalapril 10 mg tab
- 10) Metoprolol 50 mg tab
- 11) Apixaban 5 mg tab
- 12) Fexofenadine 180 mg tab
- 13) Isosorbide mononitrate 40 mg tab**
- 14) Metformin 1000 mg tab
- 15) Ramipril 5 mg tab
- 16) Digoxin 0.25 mg tab
- 17) Digoxin amp. 0.25 mg/ml
- 18) Diazepam 5 mg tab
- 19) spironolactone 50 mg tab
- 20) potassium 500 mg tab

- 21) Acetylsalicylic acid 75 mg
- 22) Pantoprazole 40 mg
- 23) Furosemide 40 mg

There were 67 cases of drug interaction, among which we will discuss the most important cases.

SERIOUS INTERACTION - USE AN ALTERNATIVE

Aspirin + Captopril

- Aspirin and captopril are pharmacodynamically antagonistic. Simultaneous use can cause a decrease in kidney function. NSAIDs reduce the antihypertensive effect of ACE inhibitors. The mechanism of this interaction is probably related to the ability of NSAIDs to reduce the synthesis of prostaglandins.

Aspirin + enalapril

- Aspirin and enalapril are pharmacodynamically antagonistic. Simultaneous use can cause a decrease in kidney function. NSAIDs reduce the antihypertensive effect of ACE inhibitors. The mechanism of this interaction is probably related to the ability of NSAIDs to reduce the synthesis of prostaglandins.

Aspirin + Ramipril

- Aspirin and ramipril are pharmacodynamically antagonistic. Avoid or take an alternative medicine. Simultaneous use can cause a decrease in kidney function. NSAIDs reduce the antihypertensive effect of ACE inhibitors. The mechanism of this interaction is probably related to the ability of NSAIDs to reduce the synthesis of prostaglandins.

Atorvastatin + digoxin

- Atorvastatin increases digoxin levels and effects via P-glycoprotein (MDR1).

pantoprazole + digoxin

- Pantoprazole increases digoxin levels and effects by increasing gastric pH. An alternative may be used.

digoxin + metoprolol

- Digoxin increases the toxicity of metoprolol. Avoid or use alternative drugs. The risk of bradycardia may increase

NEEDS MONITORING:

Diphenhydramine+Metoprolol

- Diphenhydramine increases the level or effect of metoprolol by inhibiting the activity of the isoform of the enzyme CYP3A4. Use with caution/requires monitoring.

Atorvastatin + Fexofenadine

- Atorvastatin may increase fexofenadine levels via P-glycoprotein (MDR1).

digoxin + metformin

- Determine serum digoxin concentration before taking metformin. Monitor patients receiving metformin and digoxin for possible digoxin toxicity and metformin-induced lactic acidosis. Reduce the dose of digoxin and/or metformin as needed.

Aspirin + glimepiride

- Aspirin increases the effect of glimepiride. Use with caution and require monitoring. The risk of hypoglycemia increases.

Captopril + Glimepiride

- Due to pharmacodynamic synergism, captopril increases the effect of glimepiride. When taking both medicines simultaneously, the blood glucose level decreases.

Enalapril + Glimepiride

- Due to pharmacodynamic synergism, enalapril increases the effect of glimepiride. It is used with caution and requires monitoring.

Ramipril + Glimepiride

- Due to pharmacodynamic synergism, ramipril increases the effect of glimepiride. Use with caution and require monitoring.

Captopril + digoxin

- Captopril increases digoxin levels by an unspecified mechanism. Use with caution and require monitoring.

Enalapril + digoxin

- Enalapril increases digoxin levels by an unspecified mechanism. Use with caution and require monitoring.

Ramipril + digoxin

- Ramipril increases digoxin levels by an unspecified mechanism. Use with caution and require monitoring.

Furosemide + digoxin

- By pharmacodynamic synergism, furosemide increases the pharmacodynamic effect of digoxin. Use with caution and require monitoring. Hypokalemia increases the effect of digoxin.

Aspirin + metoprolol

- By pharmacodynamic antagonism, aspirin reduces the effect of metoprolol. Use with caution and require monitoring. NSAIDs reduce prostaglandin synthesis.

Captopril + furosemide

- Pharmacodynamic synergism. Use with caution and require monitoring. Risk of acute hypotension, kidney failure.

Enalapril + furosemide

- Pharmacodynamic synergism. Use with caution and require monitoring. Risk of acute hypotension, kidney failure.

Ramipril + Furosemide

- Pharmacodynamic synergism. Use with caution and require monitoring. Risk of acute hypotension, kidney failure.

Captopril + spironolactone

- They increase each other's toxic effect through pharmacodynamic synergy. Use with caution and require monitoring. Simultaneous use reduces blood pressure, the risk of hyperkalemia. Blood pressure and potassium should be monitored.

Enalapril + spironolactone

- Pharmacodynamic synergism. Use with caution and require monitoring. Risk of hyperkalemia.

Ramipril + spironolactone

- Pharmacodynamic synergism. Use with caution and require monitoring. Risk of hyperkalemia.

spironolactone + digoxin

- Spironolactone increases digoxin levels. Use with caution and require monitoring. Spironolactone may cause a falsely elevated digoxin assay.

Isosorbide mononitrate + captopril

- They increase each other's toxic effect through pharmacodynamic synergy. Use with caution and require monitoring. Simultaneous administration reduces blood pressure, it is necessary to monitor blood pressure.

Metoprolol + Furosemide

- Metoprolol increases and furosemide decreases the level of potassium in plasma. Use with caution and require monitoring.

Aspirin + digoxin

- Simultaneous administration of aspirin and digoxin increases the level of potassium in the plasma. Use with caution and require monitoring.

Aspirin + furosemide

- Aspirin increases and furosemide decreases the level of potassium in the plasma. Use with caution and require monitoring.

Diphenhydramine + Diazepam

- Diphenhydramine and diazepam increase the sedative effect. Use with caution and require monitoring.

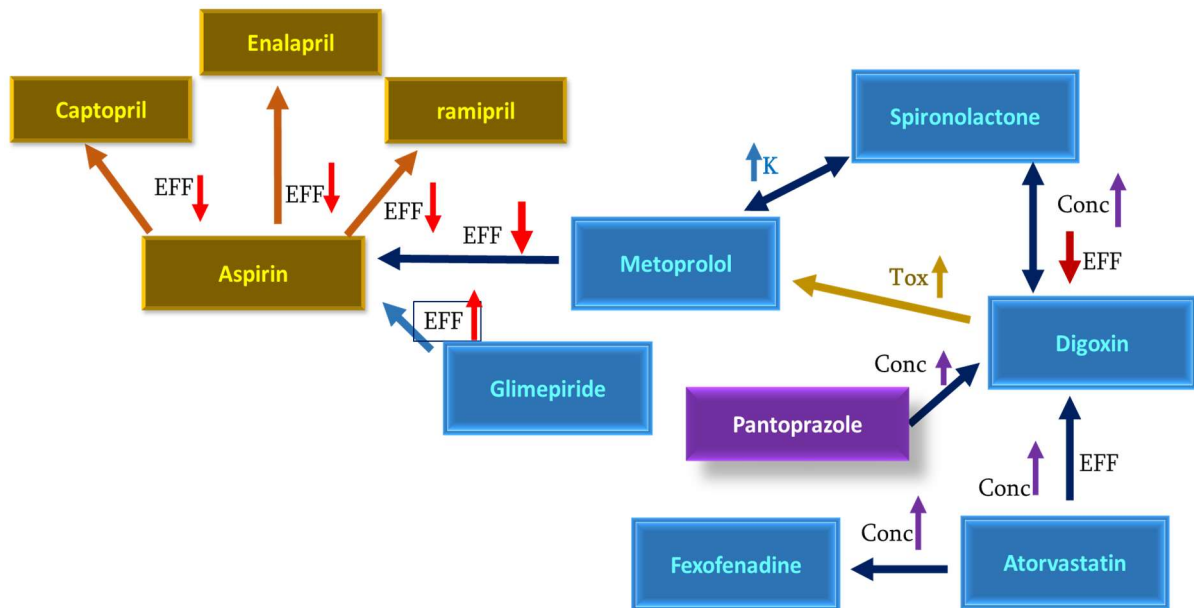

FIG.1

DISCUSSION OF MEDICINES BY GROUPS -

Atorvastatin - lipid metabolism modifying agents, HMG CoA-reductase inhibitors

Enalapril - agents acting on the renin-angiotensin system, angiotensin-converting enzyme inhibitors.

Captopril - agents acting on the renin-angiotensin system, angiotensin-converting enzyme inhibitor.

Ramipril - agents acting on the renin-angiotensin system, angiotensin-converting enzyme inhibitors.

Aspirin - antithrombotic drugs, platelet aggregation inhibitor. Metoprolol is a selective beta-adrenoblocker.

Glimepiride - drugs for the treatment of diabetes, blood glucose-lowering drugs, sulfonylurea derivative.

Pantoprazole - anti-acidity drugs, proton pump inhibitor.

Spironolactone - diuretics, aldosterone antagonists.

Digoxin - drugs for the treatment of heart diseases, cardiac glycoside.

Fexofenadine - an antihistamine, for systemic use.

RECOMMENDATIONS:

A clinical pharmacist developed a scheme together with a cardiologist. It is advisable to make small changes in medical treatment, to replace proton pump inhibitors with H₂ receptor antagonists, which will have less effect on the increase in digoxin concentration, and it is advisable to replace atorvastatin with bile acid secretion inhibitors, since statin treatment is not recommended for patients with heart failure. As for ACE inhibitors, three medications: captopril, enalapril and ramipril are mentioned in the patient's history, it is advisable to continue the treatment with enalapril at this stage, since the patient takes aspirin only 75 mg, it will have less effect on reducing the effect of ACE inhibitors.

Changes will be made to the treatment.

CONCLUSION:

In conclusion, it can be said that

- In Georgia, as in many developing countries, it is important to pay attention to the cases of polypharmacy, the collaborative work of the clinical pharmacist and the doctor is one of the best solutions to the problem.
- It is desirable to create an electronic database, where there will be information about each patient, their diagnosis, prescription and treatment.
- Individual treatment tailored to the patient will reduce the development of polypharmacy and medication side effects.
- It is important to make changes in the training program of the clinical pharmacist, since currently there are few clinical pharmacists in the clinics, students are deprived of practical training.

REFERENCE

1. Lippincott; Illustrated Reviews: Pharmacology; Sixth Edition; Karen Whalen, Pharm.D., BCPS; Richard Finkel, Pharm.D. Thomas A. Panavelil, Ph.D., M.B.A., 2015
2. WHO_cardiovascular diseases (CVDs)_2017, website: 1. WHO_cardiovascular diseases (CVDs)_2017, website: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs317/en/> (last accessed on March 15, 2018)
3. 2019 ESC/EAS Guidelines for the management of dyslipidaemias: lipid modification to reduce cardiovascular risk The Task Force for the management of dyslipidaemias of the European Society of Cardiology (ESC) and European Atherosclerosis Society (EAS) Authors/Task Force Members: Francois Mach* (Chairperson) (Switzerland), Colin Baigent* (Chairperson) (United Kingdom), Alberico L. Catapano1* (Chairperson) (Italy), Konstantinos C. Koskinas (Switzerland), Manuela Casula1 (Italy), Lina Badimon (Spain), M. John Chapman1 (France), Guy G. De Backer (Belgium), Victoria Delgado (Netherlands), Brian A. Ference (United Kingdom), Ian M. Graham (Ireland), Alison Halliday (United Kingdom), Ulf Landmesser (Germany), Borislava Mihaylova (United Kingdom), Terje R. Pedersen (Norway), Gabriele Riccardi1 (Italy), Dimitrios J. Richter (Greece), Marc S. Sabatine (United States of America), Marja-Riitta Taskinen1 (Finland), Lale Tokgozoglu1 (Turkey), Olov Wiklund1 (Sweden)
4. Boekholdt SM, Hovingh GK, Mora S, Arsenault BJ, Amarencu P, Pedersen TR, LaRosa JC, Waters DD, DeMicco DA, Simes RJ, Keech AC, Colquhoun D, Hitman GA, Betteridge DJ, Clearfield MB, Downs JR, Colhoun HM, Gotto AM Jr, Ridker PM, Grundy SM, Kastelein JJ. Very low levels of atherogenic lipoproteins and the risk for cardiovascular events: a meta-analysis of statin trials. *J Am Coll Cardiol* 2014;64:485_494.
5. European Association for Cardiovascular Prevention & Rehabilitation, Reiner Z, Catapano AL, De Backer G, et al. ESC Committee for Practice Guidelines (CPG) 2008–2010 and 2010–2012 Committees ESC/EAS guidelines for the management of dyslipidaemias: the Task Force for the management of dyslipidaemias of the European Society of Cardiology (ESC) and the European Atherosclerosis Society (EAS). *Eur Heart J*. 2011
6. Yusuf S, Hawken S, Ounpuu S, INTERHEART Study Investigators, et al. Effect of potentially modifiable risk factors associated with myocardial infarction in 52 countries (the INTERHEART study): case-control study. *Lancet*. 2004;364(9438):937–52. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(04\)17018-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(04)17018-9).
7. Sharrett AR, Ballantyne CM, Coady SA, et al. Coronary heart disease prediction from lipoprotein cholesterol levels, triglycerides, lipoprotein(a), apolipoproteins A-I and B, and HDL density subfractions: the Atherosclerosis Risk in Communities (ARIC) Study. *Circulation*. 2001

Political Studies

RENOVATION OF MANAGEMENT IN HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN: ANALYSIS OF MAIN REFORMS

Burhanov Erzhan Myrzahanovich

Doctoral student, Faculty of Philosophy and Political Science, Department of political science and political technologies, KazNU named after Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty

In Kazakhstan, as in many other countries, higher education plays an important role in social and economic development. Recognizing the need to improve the higher education system, the government of Kazakhstan is introducing a number of key reforms to improve the quality and management of education. The modern system of higher education in Kazakhstan has undergone significant changes and modernization in recent decades. This article analyzes the main reforms implemented in Kazakhstan in order to improve the management of higher education.

The purpose of the article is to provide readers with an overview of important changes in the field of higher education in Kazakhstan. Readers will get information about what reforms have been implemented and how they have affected the education system. The article tries to analyze how the implementation of these reforms, which includes the assessment of the level of educational standards, access to education and opportunities for students, has affected the quality of education in Kazakhstan. The author also considers the measures taken to improve the management of the higher education system. This may include introducing new administrative practices, strengthening the role of oversight bodies, and accrediting educational institutions. In the process of research, there was a need to discuss the successes and the difficulties encountered in the process of modernization of Kazakhstan's higher education system - the obstacles to the reforms and the measures taken to overcome them. The higher education system plays a crucial role in the development of our country. Therefore, it is important to note that the role of education in the strategic planning of Kazakhstan has increased and how modernization of higher education management contributes to this goal.

In the conclusion of the article, the main conclusions are summarized and it is emphasized how the modernization of higher education management in Kazakhstan contributes to the development of the country and the training of competitive personnel in the world arena.

Keywords: Higher education, modernization, reforms, university autonomy, funding, ECTS

Introduction

In recent years, the government of Kazakhstan has made significant efforts to improve the country's higher education system. The introduction of major reforms is aimed at improving management and increasing the quality of education.

One of the important reforms implemented in Kazakhstan is the reform of university management and university autonomy. The goal of this reform is to strengthen the decision-making autonomy of universities and to form their academic standards. This allows universities to respond more flexibly to the changing needs of society and implement the decision-making process more effectively.

In addition, the government of Kazakhstan actively supports the development of research activities at universities. The creation and development of research centers and laboratories contributes to the development of scientific potential and the attraction of well-known researchers and scientists.

Another important reform is the modernization of training programs, which includes revision of course content, updating of study materials and teaching methods. The purpose of these changes is to adapt education to modern requirements and requirements of the labor market.

The government is also actively promoting the quality and efficiency of education. To achieve this goal, trainings and seminars for teachers are held, aimed at improving their pedagogical skills and using innovative teaching methods.

Measures are also being implemented to increase access to higher education, including providing grants and scholarships to students, supporting socially vulnerable categories of the population, and expanding the network of educational institutions.

In general, the government of Kazakhstan is making efforts to create a modern, high-quality and affordable higher education system that can effectively meet the demands of the times and ensure the development of the country [1].

Literature review

In Kazakhstan, as in many other countries, higher education plays an important role in social and economic development. Recognizing the need to improve the higher education system, the government of Kazakhstan is introducing a number of key reforms to improve the quality and management of education.

One of the important reforms was the transition to a three-level education system, which includes bachelor's, master's and doctoral degrees. This allows students to choose specialized programs and develop professional skills.

ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System) system was introduced in Kazakhstan, which facilitates the international recognition of Kazakhstani diplomas and comparison with diplomas of other countries.

Accreditation of educational institutions was an important stage of modernization of higher education management. It helped to improve the quality of education and teaching standards.

Kazakhstan is actively investing in research activities in higher educational institutions. Creation and development of scientific centers and laboratories promotes innovative developments and attracts world scientists.

Foreign professors and students are actively attracted to raise the international status of Kazakh universities. This promotes knowledge exchange and cultural diversity

The COVID-19 pandemic has accelerated the digitization of education. Online learning and introduction of modern technologies have become an integral part of higher education.

One of the main goals of the reforms is to ensure the employment of graduates. Partnerships with employers are being developed and internship programs are being introduced.

To adequately evaluate and analyze any reform, it is necessary to understand the historical and current context. Literature research can provide extensive information about the political, social and economic conditions that influenced the creation and implementation of these reforms in the Republic of Kazakhstan.

In his work, the author relied on the research of domestic scientists specializing in reforms in higher educational institutions, their positive aspects and the challenges they faced. Below is a list of them with a brief overview.

"Transition to University Autonomy in Kazakhstan" is a scientific report containing the results of the study of university autonomy in Kazakhstan. Based on the decisions made and ongoing reforms, the report considers the main problems and prospects for the development of this aspect in the context of Kazakhstan's higher education.

The author of the report, EUA, analyzed the current management system in Kazakhstan universities and their independence from state regulation. They discuss the trends of decentralization of management, where universities are given more autonomy and independence in making decisions about their management and strategy [2, 12-13].

The report also details the challenges associated with the transition to autonomy. In particular, the authors pay special attention to the lack of management culture and experience of autonomous management, contradictions in legislation, as well as difficulties related to universities' lack of readiness for autonomy.

Despite these difficulties, the authors see promising opportunities for the development of Kazakh education in the autonomy of universities. They offer a number of recommendations to improve the current situation, including measures to improve the legislative framework, develop managerial capacity, and support universities in their quest for autonomy.

This study is an important contribution to the understanding of the process of decentralization in higher education in Kazakhstan and may be useful for practitioners and researchers working in this field.

The author of the study "Reform of Higher Education in Kazakhstan: Challenges and Prospects" is A.E. Akinfeeva. Published in 2022. The study focuses on reforms in the field of higher education implemented in Kazakhstan in recent decades.

The author begins the review with the historical context of the education system and policy in Kazakhstan, describing the main trends and directions of reforms.

It emphasizes the movement towards accepted international standards, professional development of teachers and scientific research.

"Institutional aspects of modernization of higher education in Kazakhstan" Park Y.N., Pogrebitskaya M.V. and Park D.Yu. published in 2015. The work is devoted to the study of conceptual ways of modernizing the system of higher education in Kazakhstan.

The authors begin with the analysis of the current system of higher education in Kazakhstan and describe the emerging difficulties and problems. They offer conceptual approaches and strategies that can be used to modernize higher education.

The work deals with issues such as updating educational programs, improving the qualifications of teachers, encouraging and supporting students' research activities, and using information technologies in the educational process.

The study also highlights issues related to funding, access to education and quality assessment standards.

Research methods

The validity of the results obtained during the research, their consistency and reliability, as well as the depth of the analysis, are based on the use of a comparative approach in the framework of the work, in which the fragments of the graphic analysis will be partially used because the systematic, logical, quantitative, structural-functional and statistical methods complement each other well.

Comparative analysis allows to see the connection between the reforms in the field of higher education in the Republic of Kazakhstan and the reforms being carried out in other countries. For comparison, we select countries with similar goals for educational modernization - for example, Eastern Europe, Asian countries or OECD member countries.

During the comparative analysis, the following aspects can be considered:

- Autonomy of universities: The degree of decision-making autonomy of universities in different countries. Comparing how changes in autonomy affect the quality of education.
- Funding: Compare higher education funding models. What methods have been implemented in Kazakhstan and how do they compare with the practice of other countries?
- Access to education: study of the level of access to higher education in Kazakhstan.

Comparative analysis allows to evaluate the results of modernization of higher education in the Republic of Kazakhstan and helps to better understand what solutions may be more effective in the context of future reforms.

Results and discussion

The decision-making autonomy of universities around the world can vary greatly depending on the country's legal and educational context. This aspect includes selection and development of educational programs, appointment of teachers, financial management, etc. related to issues.

In the USA, one can observe perhaps one of the loosest governance systems regarding the issue of university independence. This is largely due to historical tradition and the deep-rooted system of self-governance that pervades most universities. Thus, within the specified framework, universities have the right to choose their own deans, rectors, form educational programs and sources of funding. Although they are accountable to governing bodies and accrediting organizations, they generally have a wide range of independence.

On the other hand, in many European countries, such as France and Italy, universities are usually subject to state regulation. They must strictly follow the curriculum approved by the Ministry of Education. In addition, decisions regarding the appointment of teaching staff are also usually left to the state. Thus, universities in these countries have limited decision-making autonomy.

However, it should be noted that recently many European countries have begun to revise their higher education management systems to give universities greater autonomy. For example, recent reforms in Germany are aimed at strengthening the autonomy of universities by assigning scientific-pedagogical staff and budget formation powers to the local level.

In Asia, the situation varies greatly from country to country. In Japan, for example, universities enjoy considerable autonomy and can independently shape their curricula and research policies. In China, on the other hand, universities are under strict government control.

In general, the decision-making autonomy of universities depends on the educational policy, as well as the historical and cultural features of the country. However, the global trend shows a desire to increase the autonomy of universities, as this promotes innovation, flexibility and the ability to quickly respond to changing educational needs and demands of society.

As for Kazakhstan, EUA reports that national and state universities have limited ability to make independent decisions on management and organizational issues. The selection, evaluation and appointment of executive leadership is subject to the highest level of political control. The governing structure remains too fragmented: a "Senate"-type body is surrounded by a number of specific bodies, and a collegiate-type body is externalized, since it was created without the participation of the university.

The ongoing reform process is turning the public university sector into a joint-stock company with the relevant ministry as its sole shareholder. Under this model, state involvement in university management is not significantly reduced, and most of the selection and appointment processes remain under external control. However, this legislative framework may facilitate a

gradual transition to greater autonomy for the wider university sector, in particular by broadening the range of shareholders and ensuring strategic governance at the institutional level.

In the current state of the financial policy for higher education institutions, there is a strict state control over the allocated funds, and the main problem is to cover the actual costs related to the student, when there is no free allocation of funds, especially necessary investments. to guarantee both financial stability and strategic development of the educational institution.

The system of higher education management implemented in Kazakhstan makes universities "recipients" of state-funded students they do not accept or choose. State authorities exercise strict control over academic matters, set some content of academic programs and in effect impose programmatic and institutional accreditation - a model that is gradually being abandoned in other European countries. However, there are signs of increased international openness by universities, with opportunities to work with foreign quality assurance agencies and the gradual consideration of English-taught programs for government funding. The reform is designed to increase academic autonomy by giving universities more influence over admissions policy, program content development and innovative teaching. It is not yet clear to what extent the existing regulatory framework will be adapted at the level of the given implementing act to reflect this higher autonomy.

Park Y.N., Pogrebitskaya M.V. and Park D. Yu show that the low efficiency of educational reforms is due to a number of reasons, including:

- systematic underfunding of higher education
- frequently changing educational priorities
- low effectiveness of monitoring studies
- underdevelopment of social partnership between higher education and the world of work.

At the government level, it is necessary to achieve a gradual increase in the level of budgetary financing of higher education from the current 0.4% of GDP to the average European level (~2% of GDP) and to ensure a competitive level of budgetary financing of higher education. teaching staff in universities. It is also important to establish a system of improving teachers' qualifications [3, 101-106].

The authors of the study recommend to revise the standards of teachers' workload at the legislative level in order to reduce them to the level of the OECD countries. In the content of the educational program, it is necessary to develop a scientifically based methodology of the competence approach based on the transformation of the requirements for the qualification characteristics and professional competences of the graduate.

According to the researches of A.E. Akinfeeva, the new vector of the education policy of the Republic of Kazakhstan may create long-term problems for the socio-economic development of the country. A direct consequence of the new state policy is the increasing tendency to close higher educational institutions. The number of higher education institutions in the republic for 2010-2022 has already decreased from 149 to 120 [4, 116–137].

Consolidation of universities and a decrease in their number leads to a weakening of competition in the market of educational services in Kazakhstan, which threatens to increase the cost of education and reduce the availability of higher education for many citizens. Currently, about 70% of undergraduate students in the republic study in higher educational institutions on a paid basis. In addition, the cost of education in Kazakhstan's higher educational institutions increases by 10-15% on average every year. According to the national survey of the Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan, only 23.7% of Kazakhstanis consider tuition fees in higher educational institutions of the country acceptable. On average, about 50,000 people (7-10% of all students) drop out of higher education every year, and most of them leave because they are unable to pay for further education. As a result of the new coronavirus pandemic, the decrease in real incomes of the population has made the financial situation of students difficult

and has intensified this trend several times. In 2020, more than 152 thousand people dropped out of Kazakhstan universities, 21.4% of them refused to continue their studies due to financial difficulties.

Conclusion

In conclusion, reforms in the field of higher education in Kazakhstan represent some positive parameters as well as certain challenges. The transformation of universities into joint-stock companies, while maintaining significant state involvement in management, can contribute to the transition of universities to greater autonomy. However, strict state control of funding and educational issues, in particular, creates certain difficulties in covering costs and strategic development of educational institutions.

Another aspect is the results of the research, which show many problems that hinder the effective implementation of reforms. These include insufficient funding, frequent changes in priorities, low research efficiency, and insufficient development of social partnerships. Therefore, it is recommended to increase budget funding, competitive wages, and improve the system of teacher training. In addition, it is necessary to review the standards of the training load and develop new methodologies [5, 7-15].

Finally, according to the study, the new education policy may pose long-term challenges to the socio-economic development of the country. The decrease in the number of universities, the increasing trend of their concentration may lead to a weakening of competition in the market of educational services. This may increase the cost of education and make it less accessible to a wider range of citizens.

List of references

1. State program for the development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020: Utv. Decree of the President of Kazakhstan dated December 7, 2010 No. 1118. Astana, 2010.
2. EUA, Transition to University Autonomy in Kazakhstan, 2018, p.12-13
3. Park Yu. N., Shilnikova I. O., Pak D. Yu. Professional standards are the basis for designing educational programs of the new generation // University management: practice and analysis. 2014. No. 2. p. 101–106.
4. Akinfiyeva A.E. Reform of higher education in Kazakhstan: challenges and prospects // Problemy national strategy. 2022. No. 3 (72). p. 116–137.
5. Park Yu. N., Shilnikova I. O., Pak D. Yu. INSTITUTIONAL ASPECTS OF MODERNIZATION OF HIGH SCHOOLS IN KAZAKHSTAN // Strategic orientations of higher schools. 2015. No. 2. p. 7-15.

Proceedings of the 5th International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (January 11-12, 2024). London, England, 2024. 212p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of London

481 Grove Road

London

WC59 0AX